

Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги

Мирзо Улугбек номидаги
Ўзбекистон миллий Университети

Э. ҒОЗИЕВ

УМУМИЙ ПСИХОЛОГИЯ

Психология мутахассислиги учун дарслик

I китоб

Тошкент – 2002

Мазкур дарслик умумий психология фанига бағишланган бўлиб, психологияга кириш, шахс ва унинг индивидуал-типологик хусусиятлари тўғрисидаги материаллари ўзида мужассамлаштирган. Дарсликнинг ўтмишдошларидан фарқи шундаки, унда барча психологик категориялар, муаммолар янги методологик ёндашув негизига суянган ҳолда талқин қилинади. Унинг биринчи қисмида психологиянинг предмети, тадқиқот методлари, принциплари, психиканинг эволюцион таракқиёти, фаолият ва онгнинг психологик таҳлили умумлаштирилган.

Дарсликнинг иккинчи қисмида шахс тўғрисида тушунича, унинг тузилмаси, назариялари, асосий методлари, шахс эҳтиёжлари, мотивацияси, қизиқиши, эмоцияси (ҳиссийёти), характери, иродаси, қобилияти, темпераменти, билиш жараёнлари ҳамда уларнинг жаҳон психологияси фанида ўрганилиши масалалари ўз ифодасини топган.

Дарслик психолог мутахассисларни назарий ва амалий маълумотлар билан қуроллантириш имкониятига эга.

Дарслик психолог мутахассисларга, аспирантларга ва олий мактаб ўқитувчиларига мўлжалланган.

U. BOBUR noi
AMBILAR
UNIVERSITETI
UTUBXONAS

342406

ТАҚРИЗЧИЛАР: Г.Н.Қори-Ниёзий номидаги Ўзбекистон педагогика фаилари илмий тадқиқот институти бўлим бошлиғи, психология фаилари номзоли, доцент М.Ш.Расулова;

Мирзо Улуғбек номидаги ЎзМУ ижтимоий психология кафедраси доценти Р.Ю. Тошимов

МАСЪУЛ МУҲАРРИР: Мирзо Улуғбек номидаги ЎзМУ ижтимоий психология кафедраси доценти М.М.Маматов

ЎзМУ Ўқув методик Кенгашининг 2002 йил. Мажлис қарори билан нашрга тавсия этилган. «Университет» нашриёти, 2002.

МУҚАДДИМА

Йигирма биринчи аср фан ва техниканинг янги бир юксалиш палласига кирганлиги билан, шунингдек, карама-қарши тизимлар барҳам топганлиги билан ўзига хос аҳамият касб этади. XXI аср жаҳон цивилизацияга олтин ҳарфлар билан битилган соф-саноксиз зар вароғларга эга бўлиши билан бирга экология муаммоларининг юзага чиқарганлиги туфайли бошқа асрлардан кескин ажралиб туради.

Ер қурфасида фаровонлик, мўл-кўлчилик, тинч, осойишта ҳаёт бўлиши учун китъалараро, миллатлараро ҳамкорлик йулга қўйилиши, экологияни мусоффолаштириш учун стратегик қуроллар ва технологияни зарарсизлантириш, она заминни ва мовий осмонни авайлаш лозим. Ер фарзанди деган нуктаи назар билан жаҳондаги миллат ва элатларни ҳамкорликка ундаш орқали абадийлик қонуниятини сақлаб қолиш мумкин, ҳолос.

Маълумки, жамият ва табиат ўртасидаги муносабатларни тадқиқот этишта мўжалланган фанлардан биттаси психология ҳисобланади. Психологик билимларни ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида татбиқ этиш қўлами кенгайиб бориши унинг масъулияти ва нуфузи ортаётганлигидан далолат беради. Худди шу боис психолог мутахассисларга нисбатан ижтимоий буюртманинг қўпайиши уларни ҳозирги замон талабига жавоб берадиган даражада тайёрлашни тақозо қиламоқда. Истиқлол шарофати туфайли илмий ёндашувларга, олдинги методологик муаммоларга ҳолисона муносабатда бўлиш имконияти вужудга келди. Мамлакатимиз президенти И.А.Каримов асарларида, Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисидаги қонун» да, «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да, "Миллий гоа ва миллий истиқлол мафқураси" ҳужжатида мутахассислар олдига улкан талаблар ва масъул вазифалар юкламоқда.

Ана шу вазифаларни амалиётда ўз ифодасини топтиришда умумий психология фани муҳим роль ўйнайди. Мутахассислар тайёрлаш жараёнида умумий психология фани касбий билимлар, қўникмалар ва малакаларни шакллантириш борасида устувор ўрни эгаллайди. Шунинг учун психолог ихтисослигига ушбу фан уч йил мобайнида ўқитилади.

Мазкур қўлланма умумий психология дастурига асосланган ҳолда яратилган бўлиб, талабалар учун зарур материаллар изчил равишда, муайян тартибда жойлаштирилгандир. Умумий психология ўқув қўлланмаси 2 жилддан иборат бўлиб, биринчи китобда умумий психологияга кириш, шахс ва унинг индивидуал-типологик хусусиятларига бағишланган материаллар жамланган. Иккинчи китобда билиш жараёнлари юзасидан маълумотлар умумлаштирилади. Назарий ва амалий материаллар нисбати мақсадга мувофиқ тақсимланган бўлиб, назария билан амалиёт бирлиги принциpigа тўла риоя қилинган.

Қўлланма психология мутахассислигининг бакалавриатура босқичи учун мўжалланган.

БИРИНЧИ БЎЛИМ
ПСИХОЛОГИЯГА КИРИШ

I БОБ

ПСИХОЛОГИЯ ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ

1. Психология хақида тушунча

Жаҳон фанларининг муайян қонуниятларга асосланиб турқумларга киритилишига кўра, психология фани бу тизимда нуфузли ўрин эгаллашига барча объектив шарт ва шароитлар етарлидир. Қатъий ишонч билан айтилган фикрнинг замирида бир қатор муҳим ҳам табиий, ҳам ижтимоий омиллар ётиши шак-шубҳасиздир. Чунки психология фани инсоният томонидан кашф қилинган фанларнинг ичидан энг мураккаби бўлиб, биосферик таълимотдан келиб чиққан ҳолда психика юксак даражада ташкил топган материянинг ҳусусиятини акс эттирувчи категория сифатида ўрганилиб келинган. Лекин бугунги кўнда неосферик таълимотга биноан фазовий муносабатлар, салёралараро алоқалар, ўзаро таъсирлар, моддалар, заррачалар, нурлар харақати, алмашилиши, кўшилиши тўғрисида мулоҳазалар, фаразлар асосда бўлса ҳам, юритилмоқда. Айниқса, биосферага кириб келаётган моддаларнинг ўзаро бирикуви, муайян фазовий майдоннинг ҳосил қилиши, тўпланиши инсон тана аъзоларига ижодий таъсир кўрсатиши, натижада фавқуллодлаги ҳолатлар содир бўлиши, кашфиётлар юз бериши, интуитив (лотинча *intueri* сичковлик, диққат билан қарамоқ ёки ички сезгирлик демакдир) шаклдаги руҳий ҳолатларнинг кучайиши намойиш бўлиши мумкин. Булар қаторига телепатик (юнонча *tele* узокни *pathos* сезаман деган маъно англатади) самаралар, ўта сезгирлик, экстрасензитивлик (лотинча *extra* ўта *sensus* сезгирлик дегани), экстрасенселик (лотинча *extra* ўта, *sensus* ҳис қиламан маъносини билдиради) каби психологик ҳолатларнинг кечиши сабабларини киритса бўлади. Шунингдек, омадсизлик, ичкикишлик, касалнинг интизор кўтиши, насиб этмаслик, ишқий кечинмалар, тушда аён бўлиш каби руҳий ҳолатлар, ҳодисалар ханузгача ишончли далиллар билан тушувинириб берилгани йўқ. Аммо бу борада билиш объекти (лотин. *Objectum* жисм демакдир) билан субъектининг (лотин. *Subjectum* ташқи оламни билувчи инсон) бирикувида психологиянинг қулай имкониятга эга эканлигини таъкидлаб ўтиш ўринлидир.

Ушбу фикрни яққолаштириш мақсадида айрим мисоллар ва талкиларни қайтадан таҳлил қилиб ўтамиз. Жумладан, чакалок дунё юзини кўришдан эътиборан гидрокида теварак-атрофни ва унга меҳригиёси билан термилаетган кишилар муҳитини аке этира бошлайди, даставвал объектив (ташки) ва субъектив (ички, одамлар ўртасидаги) муҳитга мослашиш содда инстинктлар (лот.*instinctus* табиий кўзгатувчи, туғма хусусият демақдир), шартсиз рефлекслар (лот.*reflexus* аке этириш) ёрдамида оддий таъсирланиш ва таассурот тарзида намоён бўлади. Тараққиётнинг мазкур даврида у ўзлигини тушуна ва англай олмайди, ҳатто бунинг юзага келиши ҳақида мулоҳаза юритиши ҳам асло мумкин эмас. Бола бир ёшгача даврда тез суръатлар билан ривожланади, йил давомида унинг жисмоний аъзолари 50 фоизгача такомиллашиши мумкин. Жисмоний ўсиш-психик (рухий) тараққиётни тезлаштиришга пухта замин ҳозирлайди, натижада кўриш, ушлаш, юриш, талпиниш, ғазабланиш ва қувониш, самимийлик ҳам беғуборлик сингари инсоний туйғулари вужудга келади, нутқ фаолияти пайдо бўлиши унинг тушуниш даражасини янги бир сифат босқичига кўтаради. Психиканинг муайян хусусиятлари, ҳолатлари, ҳодисалари, хоссалари, сифатлари, фазилатлари, қонуниятлари орқали моддий дунёни тушуна боради ва унда ўз фаолиятининг мазмунида барча объектларни амалга ошира бошлайди. Болалик дунёсининг ички мураккаб қатламларидан аста-секин «ўзлик» ни, шахсий «мен» ликни тушуниш туйғуси, сезиш, хис қилиш жараёнлари шакллана бошлайди ҳамда у ёки бу ҳар хил хусусиятли тўеникларни енгил имконияти рўёбга чиқади. Мазкур тараққиёт босқичи психология фанида «мен» даври ёки «ўзлик» ни англаш даври деб юритилади, у болада нутқ пайдо бўлганидан бошланиб, бир неча ривожланиш босқичларини ўз ичига қамраб олади. «Мен» даврининг англашилган шакллари ва кўринишларининг намоён бўлиши ўсмирлик даврига тўғри келади. Ўсмирлик даврида ўғил ва қизларнинг руҳиятида ўзликни англашга боғлиқ бир талай муаммоли саволлар ва уларнинг турмушда қарор топтириш туйғулари, истаклари, орзулари пайдо бўлиб, кўпинча бу нарсалар яққа шахснинг «қимлиги», «қандайлиги», «кимга ва нима учун кераклиги» га йўналтирилади. Боланинг психик хусусиятлари, функциялари (лот.*functio* ижро этиш, бажариш деган маъно англатади) уни қуршаб турган жонли ва жонсиз табиат ажойиботларини жисмоний ва ижтимоий воситалар орқали эгаллаш учун хизмат қиладди.

Худди шунга ўхшаш ўзлигини англаш жараёни инсониятнинг барча тарихий ва эволюцион (лот.evolutio табиий равишда ўзгариш) тараккиёти даврларига ҳос хусусият саналади. Ибтидоий жамиятда кишиларнинг куч-қуввати яшаш учун қурашга ва ташқи дунёни эгаллашга сарфланган, ана шу тарих табиат ҳақидаги дастлабки билимлар, тажриба сабоқлари орқали ўзлаштирилган. Ярим йирткич ҳолатдаги аждодларимиз оловни кашф қилганлар, ёввойи ҳайвонларни овлаганлар, табиат неъматларидан баҳраманд бўлганлар ва худди шу қабилда табиат билан таниша бошлаганлар, моддий дунёнинг сарийлиги, табиатнинг эҳсонлари ва офатлари, ҳайвонот оламини маданийлаштириш (хонақиллаштириш), ер илмини ўрганиш бўйича билимларнинг тўпланиши натижасида инсон табиатнинг қуллигидан қутила борган сониядан эътиборан ўзлигини (қимлигини) англаш имконияти туғила бошлаган. Лекин у даврнинг одамлари болага ўхшаб ўзлигини оқилона, одилона, омилкорлик билан тасаввур эта олмаганлар. Инсоният тараккиётининг тарихий даврларида кишиларда ички рухий имкониятлар юзага чиқа бошлаган, тугма майл ва лаёқатлар аломатлари *аэта-секли истеъдодга, қобилиятга айлана* борган. Аммо бу жараён бирининг ўрнига иккинчисини механик (юнонча *mechanike* қурол ёки содда тарзда демақдир) равишда юзага келганлигини билдирмайди, балки, аксинча, мураккаб сифат ўзгаришлари, органларнинг такомиллашуви, тажрибаларда тўпланган татбиқий билимлар тартибга солинаётганлигини ифодалайди. Инсоннинг жисмоний (биологик), рухий (психик), ижтимоий (социал) ривожланиши натижасида ер қуррасида моддий дунё, маънавият, ёзув, санъат, адабиёт, фан, техника яратилган. Буларнинг замирида инсон тафаккури, онги, ақл-заковати, кучли ироласи, мустаҳкам характери (юнонча *charakter* қиёфа, ҳислат дегани), ижодиёти, ҳаёлати ётади. Инсоният тараккиётининг муайян босқичида одам ўзини ҳаяжонлантирган, таажжубга солган саволларига жавоб излаш имконияти вужудга келган. Бунинг натижасида «Инсон қандай фикрлайди?», «Одам қандай янгилик яратиши мумкин?», «Ижод қилиш қай йўсинда пайдо бўлади?», «Моддий дунёни қай тариха бўйсундириш мумкин?», «Ақл-заковатнинг ўзи нима?», «Инсонга унинг ички рухий дунёси қайси қонунлар асосида бўйсунди?», «Инсон ўзига ўзи таъсир ўтказа оладими?», «Ўзгаларга-чи?» каби турли-туман муаммолар ечимини қидиришга ҳаракат қилади. Мана бунинг барчаси психологик билимлар туғилиш нуқтасини вужудга келтиради ва ана шу дақиқадан бошлаб инсон ўзини ўзи англайди. Бинобарин, психологик билимлар

намоей бўлиши ўзини ўзи англашни омилига айланади, улар борган сари тобора уйғунлашиб, муносабланиб бориб, изчил, узлуксиз алоқага ўсиб ўтади. Бебаҳо аҳамиятга эга бўлган инсониятнинг буюк ютуғи- бу тафаккурнинг кашф қилинишига олиб келди. Авваллари унинг фикри, хаёли ташқи дунёни эгаллашга қаратилган бўлса, тафаккур кашф қилинган даврдан бошлаб субъект-объект (инсон фикрлаши ташқи оламга қаратилган) муносабати ўрнини субъект (инсоннинг фикри ўзини ўзи англашга йўналтирилган) муносабати эгаллай боради. Демак, инсон объектив дунёни субъектив тарзда акс эттириш орқали ўзини ўзи тадқиқ қилишдек мураккаб, қатгис ишни амалга оширишга қарор қилади. Ана шу боисдан, психология фанининг вазифалари кўламини кенгайтиди, мураккаблашди, ички таркибда кескин бурилиш ясаб, ўз предметига инсонни илмий жиҳатдан ўрганишдан ташқари ўзини ўзи англашни ҳам киритди.

Психология фанининг бошқа фан соҳаларидан фарқи томони шундан иборатки, унинг амалий, татбикий жиҳатлари мавжуд бўлиб, ижтимоий турмушнинг барча жабҳаларида бевосита қатнашади, муайян даражада таъсир ўтказади. *Психология бошқа фанлардан фарқли* ўларок ўз татбикий маълумотлари, натижаларининг кўпқирра, кўпёклама эканлиги билан тубдан ажралиб туради ва мутлақо бошқа сифат кўрсаткичига эга. Айниқса, бу борада ўзини ўзи бошқариш алоҳида аҳамият касб этади, шунинг учун у табиатни ўрганиш илмидан тафовутланиб, ўзининг психик жараёнлари, функциялари, ҳолатлари, ҳиссиёти, иродаси, характери, темпераменти қабиларни бошқаришда ўз аксини топади. Инсон ўзини англай бориб, ўз инсоний хислати, хусусияти, сифати, ҳулқини ўзгартириш имкониятига эга бўлади.

Ҳозирги кунда жаҳон психологияси фани ўзини ўзи бошқариш ва такомиллаштириш, ўзини ўзи қўлга олиш, ўзига ўзи буйруқ бериш, ўзини ўзи тарбиялаш бўйича бой материаллар тўплаган, бу эса ўз навбатида инсон муносабати, мақсади, ҳолати, кечинмалари ўзгариши ва янгидан яралиши ҳақида илмий-татбикий маълумотлар беради, куналик турмуш психологияси ранг-баранглигини таъминлаб туради. Психология инсон психикасини аниқлаш, шакллантириш, янги шароитта кўчириш, такомиллаштириш, ривожланиш динамикасини таъминлаш, янги сифат босқичига ўтишини қайл қилиш имконияти борлиги билан ўта амалий, татбикий фанга айлангандир. Психология фанининг соҳалари унинг амалиёт учун муҳим аҳамият касб этишидан далолат беради (хуқуқшунослик психологияси, клиник психология, педагогик психологияси, савдо психологияси, социал психология, педа-

гогик психология, махсус психология, спорт психологияси ва ҳоказо). Психология амалий, татбиқий жиҳатдан ўз предметига эга бўлиб, амалий социал психолог, инженер (муҳандис) психолог, оилавий психотерапевт, тиббиёт психологи, мактаб психологи каби соҳаларни ўз ичига камраб олгандир.

Юқорида билдирилган фикрларга яқин ясаб, шу нарсани алоҳида таъкилаб ўтиш керакки, психология фани кўхна тарихга эга бўлишга қарамай, у жуда навқирон фандир, чунки илмий психология немис психологи В. Вундт томонидан 1879 йилда Лейпциг (Германия) университетидан асос солинган биринчи экспериментал лаборатория очилишидан бошланади. Шунинг учун эндигина рефлексияни (лотинча reflexus ўзининг рухий ҳолатини таҳлил қилиш дегани) илмий жиҳатдан ўрганишни психология фани предмети таркибига киритиш даври (мавриди) келди.

Психология фани табиатшунослик фанлари ва фалсафа негизидан пайдо бўлган бўлиб, то ҳанузгача унинг на гуманитар, на табиий фанлар каторига киритилиши аниқлангани йўқ, лекин шунга қарамасдан, уни ҳар иккала йўналишдаги соҳалар бўйича тўпланган маълумотлар, қонуниятлар бирлашувининг маҳсули деб аташ мумкин. Аммо психологиянинг таркибида ҳам гуманитар, ҳам ижтимоий билимлар мавжуд бўлишидан қатъи назар, у алоҳида хусусиятга эга бўлган мустақил фандир. Бизнингча (Э.Ғ), унинг моҳиятини ёритиш учун бошқа манбага мурожаат қилиш ҳақиқатга яқинроқ маълумот бериши эҳтимол. Чунки психология фани яққол инсон фазилати, муайян тараккиёт хусусиятлари, механизмлари, қонуниятлари, ўзига ҳослик, алоҳидалик, яққаоллик табиати юзасидан баҳс юритади. Психология фанини таҳлил қилишда унинг қай фан соҳаси билан алоқасини аниқлашдан кўра илмий ва қундалик турмуш психологияси ўртасидаги муносабат тўғрисида мулоҳаза юритиш мақсадга мувофиқдир. Маълумки, ҳар қандай фан негизидан одамларнинг турмуш ва амалий тажрибаси муайян даражада ўз аксини топган бўлади. Масалан, кимё предмети моддаларнинг хусусиятлари, уларнинг зичлиги, оғирлиги, ўзаро бирикуви тўғрисидаги қундалик турмуш билимларига суянади, математика фани сонлар, микдорий муносабатлар, геометрик шаклларнинг хоссалари, тригонометрик функциялар ҳақидаги инсон тасаввурлари асосига қурилади. Лекин психология юзасидан ана шундай мулоҳазалар юритиш ёки билдириш мумкин эмас, чунки унинг замирида тубдан бошқача ўзига ҳослик ётади. Ҳар қайси шахс қундалик турмушнинг ўзига ҳос психологик билимларини эгаллаган бўлиб, ўз

савияси, салоҳияти билан турлича камолот кўрсатгичига эгадир, ҳатто турмуш тажрибасида тўпланган билимлар илмий психологик билимлардан устунроқ туриши ҳам мумкин (қари билганини-пари билмас). Чунки, йирик ёзувчилар (шахслараро муносабат ва муомала, мулоқот хусусиятлари юзасидан қузатувчанликка эгадирлар), врачлар, ўқитувчилар, руҳонийлар, савдогарлар узлуксиз равишда кишилар билан муомалага киришишлари натижасида уларнинг ички дунёси ва хулқ-атворига оид билимлар билан юксак даражада қуроллангандирлар. Лекин ҳар қандай инсонда ҳам озми ёки кўпми психологик билимлар мавжуддир, бунинг далили сифатида одамларнинг бир-бирларини тушунишлари, таъсир ўтказишлари, хулқ-атвор оқибатини олдиндан башорат қилиш, кишининг яққал хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда унга ёрдам кўрсатишни таъкидлаб ўтишнинг ўзи kifоя.

Энди кундалик турмушнинг психологик билимлари билан илмий психологик билимлар ўртасидаги тафовутлар юзасидан мулоҳаза юритиш айни муддаодир. Кундалик турмушга оид психологик билимлар, даставвал, яққол ва алоҳида олинган ҳолат, вазиятни ўз ичига камраб олади. Масалан, синчков бола ўз муддаосига етиш учун отасига, онасига, бувасига, опаси ҳамда акасига ҳар хил услуб билан таъсир ўтказди, турлича воситалардан фойдаланади. У кўзланган мақсадига эришиш учун қатта ёшдаги одамларнинг индивидуал-типологик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда иш тутди. Кундалик турмушга оид психологик билимлар аниқ вазиятга қаратилганлиги, бирор шахсга йўналтирилганлиги билан илмий психологик билимлардан фарқ қилади.

Илмий психология эса муайян методлар, воситалар, услублар, усуллар, операциялар ёрдамида маълумотлар тўплаш ва уларни умумлаштиришга интилади, изланётган объектнинг хусусияти, ҳолати, муносабати, боғланиши қабиларни акс эттирувчи илмий тушунчалар, таърифлар, қонуниятлар, хоссалар ёрдамида психологик механизмлар кашф қилишга ҳаракат қилади.

Одатда шахснинг хусусиятлари, сифатлари, фазилатлари, ҳислатлари, хулқ-атворлари, ҳатти-ҳаракатлари бўйича турмуш шароитидаги билан фан оламидагилар (ҳатто илмий тушунчалар, атамалар) ўзаро ўхшаб кетса-да, лекин илмий психологик мазмун, моҳият, маъмуа ўзининг тузилиши, таркиби, аниқлиги, мантиқан изчиллиги, маънонинг йиғкилиги билан кескин ажралиб туради.

Юқорида юритилган мулоҳазалар кундалик турмуш тажрибасида тўпланадиган психологик билимлар билан илмий билимлар орасида

даги дастлабки (биринчи) фарқи шарҳлашга йўнаттирилганлиги боис алоҳида аҳамият касб этади. Лекин шу нарсани ёддан чиқармаслик керакки, турмушга оид амалий психологик билимларга асосланмасдан туриб, илмий психологик назарияларни яратиш мумкин эмас. Ҳолбуки шундай экан, амалий билимлар генетик келиб чиқиши нуктаи назаридан бирламчи ҳисобланади.

Шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш зарурки, кундалик турмуш психологик билимлари аксарият ҳолларда фаросатлилик, сезгирлик, топқирлик хусусияти асосида интуитив тарзда намоён бўлиши кузатилади. Бунинг асосий сабаби шуки, кўпинча эгалланаётган билимлар ҳаётий тажрибада учраган воқеликка нисбатан муносабат, амалий синонвлар негизида вужудга келади, кейинчалик ундаги айрим дағаллик ва нуқсонлар силликланади. Шунинг учун ундай психологик билимлар маҳсуе услублар ёрдамида қабул қилинади, аммо мантикий таҳлил қилинмасдан туриб тўғридан-тўғри муомала тизимига узатилади.

Турмушда учрайдиган гўдакларнинг ҳар хил шаклдаги хархашалари ва уларнинг мақсадга эришиш истаклари кундалик ҳаётий тажрибаларнинг синовларида тобланади, сезгир болалар қатта ёшдаги одамларнинг занф ва мустаҳкам томонларини пухта ўрганадилар, бу борада муайян қарорга келганларидан сўнг ҳар қайси шахсга яққоқол ёндашишни амалиётга татбиқ қилиб кўрадилар. Ана шу тарика амалий психологик билимлар маълум тизимга киритилади, уларнинг барқарор хусусият касб этганлари эса турмушда қўлланила бошланади.

Ижтимоий ҳаётда (муҳитда) жуда кўп учрайдиган, айниқса, ўқитувчилар, мураббийлар, тренерлар, раҳбарлар, врачлар фаолиятида намоён бўлувчи таълимий, тарбиявий, тиббий услуб арзимас ижобий силжишни пайкаш имкониятини яратади. Амалий фаолиятда эришилган ушбу самара психологик таҳлилга муҳтождир, чунки уни келтириб чиқарувчи объектив ёки субъектив омилларни далиллаш анча мушкулдир. Бунинг учун ўзгаларга таъсир ўтказиш усули, уларда ички имкониятга ишонч туйғусини уйғотиш кўзговчиси, таъсирга берилувчанликни кучайтирувчи мотивлар (французча *motif* кўзгатувчи сабаб маъносини билдиради) табиатини чуқур таҳлил қилиш керак. Фақат мана шу йўл билангина силжишнинг психологик маъно касб этишини далиллаш мумкин, холос.

Ҳаётий психологик билимларнинг илмий психологик билимлардан фарқи шундан иборатки, илмий жиҳатдан асосланган билимлар англашилган, мантикий пухта, оқилоналик хусусиятига эга

бўлади. Илмий психологик билимлар фарз ва гоъларни илгари суриш дақиқасидан бошлаб шакллана боради, улардан келиб чиқадиган оқибатларни мантиқан текшириш билан яқунланади. Бунда ҳам олға сурилган гоълар текшириш жараёнида бирон-бир тасдиқ ёки инкор маъносига эришсагина илмий психологик билимлар тизимига кирилади.

Ҳаётний психологик билимларнинг илмий психологик билимлар билан қиёсланишни давом эттирсак, унда улар ўртасидаги тафовутлар янада яққолроқ кўйга ташлана бошлайди. Ўзидан ўзи маълумки, ҳаёт психологиясида тўпланган билимларни мерос сифатида бевосита қолдириш ёки уларни ёш авлод онгига қайсидир йўл билан узатиш имконияти ўта чеклангандир. Чунки кекса (катта) авлод томонидан яратилган, турмуш психологиясини ёш авлод тўғридан-тўғри қабул қила олмайди. Ҳар бир ёш яққол равишда ҳаётний психологик билимларни шахсий тажрибасидан ўтказганидан кейингина уларнинг тўғрилигига ишонч ҳосил қилади. Ана шу боисдан кекса ёки катта авлод билан ёш авлод ўртасида юз берадиган низолар, тушунмовчиликлар узлуксиз, тўхтовсиз равишда давом этаётганлиги сабабли абадиёт қонуниятларига айланиб кетгандир. Авлодлар ўртасидаги қарама-қаршиликлар, англашилмовчилик тўсиғи, ҳаёт диалектикасини вужудга келтириб, мангулик муаммосига айланиб қолган инсоф, иймон, нафосат, адолат, эрк тушунчалари атрофидаги баҳсларни давом эттиришга пухта замин ҳозирлайди. Илмий психологик билимлар бундан фарқли: ўларок тажрибаларда, илмий тушунчалар ва қонуниятларда янада ойдинлашади, сўз ва аломатлар орқали, нутқ ёрдамида муайян ёзма нутқ маъналарида қолдирилади. Шунинг учун уларнинг ёйилиш кўлами кенг, тарқалиш суръати тездир.

Қундалиқ турмушда тўпланадиган психологик билимлар қўзатишлар, мулоҳазалар у ёки бу яққол ҳолатга нисбатан қарорга қилишлар замирига қўрилади. Илмий психологик билимлар ташхис қилиш, синаш, тажриба (эксперимент) ўтказиш орқали бир воқеликни бир неча марта такроран текширишлар ёрдамида умумлаштирилади. Агарда қундалиқ турмуш психологиясининг материаллари табиий равишда рўй берган вазият, ҳолат, воқелик қабиларни таҳлил қилиш натижасида юзага келса, илмий психологик билимлар кенг қамровли тажриба маълумотларига таянади. Тажрибалар эса бир неча босқичлардан, қисмлардан ташқил топган ҳолда вазиятлар табиий кўрinishини қўтиб ўтирмасдан, балки зарур шароит яратилади.

Шу фактни (омилни) яна бир мартаба таъкидлаш ўринлики, илмий психологияда катта ҳажмдаги материаллар, шу жумладан, қонуниятлар, хусусиятлар умумлаштирилади, инсоннинг ички имконияти, истеъдоди, ишчанлиги, қобилияти юзасидан умуминсоний тавсифга эга бўлган теран ҳулосалар чиқарилади. Бунинг натижасида одам психикасини аниқлаш, башорат қилиш, айрим руҳий нуқсонларни тузатиш, похуш кечинмаларнинг олдини олиш имконияти туғилади, бу эса ижтимоий, ижтимоий психологик боғланишлар моҳиятини оқилона тавсифлаш учун хизмат қилади. Ижтимоий ва яққаҳол турмуш огирликлари ва ташвишларини камайтириш, ақлий ҳамда жисмоний зўриқишларни пасайтириш, шахслараро низоларни бартараф этиш сингари саъй-ҳаракатларни фақат илмий психологик материалларга асосланган ҳолда ошириш мумкин.

Шунинг учун психологиянинг турли соҳаларида (ёш психологияси, педагогик психология, тиббиёт психологияси, социал психология ва бошқалар) ўтказилган тадқиқот ишлари илмий асосда психика, психик ҳолат, психик ҳолиса, психик жараён, психик функция, психик хусусият, ижодиёт, фаолият, онг, ҳулқ, муомала сингари тушунчалар бўйича материаллар тўплаб беради, шунингдек, психик ақс эттиришнинг (физик, физиологик, психик, онг, ўзини ўзи англаш) моддий асослари, механизмлари юзасидан қонуният очишга имкон яратади, ҳатто инсоннинг ўзинини англаш ва бошқариш сари етаклайди.)

Энди психология фанининг предмети тўғрисидаги саволга жавоб беришга ҳаракат қилайлик. Маълумки, психология тарихида бу муаммони таҳлил қилишга бағишланган сон-саноксиз тадқиқотлар мавжуддир. Лекин улар ҳақида батафсил фикр юритмоқчи эмасмиз, чунки бу нарса навбатдаги параграфда берилиши режалаштирилган.

«Психология» (юнонча *psychelogos*) сўзини ўзбек тилига таржима қилсак, у «жон», «руҳ» ҳақидаги «фан, таълимот» деган маъно англатади. Бирок ҳозирги даврда «жон» тушунчаси ўрнига «психика» ни қўллашда давом этмоқдамиз. Лингвистик нуқтаи назардан «жон», «психика» тушунчалари айнан бир хил маънони билдиради. Лекин «психика» тушунчаси бугунги кунда «жон»дан кенгрок кўламга эга бўлиб, ҳам кўзга кўринувчи, ҳам кўзга кўринмовчи томонларини ўзида ақс эттиради. Психиканинг таркибий қисмлари фаолият, ҳулқ, муомала яққол намоён бўлиш хусусиятига эга бўлса, билиш жараёнлари, психик ҳолатлар, ички кечинмалар, ижодий режалар, илмий фарзлар мияда мужассамлашгани учун улар кўзга кўринмайди. Психо-

логия фанининг кейинги даврдаги тараккиёти улар ўртасида бир талай тафовутларни келтириб чикарди.

Психика тўғрисида дастлабки тасаввурга эга бўлиш учун даставвал психик ҳодисалар моҳияти билан танишамиз. Одатда психик ҳодисалар деганда ички, субъектив тажриба фактларнинг (воқеликнинг) намоён бўлиши тушунилади, бошқача сўз билан айтганда психика ҳаётнинг сезги, идрок, хотира, тафаккур, ҳаёл каби ҳар бири алоҳида олинган яққол шаклларида иборатдир. Ички, субъектив тажрибанинг ўзи нимани англатади? Инсондаги қувонч ёки зеркиш туйғулари, унинг нималаридир эсга тушириши, бирон-бир хоҳиш ёки интилиш кечинмалари, хотиржамлик ёки ҳаяжонланиш, ҳадиксираш ҳисларининг барчаси шахснинг ички дунёсини таркибий қисмларидир, яъни буларнинг ҳаммаси субъектив психик ҳодисалар саналади.

Субъектив ҳодисаларнинг асосий хусусияти-уларнинг бевосита субъектга тааллуқлилигидир. Агар инсон идрок қилса, сезса, фикрласа, эсласа, хоҳиш билдирса, албатта ана шу ҳодисаларни бир даврнинг ўзида тушуниб (кузатиб) ҳам туради. Инсон интилса, иккиланса, бир қарорга келса, биз уларнинг барчасини содир бўлаётганлигини англаб тураемиз ҳам. Шунинг учун психик ҳодисалар бизнинг руҳиятимизда содир бўлишидан ташқари, улар бевосита кўз ўнгимизда намоён бўлиб туради. Образли қилиб айтганда, одамнинг ички дунёсида турли ҳодисалар вужудга келади, кечади, одатда шахе бундай ҳодисаларни ҳаракатлантирувчи кучи ҳамда уларнинг томошабини ҳисобланади.

Юқорида таъкидлаб ўтилган субъектив ҳодисалар хусусиятидан келиб чиққан ҳолда айрим психологлар психология фани субъектив кечинмаларнинг пайдо бўлиши ва уларнинг кечиши билан шуғулланиши зарур, унинг асосий методи ўзини ўзи кузатиш (шахснинг ўз фикрлари, ҳис-туйғулари ва ҳатти-ҳаракатларини ўзи кузатиши) бўлмоғи керак деган хулосага келадилар. Лекин психология фанининг кейинги даврдаги тараккиёти бундай чекланганлик фани мутлақо таъминлай олмаслигини тасдиқлади.

Психиканинг турли шаклларда кўрилиши, жумладан, психик жараёнлар, англашилмаган ҳолатлар, ҳулк-атвор, психосоматик (юнонча *psyche* «*жон*» сомо «*тана*» маъносини англатади) ҳодисалар, инсон ақл-заковати ва қўлининг мўъжизакорлиги моддий ва маънавий маданият маҳсулини яратди. Ҳар қандай фактларда (воқеликда), ҳодисаларда психика намоён бўлади, ўзининг хусусиятларини ажратади, фақат улар орқалигина психикани ўрганиш мумкин.

Психологик воқелик-факт деганда субъектнинг ички кечиммаларининг таркибий қисмлари билан бир қаторда уларнинг объектив шакллари (хулқ-атвор, тана ҳаракати, жараёни, фаолият маҳсули, ижтимоий-маданий ҳодисалар) орқали психиканинг хусусиятлари, ҳолатлари, қонуниятларини ўрганиш тушунилади. Бошқача сўз билан айтганда, инсон онгидан ташқари, унга боғлиқ бўлмаган ҳолда ҳукм сурувчи объектив борлик, яъни атрофимиздаги нарса ва ҳодисалар, муҳит, шароит ва бошқаларнинг психикада аке этиши психологик воқелик деб аталади.

Шундай қилиб, оқорида биз психология тўғрисидаги тасаввурлар, унинг предмети ҳамда унга қирувчи илмий тушунмалар, психологик ҳолатлар, воқелик юзасидан фикр алмашдик, илмий психологик материаллар ўртасидаги боғлиқлик ва тафовут бўйича мулоҳаза юритдик.

Бугунги кунда психология тўғрисидагина эмас, балки унинг соҳалари бўйича ҳам бой илмий материаллар тўшанган. Жаҳон психология фани тажрибасидан мана бундай соҳалар мустакил тадқиқот предметиға эға эканлиги ҳақида ишочли далиллар мавжуддир: меҳнат психологияси (инженерлик психологияси, авиация психологияси, космик психологияси), педагогик психология (таълим психологияси, тарбия психологияси, олий мактаб психологияси, маҳсуе психология, истеъдод психологияси) тиббиёт психологияси (психотерапия, психогигиена, психофармокология, патопсихология), юридик психология (меҳнат тузатиш, суд психологияси, суд психологик экспертизаси) ҳарбий психология, савдо ва реклама психологияси, спорт психологияси, ёш психологияси, қиссий психология, психофизиология, экспериментал ва амалий психология қабилар.

Психология предмети қуйидагиларни қамраб олиши зарур:

- 1) психологик биллиш жараёнлари (сезги, идрок, хотира ва ҳоказо)
- 2) психиканинг шакллари (фаолият, хулқ, муомала),
- 3) психиканинг ҳолатлари (қайфият, ҳаёлпаршонлик қабилар),
- 4) психиканинг ҳодисалари,
- 5) психиканинг хислатлари, фазилатлари, сифатлари, хоссалари,
- 6) психиканинг қонуниятлари,
- 7) психиканинг механизмлари,
- 8) психик шароит, муҳит, вазият,
- 9) ўзаро сабабий боғланишлар,
- 10) тадқиқот методлари, воситалари, материаллари, принциплари ва ҳоказо.

2. Психология фанининг вужудга келиши

Психология фанининг вужудга келиши, шаклланиши, ривожланиши тўғрисида батафсил маълумот бериш ушбу курс учун шарт эмас, чунки унинг психология тарихи соҳаси мавжуддир. Шунга қарамадан, психология фанининг пайдо бўлиши ҳақидаги айрим илмий материаллар, маълумотлар юзасидан қисқача мулоҳаза юритиш мақсадга мувофиқ.

Инсониятнинг ижтимоий-тарихий тараққиёти давомида қадимги одамлар табиий ҳамда ижтимоий эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда ибтидоий жамоа аъзоларининг психологик хусусиятларини аниқлаш, улардан шахслараро муносабатларда оқилона фойдаланиш, ўзининг ҳатти-ҳаракати, шахсий фаолияти ва муомалага киришишида уларни ҳисобга олишга интилиб яшаб келганлар. Кўп минг йиллик ижтимоий ҳаёт тажрибаларига асосланган равишда одамлар шахснинг индивидуал (лотинча *individuum* алоҳида, яққоҳол одам) хусусияларини жон билан боғлашга ва унинг таъсири билан изоҳлашга ҳаракат қилишган. Қадимги одамларнинг тасаввурларига қараганда, инсон танасида жон жойлашган бўлиб, у шахсга онд хусусиятлар, ҳислатларни вужудга келтириш имкониятига эга эмиш. Қадимги аجدодларимизнинг «жон» тўғрисидаги тасаввурлари *шунга боғлиқ, мутаносиб тушунчасини* келтириб чиқарди ва бунинг натижасида анимизм (лотинча *anima* «жон» деган) таълимоти инсоният томонидан кашф қилинади. Ижтимоий халқларнинг тасаввурларида рух инсоннинг танаси билан узвий боғлиқ ҳолда ҳукм суради, тўғри яшайди. Шунинг учун ижтимоий ҳодисалар, ҳатто онг, шунингдек, реал воқеликлар (ўлим, уйқу, бехуш бўлиш, бетоблик) кабиларни содда тарздаги моддийлик (мавжудлик) нуқтаи назаридан талқин қилишга уринганлар. Содда тафаккур шакллари билан қуролланган қадимги одамлар атроф-муҳит тўғрисидаги рағб-баранг ҳолатлар, ҳодисалар моҳиятини илмий жиҳатдан далил-лаш имкониятига эга бўлмаганлиги сабабли идрок қилинган нарсани унинг ҳақиқий моҳияти тарзида акс эттиришган. Уларнинг тасаввурларида қуйидагича талқинлар кенг ўрин эгаллаган:

- 1) ўлим-уйқунинг бир тури, лекин рух баъзи бир сабабларга кўра танага қайтиб келмайди;
- 2) туш кўриш-уйқудаги танани тарқ этиб юрган ҳаракатдаги рухнинг таассуротидир;
- 3) рух-инсоннинг айнан ўзидир;
- 4) рухнинг эҳтиёжлари, турмуш шароитлари тирик одамникидан тафовутланмайди;

5) марҳумларнинг руҳлари муайян машғулотлар тизимига, ижтимоий қонун-қоидаларга риоя қилувчи ҳамжамиятни яратар эмиш;

б) тирик инсонлар билан марҳумларнинг руҳи бир-бирига боғлиқ бўлиб, моддий жиҳатдан ўзаро алоқадордирлар.

Қадимги инсонлар табиатнинг қудрати (қуч-қуввати) олдидаги заифлиги туфайли яқка шахс ҳам, жамоа ҳам руҳга итоаткор тарзида тасаввур этилиши натижасида дин, ибодат тушунчалари пайдо бўлади.

Инсониятнинг ижтимоий-тарихий таракқиёти давомида меҳнатни режалаштириш, ишлаб чиқариш муносабатлари; ишлаб чиқариш қучлари ва уларнинг табақалашуви, одамлар тафаккурининг ривожланиши туфайли жоннинг (руҳнинг) моддийликдан ташқари хусусияти, кўриниши юзасидан ғоялар вужудга келади. Бунинг натижасида анимистик тасаввурлар ўрнини руҳни борлиқнинг натуралистик (лотинча *natura* – табиат маъносини англатувчи) фалсафий манзараси тарзида изоҳлаш намоён бўла бошлади:

1. Руҳ оламининг ибтидосини ташкил қилувчи нарсалар (сув, ҳаво, олов)нинг инсонлар ва ҳайвонларга жон бағишловчи шакли (Фалес эрамиздан олдинги VII – VI асрлар, Анаксимон V аср, Гераклит VI-V асрлар);

2. Эрамиздан олдин ижод қилган юнон файласуфларининг илмий изланишлари натижасида материянинг жонлилиги, яъни гилозоизм (юнонча *hyle* – «модда» *zoē* «ҳаёт» маъноси) тўғрисидаги ғоя юзага келади;

3. Материянинг жонлилиги ҳақидаги ғояни ривожлантирган атомизм (юнонча *atomos* – «бўлинмас» дегани) намояндалари (Демокрит эрамиздан аввалги V-IV асрлар, Эпикур IV-III асрлар, Лукреций I аср) бир қанча фикрларни илгари сурдилар, жумладан:

А) Руҳ танага жон бағишловчи моддий жиёмлар;

Б) Моддий асос сифатидаги ақл;

В) Ҳаётни бошқарувчи идрок вазифасини бажарувчи аъзо;

Г) Руҳ билан ақл тана аъзолари, бинобарин, уларнинг ўзи ҳам танадир;

Д) Улар шарсимон, кичик ҳаракатчан атомлардан иборатдир.

Атомистларнинг фикрлари таҳлили шуни кўрсатдики, унда тананинг (жонли нарсанинг) аке эттиришидан тортиб то психикага (юқ-сак ақл идрокгача) жонлилиги хусусиятнинг материяга ҳос хусусият эканлигининг эътироф этилиши ўша давр учун буюк илмий воқелик эди.

Юкоридаги психолог олимларнинг мулоҳазалари организмнинг анатомик-физиологик тузилиши, миyaning таркиби сингари моддий асосларга суянган ҳолда реал воқеликни тушунтириш имкониятига эга эмас эди. Худди шу омилдан келиб чиққан ҳолда инсоннинг тафаккури, шахсий фазилатлари, унинг мақсад кўлаши, гавдани идора этишга қобилигини далиллаш тўғрисида фикр юритиш мураккаб руҳий жараён ҳисобланади.

Жумладан Афлотун (эрамиздан аввалги 428/27 – 347 йиллар) жоннинг таркибий қисмлари тўғрисидаги тушунчани психологияга олиб киради: а) ақл-идрок, б) жасорат, в) орзу-истак қабилардан иборат бўлиб, улар бош, кўкрак, қорин бўшлиғига жойлашгандир. Афлотун психологияда дуализм (лотинча dualis икки мустақил маъно билдиради) таълимотини руҳий оламни, тана билан психикани иккита мустақил нарса деб изоҳлайди.

Афлотуннинг шогирди Арасту (эрамиздан олдинги 384-322 йиллар) ўзининг таълимотида психологияни табиий-илмий асосга қуриб, уни биология ва тиббиёт билан боғлаб тушунтиришга эришган. Арастунинг «Жон» тўғрисидаги китоби маълум бир давр учун тараккий-парвар манба вазифасини бажаради. Унда одамларнинг ва ҳайвонларнинг кундалик ҳаётини лаҳзаларини кузатиш орқали яққол воқеликни тасвирлаш, таҳлил қилиш жараёнлари мужассамлашгандир. Арастунинг таъкидлашича, жон қисмларга бўлинмайди, лекин у фаолиятнинг озикланиш, ҳис этиш, ҳаракатга келтириш, ақл, идрок каби турларга оид қобилиятларда рўёбга чиқади. Унинг мулоҳазасича, сезги билишнинг дастлабки қобилияти, у тасаввур шаклида из қолдириши мумкин.

Қадимги дунёнинг кейинги ривожланиши паллаларида психологик гоялар мукамаллашиб, унга оид таянч тушунчалар вужудга кела бошлади, ҳатто руҳ ҳозирги замон психикаси каби қўлланиш қўламини кенгайтирди.

Психика категориясининг негизида идрок ва тафаккурдан ташқари онг тушунчаси юзага келди, бунинг натижасида ихтиёрий ҳаракатлар ва уларни назорат қилиш имконияти туғилди. Масалан, румолик шифокор Гален (эрамиздан олдинги II аср) физиология ва тиббиёт ютуқларини умумийлаштириб, психиканинг физиологик асослари тўғрисидаги тасаввурларни янада бойитди. Унинг илгари сурган гоялари «онг» тушунчаси талқинига муайян даражада яқинлашади.

XVII аср биология ва психология фанлари таракқиёти учун муҳим давр бўлиб ҳисобланади. Жумладан, француз олими Декарт

(1596-1650) томонидан хулк-атворнинг рефлектор (гайрихтиёрӣ) табиатга эга эканлигини кашф этилиши, юракдаги мушакларнинг иш-лаши (фаолияти) кон айланишнинг ички механизми билан бошқарилаётганлиги тушутирилиши муҳим аҳамият касб этади. АЙникса, рефлексе (латинча reflexus акс эттириш) организмнинг ташки таъсирга конунӣ равншдаги жавоб реакцияси сифатида талкин килиниш, асаб-мушак фаолиятини объектив тарзда билиш воситасига айланди, сезги, ассоциация, эхтирос юзага келишини изоҳлашга имкон яратилди.

Психология фанининг илмий асосга курилишида инглиз олим Гоббе (1588-1679) руҳни мухлако рад этиб, механик ҳаракатни ягона воқелик деб тан олиб, унинг конуниятлари психологиянинг ҳам конуниятлари эканлигини таъкидлади. Унинг негизида эпифеноменализм (юнонча ерӣ ўта, phainomenon гайритабиӣ ҳодиса) вужудга келди, яъни психология танадаги жараёнларнинг сояси сингари рӯй берадиган руҳий ҳодисалар тўғрисидаги таълимотга айланди.

Нидерландиялик олим Спиноза (1632-1677) онгни катта кўламига эга материядан сира қолишмайдиған воқелик, яъни яккол нарса деб тушутирди. У детерминизм (лотинча determinare белгилайман) принципининг, яъни табиат, жамият ҳодисаларининг, шу жумладан, психик ҳодисаларнинг объектив сабаблари билан белгиланиши ҳақидаги таълимот тарғиботчиси эди.

Немис мутафаккири Лейбниц (1646-1716), инглиз файласуфи Жон Локк (1632-1704), инглиз тадқиқотчиси Гартли (1705-1757), француз Дидро (1713-1784) кабилар тоғлар ассоциацияси (боғланиши) конуни, идрок ва тафаккурнинг пайдо бўлиши, қобилиятлар психологияси ҳақида муҳим таълимотларини яратиш билан фаннинг ривожланишига муҳим ҳисса кўшдилар.

XVIII асрга келиб нерв системасини тадқиқ қилишда улкан ютуқларга эришилди (Галлер, Прохазка), бунинг натижасида психика миянинг функцияси эканлиги ҳақидаги таълимот вужудга келди. Инглиз тадқиқотчиси Чарльз Белл ва француз Франсуа Мажанди томонидан ёзувчи ва ҳаракат нервлари ўртасидаги тафовут очиб берилди, унинг негизида рефлектор ёйи деган янги тушунча психология фанида пайдо бўлди. Буларнинг натижасида ихтиёрӣ (онгли) ва ихтиёрсиз (онгсиз) рефлектор турлари кашф қилинди. Юкоридаги илмий кашфиётлар таъсирида рус олим И.М. Сеченовнинг (1829-1905) рефлектор назарияси рўёбга чиқди ва ушбу назария психология фанининг физиологик асослари, механизмлари, бош мия рефлексларининг ўзига хос хусусиятлари табиатини очиб бериш имкониятига эга бўлди.

Психология фанининг экспериментал, психоаналитик, бихевиористик, эмпирик, эпифеноменалистик, гештальт, ассоциатив, вюрцбург, психогенетик, редукционизм, солипцизм, гуманистик, биогенетик, социогенетик каби йўналишлари томонидан тўпланган маълумотлар ҳозирги замон психологиясини вужудга келтирди. Худди шу йўналишларнинг ранг-баранг методикалари, методлари умумий психология фанининг предметини ва унинг тадқиқоти принципларини аниқлаб берди.

3. Психиканинг физиологик механизмлари

Психиканинг рефлектор табиати, хусусияти тўғрисида мулоҳаза юритилганда рус олими И. М. Сеченов ва унинг шогирдлари томонидан тўпланган материаллар тасаввур этилади. И. М. Сеченовнинг «Бош мия рефлекслари» номли асарига катъий равишда фикр билдиришича, «онг ва онгсиз ҳаётнинг барча ҳаракатлари рўй бериш усулига кўра рефлекслардан иборатдир». Психик ҳодиса сифатида онгнинг ҳаракати танасиз рухнинг хусусиятига эмас, балки тадқиқотчининг мулоҳазисига қараганда, рўй бериш, вужудга келиш усулига, тузилишига биноан рефлексга ўхшаш хислатга эга бўлган жараёндир. Шундан келиб чиққан ҳолда фикр янада ривожлантирилса, психик (рухий) ҳодиса инсоннинг шахсий гоёларини, ҳиссий кечинмаларини, сезги ва идрок жараёнларини ўзи кузатиш жараёнида акс этувчи воқеликлангани иборат эмас. Балки у рефлекс сингари ташқи кўзгатувчиларнинг таъсирини ва унга жавобан билдириладиган ҳаракат реакциясини ҳам ўзида мужассамлаштиради. Маълумки, И. М. Сеченовгача бўлган психологик, физиологик назарияларда инсоннинг онгида образлар, тасаввурлар, мулоҳазалар, гоёлар тарзида инъикос (акс) эттирилувчи ҳодисаларни психология фанининг предмети сифатида тан олинар эди. Лекин бу психологик воқелик Сеченов томонидан организмнинг муҳит билан ўзаро таъсир ҳаракатининг алоҳида шаклидан иборат эканлиги, психологик яхлит жараённинг айрим ҳолатлари, унинг лаҳзалари тарикаси тушунтирилди. Психологияда тан олиб келинаётган психик жараёнлар онгнинг ичида туғилади ва унинг ичида яқунланади, деган гоё И. М. Сеченов томонидан инкор қилинади, асоссиз даъво эканлиги таъкидланади.

И. М. Сеченовнинг фикрича, психик ҳодиса бус-бутун (яхлит) рефлектор ҳаракат, туфайли юзага келувчи ва унинг маҳсули бўлиши билан бирга ҳам вужудга келмаган, лекин таъсир ўтказиш эҳтимоли мавжуд қутилмадан бохабар қилувчи омил функциясини ҳам бажара-

ди, яъни илгарилаб кетувчи башорат назифасини ижро этади. Бундай дадил илмий мушоҳадалар психик жараёнлар умуман қандай роль ўйнаши мумкинлиги, уларнинг ўрни тўғрисида тасаввурга эга бўлиш учун моддий негизни вужудга келтиради. Психик жараёнлар организмда сигнал ва бошқарув (регулятив) функциясини ижро этиб, ўзгарувчан шарт-шароитларга ҳаракатни мослаштиради, шунингдек, мазкур дақиқала юқори самарага эришишни таъмилайди. Психик жараён миянинг бўлмалари (таркибий қисмлари) функцияси тарикасида ташқи олам (борлик) тўғрисидаги ахборотнинг қабул қилиниши, сақланиши, қайта ишланишини ўзида мужассамлаштирувчи жавоб фаолиятининг идора қилувчиси ҳисобланади. Шунинг учун одамларнинг билимлари борлик тўғрисидаги тасаввурлари, шахснинг шахсий тажрибаларининг йиғиндиси (мажмуаси) рефлектор ҳаракат таркибига киради. Шундай қилиб, психик ҳодисалар деганда миянинг ташқи (қуршаб турган олам) ва ички (физиологик тизимдаги организмнинг ҳолати) таъсирларга жавобини тушунмоқ керак. Бошқача сўз билан айтганда, психик ҳодисалар: биринчидан, бу фаолиятнинг фавқулодда таъсир этаётган (сезгирлар, идрок), иккинчидан, ўтмиш тажрибада (хотира) ақс этган кўзгатувчига жавоб тарзида рўёбга чиқалган, мазкур таъсирни умумлаштирадиган, учинчидан, пировард натижаларни (тафаккур, ҳаёл) олдиндан пайқашга ёрдам берадиган, тўртинчидан, монотон таъсиротлар оқибатида фаолиятни (ҳис-туйғу, ирода) кучайтирадиган ёки сусайтирадиган, бешинчидан, умуман фаоллаштириб юборадиган, ўзгача таъсиротлар натижасида уни тормозлайдиган, олтинчидан, шахс хулқ-атворидаги (темперамент, характер ва ҳоказолар) тафовутларни аниқлайдиган доимий регуляторлари (идора қилувчилари) дир.

Шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, И. М. Сеченов психиканинг рефлекторлиги ва фаолиятнинг психик жиҳатдан бошқарилиши таълимотини ҳаспўшлаб берди. Бу илгор гоё, муҳим таълимот, назария рус олими И.П.Павлов (1849-1936) томонидан экспериментал тасдиқланди ва хусусий ҳолатларда кенг қўламда яққоллаштирилди. И.П.Павлов ҳам одамларнинг, ҳам ҳайвонларнинг ташқи муҳит билан ўзаро ҳаракати мия билан бошқарилиши қонуниятини очган эди. Унинг мазкур қонуниятларга тааллуқли қарашлари йиғиндиси биринчи ва иккинчи сигналлар тизими тўғрисидаги таълимот тарикасида фан оламида арзигулик мавқе эгаллади.

Теварак-атроф муҳитидаги нарса ва ҳодисаларнинг кўриниши, эшитилиши, ҳид тарқатиши, товланиши, енгил ёки оғирлиги, қаттиқ

ёки юмшоклиги кабилар хайвонлар учун шартсиз кўзгатувчи сигнал бўлиб хизмат қилади, кейинчалик улар шартли рефлексга айланиши мумкин. Хайвонлар ўз хатти-ҳаракатларида И.П.Павлов таъбири билан айтганда, биринчи сигнал системасининг сигналлари («биринчи сигналлар») га роя этадилар. Бинобарин, уларнинг психик фаолияти биринчи сигналлар системаси босқичида амалга ошади ва унга узлуксиз равишда амал қилади. Инсон фаолияти ва хулқ-атвори учун ҳам биринчи сигнал системасининг сигналлари (яккол, тасаввурлар, тимсоллар, образлар) уларни бошқариши, йўналтириши, ҳаракатлантириши фаоллаштиришда муҳим аҳамият касб этади. Масалан, (йўл, кўча) кондалари, автомобиль, электровоз сигналлари, хавф-хатар белгилари шахс учун муҳим роль ўйнайди. Шунини унитмаслик керакки, инсоннинг хулқ-атворини сигнал кўзгатувчилар механик равишда бошқармайди, балки мазкур кўзгатувчиларнинг миёга ўрнашиб қолган тимсоллари, яъни сигналлари бошқариб туради. Муайян тимсолга эга бўлган тимсоллар нарса ва ҳодисалар тўғрисида сигнал жўнатади, бунинг натижасида инсоннинг хатти-ҳаракатини бошқариб туради.

Одамларда хайвонлардан фарқли ўларок, биринчи сигналлар системаси билан бир қаторда иккинчи сигналлар системаси ҳам мавжуддир. Иккинчи сигналлар системасининг сигналлари одамлар томонидан талаффуз этилган, қабул қилинган, эшитилган, ўқилган тушунчалар ва сўзлардан («иккинчи сигналлари»дан) ташкил топади. Одатда биринчи сигналлар системасининг сигналлари тимсолий сигналлар, ўз навбатида сўзлар билан алмаштирилади, узатилади. Сўз биринчи сигналлар системаси сигналлари ўрнини босиши, умумлаштириши ва улар вужудга келтирадиган жамики хатти-ҳаракатларни амалга ошириши мумкин. Сигналнинг кузатувчилари билан уларнинг миёда сўзларнинг мазмуни, моҳияти, маъноси тарзида мужассамлашувини ўзаро тафовутлаш мақсадга мувофиқ. Мабодо сўзнинг маъноси шахсга таниш бўлса, у ҳолда унинг хулқ-атворини бошқара олади, табиий ёки ижтимоий муҳитга мослашувини таъминлашга ёрдам кўрсатади. Агарда сўзнинг маъноси нотаниш бўлса, у одамга фақат биринчи сигналлар системасининг сигналлари тарзида таъсир ўтказди ёнки шахс учун мутлақо қийматсиз, аҳамиятсиз нарсага айланиб қолади. Юқоридаги мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда психика объектив борлиқнинг субъектив образининг воқелик тарзида миёда акс этиши деб баҳолаш мумкин.

Психикани акс эттириш имкониятини тўғри, оқилона талқин қилиш учун билиш назарияси, билиш манбалари, шакллари, услублари,

ҳақиқатни ўлчаш мезонлари, воситалари, йўллари кабиларга наминий ёндашиш лозим. Психикани ўрганишда объект билан субъектнинг ҳамкорликдаги хатти-ҳаракатини ҳисобга олиш шахснинг борлиқ тўғрисидаги билимларининг чинлиги (ҳақиқатлиги), инъикоснинг ўхшашлиги муаммолар ечимини топишга пухта негиз ҳозирлайди.

Психология фани психикани ўрганишнинг тадқиқот методларига, яққол вазифаларига, изланишнинг ранг-баранг мавзуларига эга бўлиб, вазият ва шарт-шароитдан келиб чиққан ҳолда уларга мурожаат қилади.

Психология фани таъсир кўрсатувчи (ўтказувчи) объектларни ҳисобланмиш субъектнинг ички психик (руҳий) ҳолатига, шунингдек, ташқи таассуротлар натижасида вужудга келадиган ўзгаришлар жараён сифатида қай йўсинда кечишини текширади. Психология акс эттирилувчи нарса ва ҳодисаларнинг инъикос жараёнига айланиш механизмларини, субъектнинг ўз фаолиятини режалаштиришни, назорат қилишни, бошқаришни тадқиқот этади.

Психика фаоллик ҳусусиятига эга бўлиб, у майлларда, мақбул ечимни кидиришда, хатти-ҳаракат вариантлари эҳтимоллигини ҳаёдан ўтказишда, ундашда, турткиларда ўз ифодасини топади. Худди шу боис психик акс эттириш (инъикос) суёт нарса эмас, балки у ҳаракат, хатти-ҳаракат, таъсир, ўзаро таъсир кабиларни танлаш, қиёслаш, излаш, ажратиш билан бевосита алоқадор шахс фаолиятининг муҳим жабҳаси саналади.

Ҳозирги замон психологиясида фаолият, жараён ва ҳуқуқатворининг фаол бошқарилиши тесқари алоқа аппаратининг ишлашини такозо этади (П.К.Анохин, А.Н.Бернштейн ва бошқалар). Тесқари алоқа тушунчаси кибернетика, физиология, психология фанларида кенг қўламда қўлланилиб келинмоқда. Тесқари алоқа психология билан физиология фанларида ҳар бир жавоб ҳаракати ҳал қиллинаётган вазифа (муаммо) мияда баҳоланилиши тушунилади. П.К.Анохин нуқтаи назарича, организмда муайян цикл билан иш бажарувчи яхлит система мавжуд. Мазкур системада марказдан жавоб ҳаракатига буйруқ берилишининг бирорта ҳам лаҳзаси тесқари йўналишда (перифериядан марказга қараб) ҳаракатнинг натижаси ҳақида зудлик билан ахборот (тесқари алоқа) юборилмагунча тугалланмайди. Тесқари алоқа аппарати (системаси) ёрдами билан организм ўз ҳаракатининг натижасини образ (тасмол) билан таққослаб кўради. А.Н.Бернштейн талқинича, натижага нисбатан образ олдинроқ пайдо бўлади, воқеликнинг ўзига ҳос модели тарзида унинг юз бериши тўғрисида ол-

диндан (илгарилаб кетиб) ахборот, хабар, маълумот беради («башорат эҳтимоллиги» назарияси).

П.К.Анохин ва А.Н.Бернштейн назарияларига асосланган ҳолда психиканинг мавжудлиги ҳаракатнинг изчил дастурини (программасини) тузиш, олдинга ички режада иш бажариш, ҳулқ-атвордаги эҳтимол кўринишларини танлаш, босқичларини амалга ошириш туфайли ҳаракат килиш имкони туғилади.

Табиатшунос олимларнинг мулоҳазаларича, биологик эволюция жараёнида шахс психикаси ҳулқ-атворни бошқаришнинг алоҳида аппарати тарзида пайдо бўлади, сифат жиҳатидан ўзгариб боради. Ижтимоий муҳит, шахслараро муносабат, жамоавий, оилавий турмуш (ҳаёт) қонунлари, қонуниятлари таъсири остида одамлар шахсга айлана бошлайди (ижтимоийлашув натижасида), уларнинг ҳар бирида микромуҳитнинг, қамол топган тарихий шароитнинг излари ўз аксини қолдиради. Умумийлик (этник) билан хусусийлик (шахслилик) ўртасида ўзаро уйғунлик ҳукм сурса-да, лекин алоҳида олинган инсоннинг ҳулқ-атвори, хатти-ҳаракатлари шахсий хусусият касб этади.

Юқорида юритилган мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда психология фанига таъриф бериш мумкин. Психология-воқеликнинг миёда образ тарзида юзага келтирувчи психик омиллар, жараёнлар, ҳолатлар, қонуниятлар, ҳоссалар, вазиятлар, ҳислатлар, фазилатлар, механизмлар тўғрисидаги фандир. Инсоннинг шахсий хусусиятга эга бўлган ҳулқ-атвори ва фаолияти воқеликнинг миёдаги образлар ёрдами билан бошқарилиб туради.

4. Психология ва унинг моддий асослари

Психиканинг моддий асослари тўғрисида фикр юритилганда, энг аввало, у миёнинг хусусияти эканлигини таъкид этиш жоиз. Билиш жараёнлари тўғрисида гап кетганида, албатта сезги, фикр, онг кабилар махсус равишда ташкил топган материянинг олий маҳсули эканлигини уқтириш мақсадга мувофиқдир. Организмнинг психик фаолияти тананинг кўп миқдордаги аъзоларининг ёрдами билан ишга тушади. Аъзоларнинг баъзи бирлари таъсиротларни қабул қилса, бошқалари уларни сигналларга айлантиради, хатти-ҳаракатларнинг режасини тузади ҳамда унинг амалга ошишини назорат қилади. Шунингдек, уларнинг бир гуруҳи хатти-ҳаракатга қуч-қувват, ғайрат, шижоат бағш этади, яна бир тури эса мушакларни, пайларни ҳаракатлантиради. Мана шундай мураккаб функциянинг йнгиндиси (мажмуа-

си) организмнинг ташқи муҳитга мослашувини, унга мувофиқлашувини, ҳаётини вазифалар ижро этилишини, бажарилишини таъминлайди.

Органик оламнинг микроорганизмдан то инсонга қадар бир неча ўн миллион йил давом этган эволюцияси давомида хатти-ҳаракатларнинг, ҳулқ-атворнинг физиологик механизмлари узлуксиз равишда мураккаблашиб, табақаланиб, бунинг оқибатида организм муҳитнинг ўзгаришларига тез реакция килувчан, мослашувчан хусусият касб этиб борган.

Жумладан, бир хужайрали амёбанинг ҳаёт кечирishi унинг озука кидириш имконияти, ўз ҳаётини муҳофаза қилиш қобилияти муайян даражада чеклангандир. Ундаги ёлғиз хужайранинг ўзи ҳам сезувчи, ҳам ҳаракатланувчи, ҳам овқат хазм килувчи вазифаларни ижро этади. Мураккаб тузилишга эга бўлган ҳайвонларда аъзоларнинг ихтисослашуви озуқани кўриш, уни фарқлаш, хавф-хатарни тез сезиш, аниқ мўлжал олиш имкониятини беради. Ихтисослашувнинг асосий функцияси сигналларни идрок қилишдан иборат хужайраларнинг вужудга келишида ўз аксини топади. Мазкур хужайралар рецептор деб номланмиш хужайралар туркумини юзага келтиради. Хужайраларнинг бошқалари мушак тўқималари ишини, безларнинг шира ажратишини назорат қилади. Бундай хужайралар эффекторлар дейилади. Ихтисослашув аъзоларни ҳамда функцияларни бири-биридан ажратади. Организмнинг асосий бошқарув имконияти яхлит нарса сифатида ҳаракат қиладиган марказий нерв системаси воситаси билан зришилади.

Нерв системасининг асосий унсурлари нерв хужайралари (нейронлар) ҳисобланиб, уларнинг функцияси кўзгатишдир. Нейрон хужайра таначасидан, дендритдан, аксондан ташқил топади. Марказий нерв системаси бош миё ва орқа миёдан иборат.

Ҳозирги замон фанининг кўрсатишича, орқа миё ва миё найчаси рефлектор фаолиятининг тугма (шарғисиз рефлекслар) ҳисобланган шакллари амалга оширади, катта ярим шарларнинг қобиғи эса ҳаётда орттирилган, психика ёрдами билан бошқариладиган ҳулқ-атвор шакллариининг органи саналанади.

Миё катта ярим шарлари фаолиятининг умумий қонунлари И.П.Павлов томонидан кашф этилган. Ҳозирги замон физиологияси маълумотига қараганда, миёда ҳосил бўладиган тўлқинлар турли частотадаги электромагнит тебранишларига ўхшаб кетади. Миёда электроэнцефалограмма кўринишдаги кучайтиргич ёрдамида ёзиб олиш мумкин бўлган электр тоқлари пайдо бўлишининг кашф этилиши

муҳим аҳамиятга эга. Чунки космонавт миясининг биотоклари ёзуви унинг марказий нерв системасида юз берадиган ўзгаришлар кўсаткичи бўлиб хизмат қилади.

Одамнинг психик ҳаётида катта ярим шарлар қобиғи сиртининг пешона қисмлари алоҳида роль ўйнайди. Психик функциялар муайян тарзда чап ва ўнг ярим шарлар ўртасида тақсимланиши чуқур ўрганилган. Маълумки, психиканинг мазмуни тирик мавжудод ўзаро муносабатда бўладиган ташқи олам билан белгиланади. Шунинг учун ташқи олам инсон мияси учун шунчаки оддий биологик муҳит эмас, балки одамлар томонидан уларнинг ижтимоий-тарихий тараққиёт давомида яратилган ҳодисалар олами ҳамдир.

Психик ва нерв-физиологик жараёнларнинг ўзаро муносабати масаласи мураккаб муаммолардан ҳисобланади. Психиканинг ўзига хос хусусиятлари нерв-физиологик хусусиятларидан қандай муҳим белгилари билан фарқланишини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Агарда мазкур ўзига хослик мавжуд бўлмаганида эди, у ҳолда психология мустақил билим соҳаси сифатида тадқиқ этилиши ҳам мумкин эмасди. Психик жараёнлар ўзида ички, физиологик жараёнларнинг эмас, балки ташқи объектларнинг тавсифини мужассамлаштиради.

5. Психика ва акс эттириш

Психика – бу юксак даражада ташкил топган материянинг системали хосаси (хусусияти), субъект томонидан объектив борлиқни фаол акс эттириш, мазкур борлиқ манзаларини субъект ўзидан узоклаштирмай ифодалаши, худди шу аснода ўз ҳулқини ва фаолиятини шахсан бошқаришдир. Психикада ўтмишнинг, ҳозирги давр ва келаси замоннинг ҳодисалари ифодаланган, тартибга солингандир. Ўтмиш ҳодисалари инсон хотирасида мужассамлашиб, шахсий тажрибаларда намоён бўлади. Ҳозирги замон аклий жараёнлар, ҳиссий кечинмалар, образлар ва тасаввурлар мажмуасида ифодаланади. Келажак эса турткиларда, мақсад, эзгу ниятларда, шунингдек, фантазия, виждон азоби, армон ва тушларда акс этади. Инсон психикаси ҳам англанилмаган, ҳам англанилган хусусиятга эга бўлиб, англанилмаган психика ўз навбатида ҳайвон психикасидан сифат жиҳатидан кескин тафовутга ва устуворликка эга.

Ташқи объектларнинг психика шаклида махсус тана аъзолари қурилмасининг фаол ва илгарилаб инъикос этиши шарофати билан мазкур объектларнинг хусусиятига мутлақо мутаносиб ҳаракатларни амалга ошириш имконияти юзага келади. Шу билан бирга психика-

нинг вазият устуворлиги ва қидирув фаоллиги туфайли организмнинг таркиблари ўртасида яшаш учун кураш рўёбга чиқади.

Худди шу бонедан психикани аниқловчи асосий белгилари мавжуддир: предмет муҳити образини аке эттириш, тирик тана аъзоларининг ҳаракат қилиш, уларнинг мазкур муҳитда ориентацияси, у билан алоқага киришиш эҳтиёжидан қониқиш, тўғри алоқалар тесқари алоқа қилиш принципи бўйича аке эттириш тўғрилигини назорат қилиш қабилар. Инсоннинг назорат инетанцияси сифатида ижтимоий амалиёт хизмат қилади. Тесқари алоқа шарофати туфайли образ билан ҳаракат натижасини такқослаш амалга оширилади, пайдо бўлувчи ҳолат бу натижасидан олдинроқ содир бўлади, чунки у борликнинг ўзига ҳис модели сифатида юзага келиш имкониятига эга. Генетик келиб чиқишига биноан, психика ўзининг рефлектор типига ва тарихига эга бўлган алоҳида циклли тизим сифатида рўёбга чиққан. Рефлекторлик организм ҳаётининг объектив шароитлари бирламчилигини билдиради. Идрок қилинувчи мазкур тизимнинг таркибий қисмлари ижро этувчанлиги, ҳаракатларнинг максалга йўналганлигига, образ таъсирига «тесқари» қонуний ўтиш жараёни ҳисобланади. Психиканинг рефлектор табиатининг биринчи шундай илмий талқини рус физиологги И.М.Сеченов томонидан амалга оширилган бўлиб, бир қанча асарлар давомида психика алоҳида танасиз нарса, уни ҳаракатга келтирувчи, уни нерв жараёни билан алмаштирувчи, унга тенглаштирувчи механик материалистик йўналишга қучли зарба эди.

Психиканинг фаоллиги реаллик билан бевосита мулоқотга киришиш жараёнида намоён бўлади, чунки нерв аппаратларида ҳаракатланувчи физикавий, кимёвий кўзгатувчиларни қайта қуриш кўзда тутилди. Кўзгочиларда, уларнинг доирасидаги хатти-ҳаракатларга қуч-қувват берувчи, узлуксиз равишда интилувчи, хулқ-атвор дастури бажарилишини таъминловчи, унга қидирув жараёни ва вариантлар танлашни ўзида камраб олувчи фаолликнинг хусусиятларидир. Психика биологик эволюциянинг маълум бир босқичида вужудга келган бўлиб, унинг ўзи омилларнинг бири сифатида организмни уларнинг яшаш шароитига тобора қучайиб борувчи мослашувчи таъминлаб туради. Психиканинг инсонда пайдо бўлиши сифат жиҳатдан мутлақо янги тузилишга эга, чунки у ижтимоий-тарихий таракқиётнинг қонунийатлари билан шартлангандир. Фаолият регуляциясининг юксак даражаси сифатида онг вужудга келади, психика фаоллигининг юксак кўриниши манбаи тарикасида эса шахс шаклланади.

Биснингча, методологик нуқтаи назардан психика таҳлил қилинганда, албатта биосферик ва неосферик алоқалар натижалари, уларнинг таъсирчанлик кучи, вазият, муҳит ҳамда ҳолатлар (ҳодисалар) фазовий жойлашуви, «суний мия»нинг вужудга келиши имконияти юзасидан фикр билдириш бугунги кунда муҳим аҳамиятга эга. Чунки инсон ақл-заковатининг қуввати етмайдиган, пайкаш имкониятига эга бўлмаган борлиқнинг мўъжизалари, сирлари мавжуддир, уни ҳисобга олмасдан иложимиз йўқ. Шунингдек, карама-қаршилик мавжуд эканлигини тан олиш билан бирга, мураса-ю мадора, хаотик (бетартиб) ҳаракатлар ҳукм суришини унутмаслик лозим.

Акс эттириш материянинг умумий хусусиятидан иборат бўлиб, объектларнинг белгилари ва аломатларини турли даражада адекват (тўғри) идрок қилишга қобилиятлилиги, бошқа объектларнинг муносабатлари ва тузилишининг тавсифларини ифодалайди. Инъикоснинг хусусияти материянинг ташкил топганлик даражасига боғлиқ, чунки у органик ва иоорганик табиатда, ҳайвонот оламида, ижтимоий ҳаётда ўта содда ва юксак ташкил топган тизимда сифат жиҳатдан хилма-хилдир.

Организмда дастлабки акс эттиришнинг вужудга келиши тирик тананинг ички ва ташқи стимуллариининг жавоб реакциясига таянлаб муносабатда бўлиш манбаидан келиб чиқувчи сезканувчанликдан бошланади. Бу психикага бўлган акс эттиришнинг содда кўриниши бўлиб, у органик дунёни ривожланиш жараёнида сезувчанлик қобилиятига эга бўлгани туфайли сезги вазифасини бажарувчи бирламчи психологик образлар пайдо бўла бошлайди, улар организм ҳаракати эҳтиёжини, фазовий чамалаш (мўлжаллаш) мақсадини амалга ошириш учун хизмат қилади.

Худди ана шу даврдан бошлаб муҳитга, экологияга тўғри мослашиш ва ҳаракатни идора қилиш функциялари юзага келади. Акс эттиришнинг содда шакллари мураккаброқ шакллариининг ривожланиши учун зарур шарт-шароитлар сифатида хизмат қилади. Органик дунёнинг кейинги эволюцион тараққиёт даврида воқелиқнинг ҳам сенсор, ҳам ақлий образларни камраб олувчи содда сабабий алоқалар ва вақтни идрок қилиш юзага келади, бунинг натижасида ҳатти-ҳаракатни тўғри ифодалаш имкони ва фаоллик хусусияти туғилади.

Бевосита ҳаракат қилувчи кўзғатувчи организмнинг тўғридан тўғри реакциясига жавоби олдиндан, илгарилаб акс эттиришни келтириб чиқаради. Инсон фаолиятининг ижтимоий шартланганлиги туфайли инъикос фаоллиги ошибгина қолмай, балки у сифат жиҳатидан мураккаб бошқа хусусият касб эта бошлайди. Акс эттиришнинг тан-

ловчанлик ва мақсадга йўналганлик хусусиятлари ҳамкорлик фаолияти жараёнида меҳнат қуроли орқали табиатни ўзгартириш эҳтиёжи даражаси кўрсаткичи аниқланади. Мазкур жараёнларда психик акс эттириш нафақат ҳиссий образларни, балки мантикий тафаккур, маълумият маҳсулини ўзида ифодаловчи ижодий фантазия, ўт навбатида таъриқнинг таркибига кирувчи белгилар, аломатлар тизимининг моҳиятига қарай олиб келади. Бундай тоифадаги инъикоснинг оқибатида идеал образнинг пайдо бўлишига пухта замин ҳозирлайди, имкониятларнинг рўёбга чиқиши учун барча шарт-шароитлар яратили. Акс эттиришнинг тўғрилиги, адекватлиги ўзини келиб чиқиш манбага кўра, мазкур манбанинг моддий тавсифи билан мияда нерв импульсларини қабул қилиш шартасидаги киёсий жараёни мужассамлаштиради ва субъектнинг психологик жиҳатидан намоён бўлиши, ривожланиши, ўзгариши, такомиллашиши каби ҳолатларни ҳам бевосита, ҳам билвосита усуллар ёрдами билан турлича шаклда, тарзда, кўринишда ифодалайди.

Психология фанида акс эттиришнинг қуйидаги кўринишлардан тан олинади: физик, физиологик, психик, онг, ўзини англаш.

ПСИХОЛОГИЯ ФАНИНИНГ СОҲАЛАРИ ВА УНИНГ ТАДКИҚОТ МЕТОДЛАРИ

1. Психология фанининг соҳалари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари

Инсон ўзининг қимлигини англашга интилишдан, ўз руҳий дунёсини ва ўзгалар руҳиятини билиш истаги пайдо бўлишдан, табиат ва жамият ҳодисаларини тушунишга эҳтиёж сезишдан, ўтмиш, ҳозирги замон, келажак ҳақида мулоҳаза юритишдан эътиборан психология фан сифатида ривожлана бошлади. Психологик билимлар жуда узок ўтмиш тарихга эга бўлса-да, лекин у фан сифатида фалсафадан XIX асрга келиб ажралиб чиқди. Психологияни алоҳида фан сифатида ажралиб чиқишга ўша даврда кишилик жамиятида юз бераётган ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ўзгаришлар сабаб бўлди, чунки булар ижтимоий заруриятнинг тақозоси эди. Психологик ҳолатларни талқин қилиш, яъни психика моҳиятини тушуниш мақсадида ўша даврда экспериментал илмий психологик лабораториялар вужудга кела бошлади. Илк психологик тадқиқотлар лабораторияси немис олими В. Вундт томонидан 1879 йилда Лейпциг университетида ташкил қилинди. Худди шу лаборатория андозаси бўйича бошқа мамлакатларда бир қанча мустақил лабораториялар очилди. XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларига келиб психология фани тўғрисидаги илмий тушунчаларда кескин ўзгаришлар юзага келди ва уларнинг таъсири натижасида психологиянинг тадқиқот объекти сифатида инсонга муҳитнинг таъсири, унинг ҳулқ-атворини ўрганиш муаммолари танлаб олинди. Шу даврда психология фанининг ривожланишига ижобий ҳисса қўшган психология мактаблари вужудга келди. жумладан Америка (АҚШ) психологиясининг асосий йўналишларидан бўлган бихевиоризм, Германия гештальтпсихология мактаби, Венада З.Фрейднинг психоанализи ва бошқалар. Шу мактабларнинг ҳаммаси ўзининг нуқтаи назарига асосланиб, психология фанининг таркибий қисмларини ўрганишга ҳаракат қилди. Психологик концепцияларнинг ранг-баранглиги сабабли ва фан-техниканинг ривожланиши таъсири билан психология ўзининг тадқиқот объектларига эга бўлган кўплаб соҳаларга ажрала бошланди. Ҳозирги даврда психологиянинг назарий ва амалий ютуқлари атроф-муҳит ҳамда жамиятнинг жуда кенг қирраларига таъбиқ қилинмоқда.

Психология фанини муайян соҳаларга бўлишда аниқ, яққол фаолиятнинг психологик томони, инсоннинг жамиятга нисбатан психологик муносабати, таракқиётнинг психологик жабҳаси асос қилиб олинган. Қуйида психология соҳаларининг тавсифига кискача тўхталиб ўтамиз.

Умумий психология-умумий психологик қонуниятлар, механизмлар, мураккаб ички боғланишлар, назарий ва методологик принциплар, илмий тадқиқот методлар, психиканинг фило ва онтогенетик ўзгаришларини, илмий тушунчалар ва категориялар, билиш жараёнларини амалий ва назарий жиҳатдан тадқиқот қиладиган соҳа. Умумий психология бошқа соҳалар каби шартли равишда қабул қилинган номдан иборатдир. Психология фанининг илмий тушунчаларини, категорияларини (шахс, мотивация, фаолият, муомала, онг)ни, тадқиқот методларини умумий психологияда умумлаштириш учун унинг бошқа соҳаларидаги текшириш натижаларини мавҳумлаштириш мақсадга мувофиқ. Шунинг билан биргаликда умумий психологиянинг тадқиқот натижалари психологиянинг бошқа соҳалари учун асос бўлиб хизмат қилади. Умумий психология фани асосий категориялар, тушунчалар, психик жараёнлар, ҳолатлар, ҳодисалар, индивидуал-типологик хусусиятларни ўз ичига олади. 1. Психик жараёнлар: сезги, идрок, тасаввур, хотира, тафаккур, хаёл ва бошқалар. 2. Иродавий жараёнлар: мотив, мотивация, эҳтиёжлар, интилишлар, қарор қабул қилиш кабилар. 3. Ҳиссий жараёнлар: ҳис-туйғулар, эмоция, кайфият, эмоционал тон, стресс, аффект сингарилар. Психик ҳолатларга психик жараёнларнинг маълум бир сифатларининг кўринишлари киради. Масалан, ҳиссий жараёнлардан психик ҳолат сифатида кайфият, психик хусусиятларга қобилиятлар ва бошқалар киради. Умумий психологиядаги бу бўлиниш шартли равишда амалга оширилган бўлиб, унда *жараён тушунчаси умумий тадқиқ қилинаётган ҳодисанинг жараёний хусусиятга эга эканлиги таъкидланади, ҳолос. Психик ҳолат тушунчаси психик ҳолатларга нисбатан нисбий статиклигини англатади. Психик хусусият тушунчаси эса тадқиқ қилинаётган ҳодисанинг мустақамлигини, қайтарувчанлигини акс эттиради ва бу нарса шахс тузилишида ўз ифодасини топади. Умумий психологиядан бошқа соҳалар, билимлар асос сифатида фойдаланилади, худди шу боисдан у универсал хусусият касб этади.*

Экспериментал психология – экспериментал методлар ёрдамида психик ҳодисаларни тадқиқ қилишнинг умумий соҳаси. Психология фан сифатида фалсафадан ажралиб чиқишида экспериментал тадқи-

котлар ўтказиш асосий роль ўйнаган. XIX асрнинг ўрталарида психологик ходисалар устидан илк бор амалий экспериментал психологик тадқиқотлар ўтказилган. Бу физиологик лабораторияларда элементар функцияларни ўрганиш орқали, яъни илк бор сезги ва идрокни ўрганиш билан бошланган. Бу тадқиқотлар экспериментал психологиянинг фалсафа ва физиологиядан мустакил, алоҳида фан сифатида вужудга келишига муҳим асос ва объектив шарт-шароит яратиб берган. Экспериментал психология фан сифатида ажралиб чиқишига В. Вундт ўзининг катта ҳиссасини қўшган. Илк экспериментал тадқиқотлар ўзини ўзи қузатиш методи ёрдами билан инсоннинг ички функцияларини ўрганишга қаратилган эди. Кейинчалик экспериментал ишлар турлича ҳайвонларда ўтказила бошланган. Тадқиқотларнинг кўпчилиги Т.Л.Морган, Э.Л.Торндайклар томонидан олиб борилган. Экспериментал тадқиқотлар орқали фақат психик функцияларгина эмас, балки ҳиссийларнинг индивидуал вариантлари ҳам текширилган. Экспериментал психологиянинг тадқиқотлари психология соҳаларининг назариясига асос бўлиб хизмат қилади.

Меҳнат психологияси-инсоннинг меҳнатга муносабати, меҳнат фаолиятининг қонуниятлари ва ривожланишини тадқиқ қиладиган психология соҳаси. Меҳнат психологиясининг объекти ишлаб чиқаришда ва меҳнатда шахснинг фаолияти, уни ишдан бўш вақтининг, дам олишининг ишлаб чиқаришга таъсирини ҳам текширган. Меҳнат унумдорлигига ишчини боқиш учун кетган сарфлар миқдори кўп бўлса, унга қанча қулай шарт-шароит яратилса, шучалик ижобий таъсир юзага келади. Шу асосда юқоридаги фанлар меҳнатқашга психологик илиқ муҳит яратиш учун меҳнат психологиясига ёрдам беради. Меҳнат психологиясини Г.Мюнстербергнинг «Психология ва ишлаб чиқариш унумдорлиги» (1913) ва «Психотехника асослари» (1914) китоблари чиққан даврдан бошлаб алоҳида соҳа сифатида вужудга келганлиги эътироф этилган. Меҳнат психологиясининг асосий вазифаси ишлаб чиқариш муносабатларини ижобийлаштириш, меҳнатқашларга зарур шарт-шароит яратиб бериш, касбий касалликларнинг, ишлаб чиқаришда жисмоний фалокатларнинг, психологик зўриқишларнинг олдини олишдир.

—Авиация психологияси-авиасаноат ва авиахизматчиларнинг меҳнат фаолиятида кечувчи психологик қонуниятларни ўрганади. Авиация психологиясининг предмети мураккаб авиация тизимини бошқаришдаги инсон психикасининг ролини текширишдан иборат. Авиация психологияси объекти шахс фаолияти, жамоа тузилишини

ташқил қилишнинг шарт-шароитлари ҳисобланади. Авиация психологияси субъекти учувчилар, муҳандис, техник хизмат кўрсатиш таркибинини ташқил этувчи стюардессалар ва бошқалар. Авиация психологияси соҳа сифатида учувчи қурилмалар яратилиши вақтидан, яъни XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларидан вужудга келган. Авиация психологияси туғилишининг асосий сабаби учувчи аппаратлар ишлатишда ва бошқаришда инсон омили хавфсизлигига шарт-шароит яратиш эҳтиёжидир. Авиация психологияси психологиянинг бошқа соҳалари билан узвий боғлиқдир.

Муҳандислик психологияси-инсон ва машина ўртасидаги муносабатни, инсонга машинанинг психологик таъсирини ва инсоннинг машина билан муносабати жараёнининг психологик қонуниятларини тадқиқот методлари ёрдами билан ўрганувчи психология соҳаси. Муҳандислик психологияси фан-техника революцияси таъсирида вужудга келган бўлиб, куйидаги муаммоларни текширади: 1) инсон ва ЭХМ каби автоматика тизими юкласида инсон вазифасини таҳлил қилиш; 2) ЭХМ операторларининг ҳамкорлик фаолиятида мулоқот жараёни ва уларнинг ўзаро таъсирини тадқиқ қилиш; 3) оператор фаолиятининг психологик тузилишини таҳлил этиш; 4) оператор ишнинг сифатига, тезлигига, самарадорлигига таъсир килувчи омилларни текшириш; 5) инсон томонидан ахборот қабул қилишни тадқиқ этиш; 6) оператор фаолиятини бошқариш механизминини ўрганиш; 7) ЭХМ ни бошқаришдаги буйруқларни инсон томонидан қабул қилиш хусусиятини аниқлаш; 8) операторлар учун психодиагностика ва проф-ориентация методларини ишлаб чиқиш; 9) операторларни ўрганишни оптималлаштириш.

Муҳандислик психологиясининг юқоридаги муаммоларини текшириш натижасида ёлғиз оператор фаолиятидан умумий меҳнат фаолиятини ўрганишга ўсиб ўтилади.

Космик психология-вазнсизлик ва бўшлиқда аниқ мўлжал ол билмаслик шароитида, организмда жуда кўп ортиқча таассуротлар юкланган пайтда рўй берадиган нерв-психологик зўриқиш билан боғлиқ бўлган алоҳида ҳолатлар туғилганда киши фаолиятининг психологик хусусиятларини тадқиқ қиладиган психология соҳаси

Экстремал психология-инсоннинг ўзгарган муҳит шарт-шароитларида психик фаолиятининг кечиши қонуниятларини ўрганадиган психология соҳаси. Экстремал шароитда инсонга бир қанча факторлар таъсир қилади: монотония, макон ўзгариши, хавф омили, вақт-шахсий аҳамиятга молик ахборотнинг ўзгариши, ёлғизлик, гуруҳий

изоляция ва ҳаётӣ хавф. Экстремал шароитга инсон мослашнинг биологик вазифаси экстремал шароитда ишловчиларни танлаб олиш (космос, арктика, ёнгин ва ҳоказо), машқлантириш, тренинг ўтказишдан иборат.

Педагогик психология-тарбия ва таълим муаммоларини тадқиқ қиладиган психология соҳаси. Педагогик психология шахснинг мақсадга мувофиқ ривожланиши, билиш фаолиятининг ва шахсда ижтимоий ижобий сифатларни тарбиялашнинг психологик муаммоларини ўрганади. Педагогик психологиянинг мақсади – ўқитишнинг оқилона ривожлантирувчи таъсирини, шарт-шароит ва бошқа психологик факторлардан келиб чиққан ҳолда кучайтиришдир. Педагогик психология XIX асрнинг иккинчи ярмида ижтимоий тараққиётнинг таъсири натижасида вужудга келган. Экспериментал психология тадқиқотчилари педагогик психология ривожланишига катта ҳисса қўшганлар. Бундан ташқари, педагогик психологиянинг фан сифатида тараққий этишида ўша даврда юзага келган психологик йўналишлар ҳам ўзининг ижобий таъсирини ўтказган. Бихевиористик психология йўналиши педагогик психология учун асос қилиб тарбиячи ва ўқитувчига восита қилиб ташқи муҳит таъсирини олади. Ташқи муҳит қанчалик ижобий таъсир килувчи омил бўлса, яъни қулай шарт-шароит вужудга келса, демак, шахснинг тарбияланиши шунчалик ижобий кечади.

1 Ҳозирги замон педагогик психология ривожланиши натижасида инсоннинг индивидуал психологик фарқлари, ижтимоий-тарихий тажрибалар таъсири ҳамда бошқа одамлар ўртасидаги мулоқот, муомала таъсири борлигини, шунингдек, яна бир қанча факторларни ҳисобга олган ҳолда шахсни ривожлантирувчи таълим орқали ўқитиш ва тарбиялаш ётади. Педагогик психологияни шартли равишда бир неча турга ажратиш мумкин: а) таълим психологияси; б) тарбия психологияси; в) ўқитувчи психологияси; г) олий мактаб психологияси кабилар.

Тиббиёт психологияси – касалларнинг даволаниши, гигиена, профилактика, диагностика жабҳаларини тадқиқ қилувчи психология соҳаси. Тиббиёт психологиясида тадқиқотлар тизимига касалликларнинг кечиши, уларнинг шахс психологиясига таъсири қонуниятлари, инсоннинг касалликдан соғайишига микросоциал гуруҳ таъсири ўрганилади. Тиббиёт психологияси ўз ичига клиник психология, патопсихология, нейропсихология, соматопсихология каби бўлимларни қамраб олади. Тиббиёт психологияси таркибига психотерапия соҳасини ҳам киритадилар. Тиббиёт психологиясининг асосий муаммоси

касалликни даволашнинг инсон психологиясига таъсирини тадқиқ қилишдир. Унинг асосий муаммоси инсоннинг психологиясига ижобий таъсир килувчи ва шу билан даволашни тезлаштирувчи, ижобий даволаш муҳитини ташкил қилишдир. Психик ҳодисалар билан миёга физиологик тузилишлар ўртасидаги нисбатни ўрганадиган соҳа-нейропсихология. Доривор моддаларнинг киши психик фаолиятига таъсирини текширадиган соҳа- психофармокология. Беморларни даволаш учун психик жиҳатдан саломатлигини таъминлаш чоратadbирлари тизимини ишлаб чиқиш билан шугулланувчи соҳа- психопрофилактика.

Юридик психология-ҳуқуқ доирасидаги муносабатлар одамларнинг психик фаолиятини ҳуқуқий бошқариш механизмлари ва қонуниятларини ўрганувчи психология соҳаси. Экспериментал психология таъсири остида XX асрнинг бошларида юридик психология соҳасида илк лаборатория тадқиқотлари ўтказилган. Бу тадқиқотчилар гувоҳларнинг кўрсатмаларини ва сўроқ олиб бориш асосларини ўрганишни мақсад қилиб қўйган эдилар. Юридик психолог сифатида ёзувчи А.К.Дойлнинг қахрамони Шерлик Холмсни аташ мумкин. Юридик психология бўйича тадқиқот ишлари ўша вақтларда Г.Гросс, К.Марбе, В.Штери, К.Юнг ва бошқа психологлар томонидан олиб борилган. Кейинчалик юридик психологиянинг ўзига хос тадқиқот йўналишлари вужудга келди: жиноятчилар шахсини тадқиқ қилиш, гувоҳлик кўрсатувчилар кўрсатмаларини текшириш, суд психологияси экспертизасининг назарий ва амалий томонлари ишлаб чиқилган. Юридик психология умумий психологиянинг методлари ва ўзига хос уларнинг шаклларини қўллайди. Ҳозирги замонда унинг бир қанча билимлари мавжуддир: криминал психология, суд психологияси, жиноятчиларни қайта тарбиялаш психологияси, яъни пенитенциар психологияси ёки ахлоқ тузатиш меҳнат психологияси қабилар.

Ҳарбий психология-ҳарбий фаолиятининг инсон психикасига таъсири, ҳарбий фаолиятнинг хусусиятларини психологик қонуниятларини ўрганувчи, тадқиқ қилувчи психология соҳаси. Жангчи шахсининг психологик факторларини текшириш – ҳарбий психологиясининг асосий муаммоларидан биридир. Ҳарбий жамоаларда шахсларро муносабатлар, командирлар билан жангчилар мулоқотининг психологик хусусиятлари, фавқулоддаги ҳолатларда ҳарбий хизматдаги кишилар психикасининг ўзгариш, бўлинмаларда психологик муҳит масаласи, ҳарбий-ватанпарварлик туйғусини шакллантириш бирламчи муаммо эканлиги ва ҳоказо. Ҳарбий психология негизида социал

психология, меҳнат психологияси, муҳандислик психологияси, педагогик психология соҳаларининг назарий-амалий материаллари, умум-башарий қонуниятлар ётади.

Спорт психологияси-спорт мусобақалари ва машқланиш фаолиятида инсон психикасининг ривожланиши, гуруҳий муносабатларнинг психологик қонуниятларини тадқиқ қилувчи психология соҳаси. Мазкур соҳа XX асрнинг 60-70 йилларида жадал суъатлар билан ривожлана бошлади ва унинг илк тадқиқотлари спортчиларнинг индивидуал психологик фарқларини ўрганишга қаратилган эди. Ҳозирги даврга келиб эса спорт психологияси ўрганаётган муаммолар кўлами кенгайди, шу боисдан унинг асосий вазифаси спортчиларнинг психик ва jisмоний камолотга таъсир ўтказувчи муҳим шарт-шароитларни яратиш беришдир. Бундан ташқари, спорт психологияси спортчиларнинг шахс сифатида ривожланишига, эришган ютуқларига психологик ёрдам кўрсатиш жабҳалари билан ҳам шуғулланади.

Савдо психологияси-жаҳон мамлакатларида кенг ривожланган бўлиб, тижорат таъсирининг психологик негизлари, объектив ва субъектив шарт-шароитларини, эҳтиёжнинг индивидуал, ёшга, жинсга оид ва бошқа хусусиятларини, харидорларга хизмат кўрсатишнинг психологик омилларини аниқлайдиган соҳа. Савдо психологияси савдо-тижорат рекламалари, модалар психологияси ва шу каби масалаларни тадқиқ қилади. Айниқса, сотувчи-харидор муносабати, кишиларга таъсир ўтказиш, уларда илиқ хис-туйғу, ишонч уйғониш механизмлари, мантқан уларни муомала жараёнида ишонтириш, кинктириш, иқтимоий аҳамиятини тушунира билиш, низомли ҳолатларнинг олдини олиш, хизматда мулоқот маданияти ва унинг тренингларидан унумли фойдаланиш, харидорларнинг психологик хусусиятларини англаган ҳолда муносабатда бўлиш қонуниятларини тадқиқ этиш ҳам мазкур соҳасининг текширув предметига киради.

Ижодиёт психологияси-бадний кадриятларни ўзлаштиришда, уларнинг янги кўринишларини ижод қилишда ва шу кадриятлар инсон томонидан идрок қилишда кечадиган психологик ҳолатларни ҳамда бу ҳолатларнинг шахс ҳаёти, фаолиятига таъсирини ўрганувчи психология соҳаси. Ижод психологияси бир томондан психологизм таъсири остида, иккинчи томондан эса аксилпсихологизм исқанжасида ривожланади. Психологизм тарафдорлари бадний асарлар яратилиши индивидуал онг таъсирида вужудга келади, деб талқин қилишади. Аксилпсихологизм бу асарларга субъектнинг психик фаолигининг таъсирини инкор қилди.

Хозирги замонда санъат асарларининг тарихий жиҳатдан уларни ижодкорларининг шахсий хусусиятлари бирламчи эканлигидан келиб чикилади. Замонавий санъат психологияси санъаткорларнинг қобилиятларини асар яратишда ҳиссий кўринишларни, шахслараро муносабатларни психологик нуқтаи назардан ўрганади. Санъатда инсон руҳий оламини амалий жиҳатдан текшириш, баҳолаш, ўзига ҳоҳ жиҳатларини гуруҳлаш, индивидуал, гуруҳий, жамоавий таъсир хусусиятларини шарҳлаш имконияти мавжуд. Санъат психологияси илтимой тарбия беришнинг психологик механизмлари, йўллари, қонуниятлари, методлари қабиларни тадқиқ этувчи муҳим соҳалардан биридир. Бугунги кунда унинг қуйидаги соҳалари ўз тадқиқот предмети ва объектига эгадир: ижод психологияси, санъат психологияси, бадний таржима психологияси, бадний ижодиёт психологияси, ҳалқ амалий санъати психологияси, бадний меъморлик психологияси қабилар.

Ёш психологияси- шахснинг психик ривожланиш қонуниятларини инсон туғилишидан то умрининг охиригача бўлган даврни, яъни онтогенезни ўрганадиган психология соҳаси. Ёш психологияси болалар психологияси сифатида XIX асрнинг охирида вужудга келган бўлиб, у фан ва техника тараққиёти, жамият талабига биноан болалар психологияси тараққиётида қўлланилаган. Ёш психологияси ҳозирги замонда болалар психологияси, ўсмирлик ва ўспиринлик психологияси, етуқлик психологияси, геронтопсихологиядан иборатдир. У инсоннинг онтогенезда ривожланиш жараёнида психик ҳолатларнинг кечиши, психик функцияларнинг роли, уларнинг ўзгариши, ҳаракатлантирувчи қучлар, механизмлар, таъсир ўтказувчи объектив ва субъектив факторлар, тараққиёт қонуниятларини тадқиқ қилади. Ёш психологияси умр ўтиши билан психологик фарқлар, индивидуал-психологик хусусиятлар ўрганишини ўрганади, тадқиқотларда маданий, илтимой-тарихий, миллий таъсирни ҳисобга олади. Шунинг учун ёш психологиясининг объектлари ўта мураккаб бўлиб, тараққиётлар тараққиётини текширишни тақозо қилади. Жаҳон психологиясида тушланган барча назарий материалларга, шу жумладан генетик моделлаштириш (Л.С.Виготский) методларига, эгизаклар методига ва шунга ўхшаш ўта мураккаб жараёнларнинг лонгитюд (узлуқеиз) услуби ёрдамида текширишга асосланади. Ёш психологиясининг асосий вазибаларидан бири- болани психик ривожланишининг ижобий шаклда ташкил этилиши, ёш давлари инкирози босқичлари, жараёнлари ва пайтларида психологик ёрдам кўрсатиш чора-тадбирларини ишлаб

чикишдан иборатдир. Ёш психологияси педагогик психологиянинг илмий, амалий, тажрибавий асоси бўлиб ҳисобланади, лекин бошқа соҳалари билан ҳам узвий алоҳида фаолият кўрсатади, инсон камолотининг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида ижтимоий аҳамиятга молик материаллар тўплайди. ✓

Махсус психология- нормал психик ривожланмаган туғма ёки кейинчалик орттирилган нуқсонлар, дефектлар таъсири остидаги инсонларнинг психологиясини тадқиқот қилиш соҳаси. Унинг бир неча бўлимлари ҳукм суради: патопсихология-ривожланиш жараёнида психиканинг айниши, миёдаги касалликнинг турлича кечиши, психиканинг тамоман издан чиқиши ҳолларини ўрганувчи соҳа; олигофренопсихология-психик ривожланишнинг миёдаги туғма асоратлар билан боғлиқ патологияси тўғрисида тадқиқот ишларини олиб боровчи соҳа; сурдопсихология-қулоқ эшитишнинг бутунлай қар бўлиб қолгунга қадар жиддий камчиликлари, нуқсонлари билан шугулланувчи, болани вояга етказишнинг омилкор йўл-йўриқларини топувчи, коррекцион-тузатиш ишларини олиб боровчи соҳа; тифлопсихология-чала кўрувчи ва мутлақо кўзи ожиз одамларнинг психологик ривожланишини тадқиқ қилувчи соҳа. Махсус психологиянинг яна ўзига хос тор бўлимлари ҳам мавжуд бўлиб, инсонларнинг касаллиги, нуқсони, акл-идрок даражаси, нутқ фаолияти патологиясига биноан тадқиқот ишлари олиб борилади.

Қиёсий психология- психологиянинг мураккаб бўлимларидан бири бўлиб, психиканинг филогенетик ҳолатлари ва уларнинг шакллари тадқиқ қиладиган соҳаси. Қиёсий психологияда ҳайвонлар психологияси одамларники билан қиёсланади, уларнинг хулқ-атворидаги ўхшашликлар ва тафовутлар сабаблари текширилади, ҳаракатлантирувчи кучлар, таъсир ўтказувчи воситалар, омиллар аниқланади. Зоопсихология қиёсий психологиянинг бўлиmidан иборат бўлиб, у турли гуруҳларга, турларга мансуб ҳайвонлар, жониворлар психикасини, уларнинг ҳатти-ҳаракатларини ўрганади. Этология-биологик ва психологик жабҳалар қоришмасидан иборат бўлиб, ҳайвонларнинг ҳатти-ҳаракатидаги туғма аломатлар, механизмлар инсонники билан умумий негизга эга эканлигини ўрганувчи соҳа.

Дифференциал психология-шахслар ўртасидаги тафовут ва фарқларни ҳамда гуруҳ аъзолари орасидаги номутаносибликларнинг психологик томонларини, яъни психологик фарқларини ўрганувчи психология соҳаси. Дифференциал психологияга Ф.Гальтон асос солган бўлиб, у индивидуал фарқларни статистик анализ қилиш учун бир

қанча усуллар ва асбоблар яратган. Дифференциал психология терминини немис психологи В. Штерн ўзининг «Индивидуал фарқлар психологияси» (1900 йил) асаринда ишлатган. Дифференциал психологиянинг асосий методларидан бири- тестдир. Аввал индивидуал тестлар, кейинчалик эса гуруҳий тестлар қўлланила бошланган, улар асосан ақлий ривожланишдаги фарқларни ўрганишга қаратилган бўлиб, муайян вақт ўтгандан сўнг проектив тестлар ишлаб чиқилган. Мазкур тестлар кизиқишдаги, интилишдаги, хиссиётдаги тафовутларни текширишга қаратилгандир. Тестларнинг фактор анализи ёки интеллектга оид маълумот берувчи омиллари ўрганилган. Жаҳон психологиясида энг кенг ёйилган назариядан бири-бу Н.Спирменнинг икки факторли концепциясидир. Бу назарияга биноан, ҳар бир фаолият учун умумий битта фактор мавжуддир, бундан ташқари, ўша фаолиятга қаратилган хусусий фактор ҳам мавжуд. Шу соҳада оид яна бир назарий Л.Тёрстон, Дж.Гильфорд ва бошқаларнинг мультифакторлик ёндашувидир. Мазкур назария умумий фактор борлигини инкор қилади, унда бошланғич ақлий қобилиятлар асосий ўринга қўйилади. Психология инсон қобилиятлари генетик, биологик омилларга асосланган, деган гоё мавжуд бўлиб, таъкидланишича, улар гўёки наслдан наслга ўтади. Ҳозирги замон дифференциал психология диагностика, прогностика методлари ёрдами билан шахсларни қобилияти бўйича танлашда илмий принцип ва қонуниятларга асосланади.

Психофизиология-одамларнинг индивидуал психологик ва психофизиологик фарқларини тадқиқ қилувчи, психиканинг генетикасини ўрганувчи психология соҳаси. Хатто дифференциал психофизиология термини мавжуд бўлиб, уни 1963 йилда В.Д.Небилишчи томонидан фанга киритилган. Психофизиологиянинг иккита асосий тадқиқот ёндашуви мавжуд: а) мустакил амалий тадқиқотларда олинган физиологик ва психологик натижаларни ўзаро солиштириш, қиёлаш; б) бирон бир фаолиятда физиологик функциялар ўзгаришини ўрганиш.

Ижтимоий (социал) психология-одамларнинг ижтимоий гуруҳларга бирлашишини, бу гуруҳий тавсифни, шахснинг гуруҳий фаолияти ва ҳудқ-атворини, ижтимоий психологик қонуниятлар, ҳолатлар, ҳодисалар, ижтимоий установка қабиларни тадқиқот қилувчи психология соҳаси. Қадимги замондан ижтимоий психологик воқелик фалсафий нуқтаи назардан ўрганилиб келинган, лекин шахс, гуруҳ, жамоа муносабатлари қамраб олинмаган. Ижтимоий психоло-

гия фанига асос бўлиб психология, социология, антропология, этнография, криминология, фалсафа каби фанлар хизмат қилиб келган. XIX асрнинг иккинчи яримида социал психологияни фан сифатида ривожлантиришга илк уринишлар бошланган. Жаҳон жамоатчилиги томонидан социал психология 1908 йилдан эътиборан алоҳида фан сифатида тан олинган. Бунга асос бўлиб бир вақтнинг ўзида англиялик психолог У.(В) Макдугалл ва америкалик социолог Э.Россларнинг тадқиқот натижалари хизмат қилди. Чунки бу ишларда «социал психология» термини қўлланилган эди. Урушдан кейинги йилларда АҚШда ва бошқа мамлакатларда социал психология муаммолари юзасидан тадқиқотлар ўтказиш жараёни кенг ёйилди. Айни қисса, АҚШ да ўтказилган Котторннинг тажрибаси, Э.Мэйонинг изланишлари социал психология тарихида асосий роль ўйнайди. Бу тадқиқотчиларнинг асосий объекти бўлиб кичик гуруҳлар хизмат қилган, тажрибалар лаборатория шароитида ўтказилган. Социал психология фан сифатида мулоқот, муомала қонуниятлари, шахслараро муносабат, индивидуал ва гуруҳий ўзаро таъсир, гуруҳларнинг ички ва ташқи тузилиши, уларнинг турлари, таснифи, оммавий ҳолатлар ва бошқаларни текширади.

Социал психология бир неча соҳаларни ўз ичига қамраб олади: дин психологияси, оила психологияси, муомала психологияси, кичик гуруҳ психологияси, катта гуруҳ психологияси, модалар психологияси, инсонни инсон томонидан идрок қилиш психологияси, этнопсихология ва бошқалар.

Дин психологияси-психологик ва ижтимоий психологик омилларнинг диний онг билан шартланганлигини, диннинг инсонга таъсирини ўрганувчи психология соҳаси. Дин психологияси XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида вужудга келган бўлиб, инсонни ибодат қилишдаги, диний анъаналарни, расм-русумларни бажаришдаги ҳиссиёт ҳолатларини ўрганишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Диний психологияни ўрганиш қуйидаги йўналишларда амалга оширилмоқда: а) умумий назария: диний онг, унинг тузилиши, диний ҳиссиёт, диннинг шахс шаклланишидаги аҳамияти; б) дин психологияси дифференциацияси: ижтимоий муҳит ва тарихий даврдан шаклланган онг ва ҳиссиёт тадқиқоти; в) диний гуруҳ психологияси; г) диний расм-русумлар психологияси; д) хурфикралик таълими психологияси каbidир.

Сиёсий психология-жамиyatнинг сиёсий ҳаётидаги психологик ҳусусиятлар, ҳолатлар, қонуниятлар, таъсирчанлик ва таъсир ўтказиш жараёнлари каби жаб ҳаларни текширувчи психология соҳаси.

Оила психологияси-оиланинг психологиясини ўрганувчи фанларaro тадқиқот қилишга йўналган психология соҳа. Оила психологияси оиланинг психологик муаммоларини ўрғанади, у оилага таъсир қилувчи омилларни, оиладаги роллар тақсимланиши, эр-хотин муносабати, шахсларaro муносабат, ёш хусусиятлари, жинсий тафовутларга асосланиб мулоқотга киришиш қабиларни ўрғанади. Оила психологияси томонидан тўпланган материаллар оила мустақамлигини сақлаш учун маслаҳатлар беришда, ҳар бир социологик ва психологик дастурлар тузишда қўлланилади. Шунингдек, оила типлари, тузилиши, иерархияси, уларга таъсир қилувчи объектив ва субъектив омиллар ҳам мазкур соҳанинг тадқиқот предметиға қиради.

Бошқарув психологияси-жамиятда фаолият кўрсатаётган шахслар, гуруҳлар ва жамоалар ўртасидаги ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган назорат, баҳолаш, муносабат қонуниятларини, раҳбар фаолияти ва характери, қобилияти хусусиятларини тадқиқ қиладиган ижтимоий психологиянинг соҳаси.

Фан психологияси- илмий тадқиқот ўтказишнинг самарадорлигини ошириш учун психологик таъсир омилларини ўрганувчи психология соҳаси. Фан психологияси фанга оид бошқа соҳалар билан узвий боғлиқ бўлиб, ишлаб чиқаришда, илмий марказларда ижтимоий ва индивидуал хусусиятларга эга бўлган психологик қонуниятларни тадқиқ қилади, инсоннинг ижтимоий қобилиятлари, ақлий имкониятлари ҳамда улардан унумли фойдаланиш омиларини текширади. Қашфиётлар амалға оширилиши негизлари, механизмлари, шарт-шароитлари ва унда инсон омилнинг роли қаби ҳолатларни ўрғанади.

Компьютерлаштириш психологияси- компьютернинг ишлаб чиқаришдаги роли, психик ақс эттиришға таъсири, шахс тузилишининг ўзгаришини ўрганувчи психология соҳаси. Мазкур соҳа компьютер ва инсон ўртасидаги диалогик муносабатни ҳам тадқиқот қиладди, натижада «техника-инсон-техника» ўзаро таъсири механизмини текширади ва зарур жаҳдалар ўзаро таъсирини аниқлайди. Компьютерлаштириш инсон психологиясида муайян ўзгаришларни юзаға келтиради, сермахсул техника яратиш тизимини тезлаштиришға муҳим психологик асос яратади. Компьютерлаштиришнинг бош муаммоси унинг инсонға таъсир ўтказиш механизмларини тадқиқот қилишдир.

Парапсихология – ҳозирги замон фанининг чегарасидан ташқаридаги, тушунтириш қийин бўлган психик ҳодисаларни ўрғанади. Экстрасенсорика-ўта сезувчанлик, телепатия-фикрни масофаға узатиш, келажакқа башорат қилиш ва ҳоказо. Парапсихологияға нисба:

тин кизиқиш қадимдан мавжуд бўлиб, унга нисбатан ихлос то ҳозирги кунгача қамайгани йўқ, гоҳо уни психотроника деб ҳам аташади. Хи-романтия-қўл қафтига қараб фол очиш, инсон келажаги ва унинг тақ-дири хақида олдиндан башорат қилишдан иборат ноилмий соҳа. Спиритизм - ўлган одамлар арвоҳлари, рухлари билан алоқа ўрнатиш мумкин, улар хамиша барҳаёт ва биз билан мулоқотга муҳтож гоёни илғари сурувчи парапсихология соҳаси.

2. Психологиянинг методологияси ва принциплари

Жаҳон психологияси фанида ҳулқ-атвор, муомала ва фаолият муваффақиятини таъминловчи омилларнинг энг муҳими тарикасида инсоннинг эмоционал ҳаёти ётиши аксарият назариётчи психологлар томонидан таъкиллаб ўтилади. Бу талқиннинг ҳаққонийлигига ҳеч қандай эътирозлар бўлиши мумкин эмас. Чунки мазкур омил экспериментал психологиянинг мустақил соҳа сифатида вужудга келишидан эътиборан устувор, далил тақозо қилмайдиган атрибут сингари тадқиқот предмети моҳиятига сингиб кетган. Шунини алоҳида таъкид-лаб ўтиш лозимки, инсон муомаласининг, ҳулқ-атворининг кечиши, фаолиятининг муваффақиятли, сермахсул якунланиши кўп жиҳатдан шахснинг эмоционал ҳолатларига «эмоционал тон, кайфият, стресс, аффект ва ҳоказо», изоҳланиши мураккаб бўлган руҳий кечинмалар-га, юксак ҳис-туйғуларга боғлиқ. /

Ўйин, меҳнат, ўқиш, муомала ва бошқа фаолият турларининг муваффақиятли кечиши, шахслараро муносабатларда ҳулқ-атворнинг намоён бўлиши ижобий психологик ҳолат сифатида баҳоланса, эмо-ция ва ҳиссёлнинг барқарор, мақсадга йўналган тарзда ҳукм суриши эҳтимол эътироф этилади. Ҳис-туйғуларнинг мустаҳкамлиги, барқарорлиги, мукамаллиги сифатларнинг мавжудлиги уларнинг динамик стереотиплар типига айланганлигидан далолат беради, фаолият ва ҳулқнинг шахс томонидан онгли равишда бошқариш услуби шакл-ланганлигини билдиради. Табиатнинг таркибий қисмлари ва жамият-нинг аъзолари билан турли шаклдаги, ҳар хил хусусиятли муноса-батга киришиши, улар билан муомала қилиш маромларини даврий «муваққат тарзда» ўзгариши вужудга келтиради. Ана шу ўзгариш туфайли муваффақият ва муваффақиятсизлик, омад ва омадсизлик, оптимизм ва пессимизм, романтика ва реализм, симпатия ва антипатия, прогресс ва регресс, жўшқинлик ва тушқинлик, фаоллик ва сустлик каби биринчиси йжобий (позитив), иккинчиси эса салбий (негатив) руҳий ҳодиса келиб чиқади. Фаолият ва ҳулқнинг амалиётида бир те-

кис кечишини таъминловчи эмоционал ҳолат барқарорлигининг бузилиши унга қисс қилинган муваффақиятнинг бирламчи омилли тўғрисидаги илмий маълумотларнинг шубҳа остида қолдиради. Бинобарин, жамики нарсанинг бошланғич асоси, манбаи эмоция деган ғояни, унинг қийматини умумий фонда бирмунча кадризлантиради, лекин иккинчи, устувор ва етакчи, умумий ва хусусий объектив ва субъектив, муҳим ва номуҳим мезонлар, аломатлар, ўлчамлар ёрдами билан баҳоланиши ушбу психологик масала муҳиятини оқилона талқин қилиш заруриятини вужудга келтиради. Ҳолбуки шундай экан, уларнинг муҳиятини, келтириб чиқарувчи сабабларни, ҳаракатлантирувчи кучларини муайян далилларга асосланиб таҳлил қилиш муаммоси майдонга келади.

✓ Инсон фаолияти ва ҳулқининг муайян қонуниятларга асосланган ҳолда амалга ошириши ҳам объектив, ҳам субъектив шарт-шароитларга боғлиқ. Табиий омилларни келтириб чиқарувчи объектив (ташки) шарт-шароитларга боғлиқ. Табиий омилларни келтириб чиқарувчи объектив (ташки) шарт-шароитлар, яъни микро ва макро муҳит, моддий борлик, ёрдамчи воситаларнинг мавжудлиги, уларнинг юксак талабларга жавоб бера олиши имконияти, ташқи кўзгатувчиларнинг безарарлиги, вақт ва фазовий ўлчовларнинг мувофиқлиги, мутаносиблиги қабилардан таркиб топади. Ҳулқ ва фаолиятнинг намоён бўлиши учун табиий шарт-шароитлар тизими яхлит ҳолда иштирок этиши, уларнинг муваффақиятини таъминловчи омиллар мажмуаси тарикасида хизмат қилиши мумкин. Табиий шарт-шароитлардаги тўқисликдан ташқари айрим етншмовчиликлар ва узиллишларнинг содир бўлиши нуқсонларни келтириб чиқаради, бунинг оқибатида руҳий кечинмалар фаоллиги, илдамлиги, мақсадга йўналганлиги бузилади.

Табиий шарт-шароитлар муҳит таъсирида инсон руҳий оламида бир қатор кескин ҳам сифат, ҳам миқдор ўзгаришлари вужудга келади, улар янгиликлар, янги фазилятлар, хислатлар тугилишида намоён бўлади. Шунинг таъкидлаб ўтиш жоизки, табиий муҳитнинг таркибий қисми бўлмиш географик муҳит бу борада муҳим роль ўйнайди. Қўпинча у, биринчидан, биологик шартланган шахс-сифатларига таъсир этиб, фенотипларни генотипларга айлантиради (худудий муҳит, рельеф, стихия қутилиши: зилзила, қор қўқисси, довул, сув тошқини, оёқ етмас қирли тоғлар ва ҳоказо). Иккинчидан, онтогенезда шахс характерологик хусусиятларининг табиий равишда шаклланишига таъсир ўтказади, шунинг билан бирга микро муҳит билан

генлар, ирсий белгилар, аломатлар ўртасида уйғунликни таъминлаб турувчи механизм вазифасини бажаради. ✓

Объектив (табиий) шарт-шароитлардан ташқари, инсон омили билан узвий боғлиқлиги субъектив (шахсга оид, унинг кифасига боғлиқ) шарт-шароитлар муомаланинг, фаолиятнинг, хулкнинг ижтимоий турмушда самарали амалга ошишини узлуксиз равишда таъминлаб туради. Субъектив шарт-шароитларнинг каторига шахснинг барқарорлиги, характернинг мустаҳкамлиги, эҳтиёж, мотив, маслак, салохиятнинг пухталиги, ўзини ўзи бошқариш услубининг қатъий равишда шаклланганлиги, биологик шартланган хислатлар эса ўзаро уйғунлашганлиги кабилар киради.

Одатда объектив (табиий) ва субъектив (шахсга оид) шарт-шароитлардаги ўзгаришлар туфайли ижобий (позитив) ёки салбий (негатив) хусусиятли психологик ҳолатлар, ҳодисалар, хислатлар, кечинмалар устуворлиги юзага келиб, моддий асос функциясини бажарувчи олий нерв фаолиятини, марказий нерв системасининг ритмикасини, ишчиллик қобилиятини пасайтиради. Бунинг оқибатида фаолият, хулк ва муомала амалга оширишда одатий саъй-ҳаракатлар, операциялар, маромлар бузила бошлайди, фавқулудда асабийлик, рухий нуксонийлик, қонуниятдан четга огишлик, ноҳуш кечинмалар ҳокимлиги етакчилиқ кулади. Худди шу сабабдан, фаолият, хулк ва муомаланинг муваффақияти шубҳа остида қолиши мумкин, чунки маҳсулдорлик, собитқадамлик, мақсадга йўналганлик сифатларининг доминантлиги йўқолади, натижада ушаламаган эзгу ниятлар армон тариқасида юксак ҳис-туйғулар сифатида даврий ҳукм суришда давом этаверади.

Инсоннинг табиатга ва жамиятга нисбатан муносабати тасодифларсиз, фавқулуддаги вазиятларсиз амалга ошиши мумкин эмас, чунки эҳтимоллар даражасидаги қутилманинг йўқлиги режасиз вазиятларни шахснинг идрок майдонида келтириб чиқаради. Ҳаёт ва фаолият стратегияси ва тактикасининг экстремал тарзида ўзгариши индивидуал ва ижтимоий хусусиятли вазиятларнинг пайдо бўлишга олиб келади. Вазиятлар стихияли, хаотик (бетартиб, тасодиф) хатти-ҳаракатларни вужудга келтириб, текис, одатий, даврий, барқарор хусусиятлар ритмикасини издан чиқаради, натижада инсоннинг мотивацион, эмоционал, когнитив, регулятив, хулкий, иродавий тузилиш таркибларининг функцияси бузилади. Шахс тузилишга фавқулуддаги вазиятларнинг ички ларзаси фаолият, хулк ва муомаланинг онглилик ҳолатидан онгсизликка ўтишини тақозо этади, бинобарин, муваффақиятсизлик реалляга айланади.

Хўш, нима учун шахс тасодифларнинг олдини олишга тайёр эмас ёки кўпинча у бу борада кучсизлик, ожизлик қилади?

Ушбу муаммо ечимини жуда содда тарзда ҳал қилиш ҳам мумкин:

1) шахс онгли зот, яратувчилик жудратига эга бўлишидан қатъи назар-у табиатнинг таркибий қисми, инстинктлар, шартсиз рефлекслар таъсирига берилувчандир; 2) шахснинг тана аъзолари (организми) фавқулоддаги ҳодисалар ва вазиятларга мослашган эмас (стихия, ҳалокат, тасодиф, стресс, аффект, хавф-хатар-риск); 3) шахс қомиллик даражасига эришмаганлиги туфайли сабабий боғланиш оқибаатларини, фобия (қўрқин) билан боғлиқ ҳис-туйғуларни олдиндан сезиш, лайқаш, уларга нисбатан ақс таъсир бериш имкони йўқ; 4) шахсда иккинчи қиёфанинг шаклланмаганлиги (тест, тренинг, тренировка билан қуролланмаганлиги) унинг хавф-хатар қурбонига айлантириши шубҳасиз.

Жаҳон психологияси фанининг маълумотларига қараганда, муваффақиятсизликдан ҳеч ким ҳимояланган эмас, чунки ижтимоий иммунитет жуда кучсиз ақсил таъсир кўрсатиш имкониятига эга. Маълумки, жисмоний, ахлоқий ва ақлий барқамоллик туб маънодаги қомил инсон тўғрисида мулоҳаза юритишга имкон беради ва таркибларнинг тўла муносиблиги, уйғунлашганлиги, ўзаро тақозо этувчанлиги асосий мезон вазифасини бажаради, қомиллик даражаси субъектнинг маънавий дунёсига айланмас экан, у тақдирда ҳеч ким тасодифлар, фавқулоддаги вазиятлар шахс томонидан одатий ҳодиса сифатида осойишта қабул қилинмайди.

Муваффақият гарови (қафолати) функциясини бажарувчи омилларнинг генезиси тўғрисидаги фикр юритилганда, энг аввало, уларнинг бирламчилиги, асосий манба эканлигини назарда тутиш назарий ҳамда методологик муаммолар ечимини оқилона топишга пухта негиз ҳозирлайди, бошланғич ҳаракат нуқтасини белгилаб беришга хизмат қилади. Назарий мулоҳазаларга биноан, фаолият, ҳулқ ва муомаланинг бир текис, самарали кечиши генетик нуқтаи назардан қуйидагиларга боғлиқ:

1. Объектив (табiiй) ва субъектив (шахсга оид) шарт-шароитлар мавжудлигига.

2. Объектив ва субъектив шарт-шароитлар ҳукм суришини ўзгартирувчи тасодифий ва фавқулоддаги вазиятлар таъсирчанлигига, устуворлигига.

3. Эмоция ва ҳиссийатнинг ижобий (позитив), салбий (негатив) хусусият касб этишига.

4. Инсоннинг шахслик ва характерологик хусусиятларининг барқарорлигига.

5. Шахснинг комиллик даражасига эришганлигига ва хоказо;

Шахснинг ҳаёт ва фаолиятида муваффақиятга эришиш, мақсадига мувофиқ сарф-харакатларни унга йўналтириш учун қуйидагиларга эътибор килиш заруратининг заруратидир:

1) объектив ва субъектив шарт-шароитлар ўзгарса, уларга тузатишлар (коррекция) киритишга тайёргарликка;

2) фақуллоддаги вазиятларга қўниқиш учун шахсга тренинг ёрдами билан таъсир ўтказишга, унда иккинчи киффани шакллантиришга;

3) организмнинг ҳар қандай стихияларга чидамлигини орттиришга;

4) комилликка интилиш ҳис-туйғуларни такомиллаштиришга;

5) шахс имкониятларни рўёбга чиқишга қўмаклашишга ўзини ўзи қашф қилиш, ўзига ўзи буйрук бериш, ўзини ўзи такомиллаштириш, ўзини ўзи баҳолаш, ўзини ўзи назорат қилиш, ўзини ўзи бошқариш, ўзига ўзи тасқин бериш, ўзини ўзи қўлга олиш ва хоказо.

Инсон ҳаётини ва фаолиятини ўзгартирувчи асосий омиллар мавжуд бўлиб, улар муайян даражада шахснинг таъсирига берилувчандирлар. ✓

2 Умумий психологиянинг асосий принциплари, детерминизм, онг ва фаолият бирлиги, психиканинг фаолиятида ривожланиши бўлиб ҳисобланади.

1. Детерминизм (лат.determinata) белгилайман маъносини билдиради) принципи табиат ва жамият ҳодисалари, шу жумладан, психик ҳодисаларнинг объектив сабаблар билан белгиланиши ҳақидаги таълимотдир. Шу билан психика, онгнинг объектив борлиги ва нерв системаси билан белгиланиши илмий психологиянинг буюк ютуғи ҳисобланади. Шунинг учун Детерминизм психиканинг турмуш тарзи билан белгиланишини ва турмуш тарзи ўзгаришига мутаносиб равишда у ҳам ўзгаришини аниқлатади. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, ҳайвонлар психикасининг ривожланишини биологик қонун тарзидаги табиий танлаш мезони билан ўлчанади. Ҳайвонлардан фарқли ўларок инсонда онг шаклланишининг пайдо бўлиши муайян босқичлар орқали ривожланиши моддий ишлаб чиқарилиш воситаларини яратиш ҳамда такомиллаштириш, маҳсулотларни қайта ишлаш қонунлари билан белгиланади. Инсон онгининг ижтимоий-тарихий таракқиёт хусусиятига эга эканлигини аниқлаш (тушуниш) шахс онгининг ижтимоий борлигига (макро, микро, мизе муҳитига) боғлиқлиги

хақидаги ҳам табиатшунослик, ҳам инсоншунослик умумий принцинга асосланган буюк хулоса кишилик жамиятининг оламшумул тантанасидир.

2. Онг билан фаолият бирлиги принципини психология фанида қабул қилиниши шундай маънони аниқлатади: а) онг билан фаолият бир-бирига қарама-қарши воқелик эмас; б) онг билан фаолият айнан бирор-бирига ўхшаш ҳам эмас; в) онг билан фаолиятнинг бирлиги уларнинг ҳукм суриши механизmidир (Э.Ф.). Фаолият ўзининг тузилиши бўйича ички ва ташқи таркибларига эга бўлса-да, воқелик ташқи ифодаси билан ажралиб туради. Онг бўлса фаолиятнинг ички режасини, унинг дастурий жаҳасини ақс эттиради. Реал вақтларнинг ўзгарувчан (ривожланишини аниқлашувчи) модели онда юзага келади, одам атроф муҳит билан муносабатга киришганда ундан мўлжал олади, натижада нуқсонларга йўл қўймайди. Фаолият онг ёрдамида амалга ошади ва ўз навбатида онг мазкур жараёнда такомиллашади (муаммо ва унинг ечими вариациялар, инвариантлар туртки вазифасини ўйнайди).

Илмий тадқиқот нуқтаи назаридан онг билан фаолият бирлиги принципи, биринчидан, ҳулқ-атвор, фаолиятни мақсадга мувофиқ амалга оширишга қаролат беради; иккинчидан, ҳаракат, сазй-ҳаракатларни муваффақиятларга эришишнинг таъминловчи ички психологик механизмни аниқлашга имкон беради; уларнинг бирлиги психиканинг объектив қонуниятларини очишга муҳим имконияти, пухта шарт-шароит яратади.

Агарда психика фаолият самараси ва маҳсули сифатида таъкин қилинса, у тақдирда психика ва онгнинг фаолиятда ривожланиш принципи тўғри тушунилган бўлади. Мазкур принцип рус психологлари Л.С.Виготский, П.П.Блонский, С.Л. Рубинштейн, А.Н.Леонтьев, Б.М. Теплов, Б.Г.Ананьев ва бошқаларнинг илмий тадқиқотларида ўз ифодасини топган.

3. Психиканинг тараққиётини диалектика нуқтаи назардан тушуниш психик тараққиёт инсоннинг меҳнат фаолиятига, таълимга, ўйин фаолиятига боғлиқ эканлигини аниқлашдан далолат беради. Ижтимоий тажрибани ўзгартириш жараёнининг юз бериши шахс учун психик тараққиётнинг шакли сифатида хизмат қилади ва дастурий билимларни эгаллашга мустаҳкам замин ҳозирлайди. Ҳар қайси фаолият тури инсон психикасини ривожлантириш манбаи ва механизми ролини бажаради. Психологларнинг ушбу принципга тааллуқли фикрларидан намуналар келтираемиз: 1) Л.С.Виготский; таълим пси-

хиканинг ривожланишини йўналтиради, шу билан бирга бу жараёнда онгли фаолиятнинг янги, мутлақо бошқача шакллари яратилади; 2) П.П.Блонский: тафаккур кичик мактаб ёшида ўйинлар билан, ўспиринлик ёшида ўқиш билан боғлиқ тарзда ривожланади; 3) С.Л.Рубинштейн; онг фаолиятда пайдо бўлиб, ана шу фаолиятда шаклланади; 4) Б.М.Теплов: қобилият фақат ривожланишда мавжуд бўлади; лекин ривожланиши фаолият жараёнидан бошқача муҳитда юз бермагандек, қобилият тегишли яққол фаолиятдан ажралмаган ҳолда пайдо бўла олмайди.

Маълумки, психика юксак даражада ташкил топган материянинг хусусияти ва мианинг маҳсулидир. Психика борлигининг сезги органлари орқали инсоннинг миёсига бевосита таъсир этиши асосида вужудга келиб, билиш жараёнларида, шахснинг хусусияти ва ҳолатларида, диққати, ҳис туйғулари, характер хислатларида, кизикиши ҳамда эҳтиёжларида ўз ифодасини топади.

Психиканинг негизида мианинг рефлектор фаолияти ётади. ташқи дунёдан кириб келадиган кўзгатувчиларга ички ёки ташқи биологик органлар жавоб реакциясини билдиради. Бош миёя катта ярим шарларида вужудга келадиган муваққат нерв боғланишлари психик ҳодисаларнинг физиологик асослари ҳисобланади ва улар ташқи таъсирнинг натижасида ҳосил бўлади.

Психофизиологик қонуниятларга биноан мианинг функцияси муваққат нерв боғланишларининг бирлашиш механизми ҳамда анализаторлар фаолияти механизми таъсирида ҳосил бўлади.

Психикани тадқиқ этиш инсоннинг бутун онгли фаолиятинининг ҳам назарий, ҳам амалий ҳаёт фаолиятини ўрганишдир «Одамнинг онглилиги унинг турли-туман фаолиятида, ҳатти-ҳаракатларида намоён бўлади. Инсон шахси ҳар хил шакл ва мазмунга эга бўлган назарий ҳамда амалий фаолиятларда таркиб топади. Бунда муҳит, ирсий белгилар, ижтимоий таъсир асосий омиллар ҳисобланади.

Инсон ўзи яшаб турган даврни, моддий турмушни акс эттиради, ижтимоий-сиёсий муҳит таъсири остида билимларни ўзлаштира боради, ижтимоийлашади. Ижтимоий муҳитда унинг ҳис-туйғулари, характери, қобилияти, иқтидори, тафаккури, эҳтиёжлари, эътиқоди, уни фаолликка даъват қилувчи ҳаракат мотивлари, истаклари, тилаклари, хоҳишлари аста-секин ўзгариб боради.

Инсоннинг билиш фаолияти ривожланиши унга ўзини қуршаб турган борлиқни янада чуқурроқ, тўлароқ, аниқроқ акс эттириш имкониятини яратади ва у борлиқнинг асл моҳиятини, турли йўсиндаги

Ўзаро боғланишлари, мураккаб муносабатлари ва алоқаларни тобора аниқроқ ёритилади. Шу билан бирга мазкур жараёнларда шаклланиб келаётган инсоннинг борликка, воқеликка, жисмларга, кишиларга ва ўзига муносабати вужудга келади.

Инсон онгининг ривожланиши унинг ташқи олами фаол акс эттиришда намоён бўлади. Инсоннинг моддий турмуши, у ҳаёт кечираётган тузумнинг моддий асосига эмас, балки уни қуршаб олган одамларнинг турмуш тарзлари, умуминсоний қиёфалари, дунёқараш маслағи, ижтимоий воқеликка муносабатлари, интилишлари, ижтимоий махсуллари ва ҳатти-ҳаракатларининг мажмуасидир.

Инсоннинг борлиқни акс эттириши фаол жараёндир. Инсоннинг ривожланиши объектив борликка ва ўзига фаол таъсир кўрсатишда содир бўлади. Ўйинчи куватиши, меҳнати, ўқиши, адабий асарни мутолаа қилиши, қизиккичининг барқарорлашуви ва бошқалар шахснинг психик ривожланишини ифодалайди.

Ривожланиш инсон шахсининг таркиб топиши жараёндир. Ривожланиш ўзаро боғлиқ қатор босқичларда амалга ошади. Шахс ақл заковатининг кўрсаткичи, сифати, хусусияти унинг атрофдаги одамлар билан қундалиқ муносабатлари ва амалий фаолиятида вужудга келади, ўзаро таъсир натижасида унда ақлнинг ижодий махсулдорлиги, теранлиги, тезлиги, мустақиллиги, танқидийлиги, чуқурлиги орта боради.

3. Инсон психикасининг илмий-тадқиқот методлари

Яқин ва узок чет эл психологияси фанида инсон психикасининг тадқиқот қилиш методларининг турлича классификацияси (таъриф) берилган. Умумий психология соҳаси бўйича хилма-хил илмий асос қурилган назариялар мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар қайсиен тўқислиги ва нуқсонли томонларига эга. Қуйида биз рус психологи Б.Г. Ананьевнинг қилган классификацияга асосланган ҳолда методлар ҳусусиятини ёритиб берамиз.

Б.Г. Ананьев психикани ўрганиш методларининг ташкилий, эмпирик (амалий), олинган натижаларни қайта ишлаш ёки статистика ҳамда натижаларни шарҳлаш деб номлаб, уларни тўртга катта тур кумга, гуруҳга ажратган. Мазкур методлар гуруҳи ўз навбатида унинг мақсади ва вазифасига биноан яна бир нечта тоифа ҳамда турларга бўлинади. Навбатдаги фикрда ана шу методларнинг умумий, хусусий ва ўзига хос хусусиятларига ҳамда қиёсий тавсифига тўхталамиз.

Тадқиқот методларининг биринчи гуруҳи ташкилий деб номланиб, у ўз ичига қиёслаш, лонгитюд (узлуксиз), комплекс (кўпёклама) деб аталадиган турларни камраб олади. Қиёслаш методи умумий психология (турли гуруҳларни ўзаро солиштириш), социал психология (катта ёки кичик гуруҳлар ҳамда уларнинг ҳар хил тоифаларини ўзаро таққослаш), медицина психологияси (соғлом ва бемор кишиларнинг психик хусусиятларини қиёслаш), спорт психологияси (спортсменлар ҳолати, уларнинг укувчанлиги ва ишчанлигини ўзаро чоғиштириш) каби фанларда унумли фойдаланилади. ✓

Умумий психологияси фанида қиёслаш методи турли ёшдаги одамларнинг билиш жараёнлари, шахс хусусиятлари, билимларини ўзлаштириш хоссалари, ақлий қобилияти, салоҳияти, тараққиёти динамикаси; шахс жинсий тафовутлари ва ўзига ҳослиги, индивидуал-типологик ҳолатларини ўрганишда татбиқ этилади. Рус психологлари Л.С.Виготский, П.П.Блонский, А.А.Смирнов, Б.Г.Ананьев, Д.Б.Эльконин, П.Я.Гальперин сингари олимлар ва уларнинг шогирдлари тадқиқотларида қиёслаш методидан фойдаланилган. Кейинги йилларда халқ таълими ва олий таълим тизимида ҳамда ишлаб чиқаришда XX асрнинг 70- йилларидан эътиборан то ҳозирги давргача «инсон омили» муаммосининг муҳокамага қўйилиши, вақт тақчиллиги, ишчанлик имконияти, қобилияти, психологик мослик масалаларининг алоҳида аҳамият касб этиши мазкур методни кенг қўламда қўллашни тақозо этмоқда. Бундан ташқари, тажрибада олинган миқдорий маълумотлар ишончлилиқ даражасини ошириш учун ҳам қиёслаш методи ишлатилади. Айниқса, синалувчилардаги ўзгаришларни қўндаланг кесим ҳолатда олиб қараш, тадқиқот босқичини кесиб, яъни вақтинча тўхтатиб, алоҳида таҳлил қилиш ушбу методга борган сари диққат-эътибор тобора ортиб бораётганлигидан далолат беради. Масалан, тажрибанинг биринчи босқичининг турли ёшдаги ва жинсдаги одамларга таъсирини аниқлаш ва ҳоказолар шулар жумласидандир.

Умумий психологияда қиёслаш методи билан бир қаторда лонгитюд (узлуксиз) методи ҳам кенг қўламда қўлланилади. Ушбу методнинг бошқа методлардан фарқли томони шундан иборатки, унинг ёрдамида бир ёки бир неча синалувчилар узок муддат, ҳатто ўн йиллар давомида (А.Терменнинг 50 йиллик узлуксиз тажрибаси ҳозирча рекорд ҳисобланади) текширилади. Лонгитюд методидан АҚШлик А.Термен, немис психологи В.Штерн, француз Р.Заззо ва Ш.Бюлер, рус психологлари Н.А.Менчинская, А.Н.Гвоздев, Н.С.Лейтис, В.С.Мухина ва бошқалар кўп даврлардан бери унумли фойдаланиб келадилар.

Мазкур метод орқали ҳар хил жинсли эгизаклар (Ҳасан-Ҳусан, Фотима-Зухра) ёки аралаш жинсли (Ҳасан-Зухра, Фотима-Ҳусан) кўшалоклар кузатишган. Шунинг учун бир талай тадқиқотларнинг «она кундалиги» (Н.А.Менчинская, В.С.Мухина) деб номланиши бо- жиз эмас. Узок муддат давомида муайян бир шахсни (кичик гуруҳни) кузатиш синалувчида янгитдан пайдо бўлаётган фазилатларнинг та- раққиёт динамикаси, унинг ҳулқ-атворидаги иллатлар (меъёрдаг хатти-ҳаракатдан четга огиш) ва уларнинг олдини олиш муаммолари юзасидан материал йиғиш, шунингдек, мураккаб психологик муноса- батлар, ички боғланишлар, қонуниятлар, механизмлар тўғрисида ма- каммал, ишончли, барқарор маълумотлар тўплаш имконини яратади.

Лонгитюд методи ёрдамида субъектив омилларнинг ўзига хо- слигидан ташқари, синалувчига объектив (табiiй) шарт-шароитлар- нинг, ижтимоий психологик муҳитнинг таъсири ҳам ўрганилади. Чунончи, эгизакларнинг ўзаро ўхшашлиги ва уларнинг тафовутлани- ши, таъсирланиши, ҳис-туйғуларининг ўзгариши, шахслар ўртасидаги индивидуал фарқлар (ишчанлиги, темпераменти, олий нерв фаолияти системаси ва ҳоказолар) юзасидан олинган маълумотлар лонгитюд методининг шарофати билан рўёбга чиқади.

XXасрнинг иккинчи ярмида XXI асрнинг бошларида фан ва техниканинг таараққиёти психологик текширишларнинг илмийлик да- ражасини янада ошириш учун (субъектив омиллар таъсирини камай- тириш мақсадида) комплекс программа асосида бошқа фанлар (медицина, физика, физиология, биология, социология, кибернетика, статистика, философия, логика) билан биргаликда тадқиқот ишларини олиб боришни тақозо қилмоқда. Бу воқелик фан оламида интеграция (кўшилиш, уюлиш) жараёни юз бераётганлиги кўрсаткичи ифодаси- дир. Амалий хусусиятга молик илмий текшириш ана шу кўпқиррали (комплекс) ёндашишни талаб этмоқда. Психология соҳалари (психо- физиология, космос, тиббиёт психологияси, муҳандислик ёки авиаци- он психология) ўртасида эса тадқиқот объектига тизимли ёндашиш принципи амалга оширилмоқда. Ушбу ижтимоий психологик воқелик соҳалар дифференциясидан (ажралишидан) далолат бермоқда. Ком- плекс метод ёрдамида ўрганилаётган объектдаги ўзгаришлар турли соҳавий нуқтаи назаридан таҳлил қилинади ёки уларга ҳар хил ёнда- шилади. Масалан, шахснинг муайян билимларни эгаллаш хусусияти психологик жиҳатдан текширилаётган бўлинса, комплекс (кўпёклама) ёндашиш таъсирида ана шу ўзгартиришнинг фалсафий, мантикий, физиологик, ижтимоий, биологик хусусиятлари очиб берилади. Ай-

таълик, кексайишнинг биологик омилларини ўрганиш қари кишидаги психологик, физиологик, мантикий жиҳатларининг очилишига хизмат қилади.

• Комплексе (кўпқиррали) программа (дастур) ёрдамида амалга оширилган тадқиқотнинг натижаси илмшунослик учун муҳим аҳамиятга молик бўлиб, инсоншунослик муаммоларини ҳал қилишда ҳам алоҳида ижобий роль ўйнашига шак -шубҳа йўқ.

✓ Илмий-тадқиқот методларининг иккинчи гуруҳи амалий (эмпирик) методлар мажмуасидан иборат бўлиб, унинг таркибига кузатиш (ўзини ўзи кузатиш), эксперимент (табiiй, лаборатория), тест (синаш), анкета (варақа), сўров, социометрия, суҳбат, интервью, фаолият жараёни ва маҳсулини таҳлил қилиш, таржимаи ҳол (биография), -шахсий гувоҳнома, ҳужжат, турмуш фаолияти воқеаларини таҳлил-лаш қабилар қиради. Амалий методлар синаш, текшириш, диагнос (ташхис) ва прогноз (башорат) қилиш вазифаларини бажаради. Инсоннинг туғилишидан тортиб то умрининг охиригача давр оралиғида содир бўладиган психологик ўзгаришларни чуқурроқ, объектив равишда тадқиқ этиш учун навбати билан амалий (эмпирик) методлар гуруҳидан фойдаланиш самарали натижа беради. Чунки бир метод иккинчисини тўлдиришига хизмат қилади.

• Илмий-тадқиқот методларининг учинчи гуруҳи олинган натижаларни қайта ишлашга мўлжалланган бўлиб, статистик (микдор) ва психологик сифат таҳлили турларга ажратилади. Психологик-педагогик тадқиқотларда кўпинча қуйидаги статистик методлардан фойдаланилади.

Тўпланган микдорларнинг статистик методлар ёрдамида ишлаб чиқишда қуйидаги формулаларни қўллаш мумкин.

1) $M = V/n$ - ўртача арифметик қийматни топиш учун ишлатилади.

М-йигинди, V- вариацион микдор, n- синалувчилар микдори ёки объектларнинг саногини билдиради.

2) $G = \sqrt{C/n}$ - I формуласи сон каторидаги ўрта квадрат оғишни ҳисоблашда ёки стандарт оғишни аниқлашда ишлатилади. G-“сигма” квадрат оғиш, C-дисперсия, “n”-микдор.

3) $S = (v-M)^2$ - микдорлар тарқоклигини аниқлаш учун қўлланилади, баъзан у «С» - дисперсия деб аталади.

Психологик тажрибаларда олинган микдорнинг, қўлланилган методиканинг ишончлилиқ даражасини аниқлаш учун Стъудент мезонидан фойдаланиш мумкин: $t = \frac{\bar{X} - X_0}{\frac{S}{\sqrt{n}}}$. Бунда t - ишончлилиқ белгиси.

X-сон каторидаги юкори балл, X-ўртача арифметик миқдор, G-квадрати оғиш аломати.

Психологик тажрибаларда Мёрдокнинг кўчиш фоидаларини аниқловчи формуласи: $E-C/E-C \cdot 100$ қўлланилади ва у синалувчиларнинг тўғри жавоблари билан нотўғри жавобларини ҳисоблаш учун хизмат қилади. Иккала миқдорнинг нисбати бирининг иккинчисидан қанчалик даражада юксакликка эга эканлигини кўрсатади. Бунда «С»-назорат, «Е»-экспериментал гуруҳни англатади.

Тафаккурнинг сўз-мантик тежамкорлиги хусусиятини аниқлашда қуйидаги формула қўлланилади (З.И.Калмикова тадқиқотларида). $TCT=R/R: \sum R$ -синалувчилар топширикни бажаргани учун олган баллар йиғиндиси, $\sum R$ -синалувчилар максимал даражада баллар тўплаши мумкин бўлган имкониятлар. *Топширик ечгани уч балли шкала билан ўлчанади. Тўғри ечгани учун «5» балл, нотўғри ечгани учун «0» балл қўйилади.*

Юкоридаги статистик методлар тажрибалардан олинган қийматларнинг ишончлилиқ даражасини аниқлашга хизмат қилади. Лекин бунга ўхшаш методларнинг миқдори ҳаддан ташқари кўпдир. Биз уларнинг энг соддаларигагина тўхтадик, ҳоло.

Тўпланган материалларнинг психологик жиҳатдан сифат таҳлили методи умумий психология учун алоҳида аҳамият касб этади. Аниқловчи, таркиб топтирувчи (тарбияловчи), текширувчи тажрибаларда олинган ҳар хил шаклдаги, қўламдаги, мазмундаги маълумотлар турли принцип, позиция, кўпқиррали (комплекс) ва яхлит (системали) ёндашишга асосланган ҳолда сўз-мантик ёрдами билан сифат таҳлили ўтказилади. Барча фикр ва мулоҳазалар ишончли омиллар орқали далиллаб берилади, психологик қонуният, қонун, хусусият, ҳосса, ҳолат, тараққиёт, қамолот қандай ўзига ҳосликка эга эканлиги исботланади. Материал алоҳида гуруҳларга ва туркумларга ажратилади, шунингдек, психологик воқеликнинг бошқа жиҳатлари билан узвий сабабий боғлиқлиги, ички мураккаб муносабати баён қилинади, синалувчилар эса муайян тоифаларга беркитилади ҳамда тадқиқот юзасидан яқиний ҳулоса чиқарилади.

✓ Илмий-тадқиқот методларининг тўртинчи гуруҳи шарҳлаш деб аталиб, генетик ва донлаш методларидан иборатдир. Генетик методи ёрдами билан тадқиқот давомида тўпланган маълумотлар яхлит ҳолда мақсадга мувофиқ йўналишда шарҳланади. Мазкур методдан фойдаланишдан асосий мақсад-аввало синалувчида янгитдан вужудга келган шахсга онд фазилатларнинг шаклланиши ва билиш жараёнлари

ўзгаришига тажриба натижаларига асосланган ҳолда таъриф ҳамда тасниф беришдир.¹ Шунинг билан бирга инсон руҳиятида янгитдан вужудга келаётган шахс фазилати ва хусусиятининг намоён бўлиш даври, босқичи ҳамда баъзи бир машаққатли дақиқага, лаҳзага, санага қўшимча шарҳ бериш имконияти туғилади.

¹ Генетик методига асосланганда шахс руҳиятига ўзгаришлар билан таракқиёт босқичи ўртасида “вертикал” йўналишдаги алоқа манабон аниқланади. Доналаш методи ёрдами билан тадқиқот объектига кирган шахс психикасига алоқадор барча ўзгаришлар, ўзига хослик, ўзаро боғлиқлик ва ўзаро таъсир, изчиллик, уйғунлик ўртасида «горизонтал» йўналишдаги муносабат ўрганилади.¹ Жумладан, бошқа одамлар нутқини идрок қилиш учун сезги, идрок, хотира, тафаккур жараёнларининг бир даврда бирга катнашиши бунга ёрқин мисолдир. Маъқур жараёнда ҳар қайси билиш жараёнининг улуши доналанади ёки унинг аҳамияти алоҳида таъкидланади, уларнинг ўзаро боғлиқлиги асослаб берилди. ✓

Лекин тажрибада тўпланган маълумотларни шарҳлаш учун юқоридаги методларнинг ўзи етарли эмас. Шунинг учун ушбу узлишга чек қўйиш мақсадида йиғилган материал махсус босқичларга ажратиб шарҳланади. Тадқиқотнинг биринчи тайёрлов босқичида кашф қилиниши лозим бўлган психологик қонун тўғрисидаги тахмин, гипотеза, фараз таҳлил қилинади. Тадқиқотнинг иккинчи босқичида тажриба ўтказиш принципи, шароити, объектив ва субъектив омиллар юзасидан мулоҳаза юритилади. Учинчи босқичда эса-олинган натижаларни қайта ишлаш назарда тутилади ва у ўз навбатида тўртта даражадан ташкил топади: а) материални бирламчи таҳлил қилиш: алоҳида олинган ёки топилган омил, аломат, кўрсаткич, хусусият шарҳланади; б) таҳлил қилинган материал билан тадқиқот гипотезасига алоҳида шарҳ берилади; в) иккиламчи таҳлил қилишда барқарор, ҳукмрон далиллар ажратилади; г) иккиламчи синтезда эса психологик қонуният, топилган далил, омил, тадқиқот гипотезаси ўзаро бирлаштирилиб махсус хулоса чиқарилади. Тўртинчи босқич шарҳлаш деб аталиб, ҳар бир факт, аломат, кўрсаткич, хосса психологик жиҳатдан сўз мантик орқали таҳлил қилинади. Барча илмий-амалий мулоҳазалар далилланади, ҳеч бир шубҳали ўринларга, эътирозларга ўрин қолдирилмайди. Охириги (тўртинчи) босқичда тадқиқотга яқун ясалади, зарурий хулосалар чиқарилади, амалий тавсиялар берилади, ўрганилиши лозим бўлган муаммо аҳамияти, унинг истиқболи тўғрисида маслаҳатлар, тавсиялар берилади. †

ОНГИНИ ПСИХОЛОГИК ТАВСИФИ

1. Онгинг пайло бўлиши ва унинг ижтимоий-тарихий моҳияти

Инсон психикаси билан юксак ташкил топган ҳайвон психикаси орасида катта фарққа эга бўлган ижтимоий воқелик ҳукм суради. Ҳайвон ўз тўдасидаги аъзоларига яққол ҳолат билан боғлиқ бўлган, бевосита фақуллоддаги вазият билан чекланган ҳодисалар юзасидан «ўзининг тили»да хабар узатиши одатий ҳодиса. Одам ундан фарқли ўлароқ нутқ воситасида ўз қабиладошларига ўтмиш (хотирот), ҳозирги давр ва келажак тўғрисида маълумот (ахборот) бериш ҳамда ижтимоий турмуш тажрибаларини узатиш имкониятига эга. Инсониятнинг ижтимоий-тарихий тараққиётида тил туфайли аке эттириш (инъикос қилиш) имкониятлари қайта қурилди, оқибат натижада одам миёсида атроф-муҳит тимсоллари, хусусиятлари аниқроқ аке эга бошлади. Бунинг натижасида яққа ҳол шахе кишилик дунёси томонидан орттирилган тажрибадан баҳраманд бўла борди, шунингдек, унинг учун номаълум ҳисобланган борлик ҳодисалари, ҳолатлари, қонуниятлари тўғрисидаги билимларга эгаллик қила бошлади. Ҳис-туғнулар, ички кечинмалар, таассуротлар, ҳаяжонга солувчи нафосат тимсоллар юзасидан завқланиши, мароқ олиш имкониятлари вужудга келди, уларнинг мазмуни, маъноси, моҳияти бўйича ўзига ўзи ҳисобат бериш, ижобий ёки салбий таъсир этишини баҳолаш муаммоларини келтириб чиқарди.

Ҳайвонот олами билан инсониятнинг хабар узатиш воситаси орасидаги фарқи тафаккурда ҳам ўз аксини топади. Чунки ҳар қандай психик функция бошқа турағи, шаклдаги, мазмундаги функциялар қобиғида намоён бўлади ва муайян шарт-шароитлар вужудга келганида ривожланади. Юксак тараққий этган ҳайвонларда амалий (соғда) тафаккур мавжуд бўлиб, чамалаш орқали мўлжал олишга фақуллоддаги вазият юзага келтирган вазифани бажаришга йўналтирилгандир. Ҳайвонлар, аниқроғи маймунлар айрим ҳолларда «қурол» ясаш ва ундан муайян масала ҳал этишида фойдаланиш ҳодисалари тажрибаларда кузатилган, лекин улардан биронтаси тафаккурни мавҳум тарзда амалиётга татбиқ эга билмаган. Ҳолбуки шундан экан, ҳайвонлар идрок қилиш қўлаמידан ташқарига чиқиш имкониятига эга эмас, бинобарин, у яққолликдан мавҳумликка ўта олмайди.

хатто бундай вазиятни аке эттириш имкони ҳам йўқ. Хайвон якколлик, бевосита идрок қилишликни кули бўлса, аксинча инсон мавҳум фикрлашнинг гултожисидир. Инсон билан хайвон ўртасидаги бу борадаги тафовут қуйидагиларда мужассамлашади: а) шахснинг хулқ-атвори, фаолияти якколликдан мавҳум ҳолатга ўтиш имкониятига эга; б) фавкуллоддаги вазият муносабати туфайли вужудга келиши эҳтимол оқибатни олдиндан пайкаш лаёқати мавжуд; в) қийинчиликлар учраса, уларни енгиш учун кўшимча воситалар қўллаш, ўзгартиришлар киритиш билан ажралиб туради. Шунинг учун автомобиль ишдан чиқса, инсон уни созлайди, ёмғир ёгса, нарсаларни панана олади, айбниш қилиб қўйса, ҳимояланиш йўл-йўриklarини ўйлайди, муаммо ечимини қидиради ва ҳоказо. Шахс фавкуллоддаги вазиятнинг кулига айланмайди, аксинча у келажакни кўра билишга кодир, ақл-фаросат эса башорат қилиш имкониятини яратади. Фаолият махсулини олдиндан пайкаш, феъл-атвор оқибатини илгарилаб кетиб сезиш укувига эгаллиги билан инсон устуворлик қилади. Хайвонларнинг амалий тафаккури уларни яккол вазиятдан бевосита таъсиротга бўйсунитиши такозо этади. Шахсни мавҳум фикрлашга нисбаган қобилияти муайян вазиятта бевосита боғлиқликдан уни халос этади. Инсон бевосита муҳим таъсирга жавоб бериш билан қаноатланиб қолмасдан, балки уни қутаётган таъсирини ҳам бартараф этиш қурбига этадир. Инсон психикаси билан хайвон психикаси ўртасидаги биринчи фарқ шахснинг ўзи англаган қадриятга биноан онгли хатти-ҳаракат қилиш қобилияти мавжудлигидир.

Шахснинг хайвондан иккинчи фарқи- унинг меҳнат қуролларини яратиш ва саклашга лаёқатли эканлиги бўлиб, олдиндан тузилган режа бўйича уларни ясайди ва улардан муайян максални амалга оширишга фойдаланади ҳамда кейинчалик қўллаш ниятида асраб олиб қўяди. Улардан одамлар ҳамкорликда фойдаланади, ҳамкорлик фаолиятида эса қуроллар яратилади, ўзаро тажриба алмашади, билимларни бошқаларга узатишади, умумий савияга ворислик туфайли юксалади.

Инсон психикасининг хайвондан яна бир фарқли томони шундаки, унинг ижтимоий тажрибанинг бошқаларга узлуксиз равишда узатишида аке этади. Тажрибаларни инстинктив хатти-ҳаракатлар тарзида ўзлаштириш ҳодисаси ҳам инсонга, ҳам хайвонга хос олатдир, лекин шахсий тажрибага кўра ижтимоий тажрибанинг устуворлиги одамнинг онгли мавжудодга айланишининг асосий манбан ҳисобланади. Шахснинг ижтимоий муносабат, ижтимоий тажриба

шакллантиради, моддий ва маънавий куrollарни эгаллаш натижасида унда юксак инсоний функциялар (ихтиёрий хотира, ихтиёрий диққат, мавҳум тафаккур) вужудга келади ва ривожлана боради. Субъект таъмонидан кишилик дунёсида яратилган маданий меросни ўзлаштирилиши, айрим ўзгартиришлар киритилиши унинг камолотига сифат жиҳатидан юксак босқични юзага келтиради. Юксак функциялар интуитив фаолиятнинг такомиллашуви, меҳнатнинг ҳаётий эҳтисоди айланлиши, эртанги ҳаёт тўғрисида мулоҳазалар туғилиши онгнинг ривожланиши учун муҳим имкониятлар яратади. Шу боис инсон билан ҳайвон ўртасидаги тафовут тажрибанинг ворислик функцияси, касб этиши билан яқунланади. Жисмоний ва ақлий фаолият кундаги заруратга айланиши сабабли онг бевосита назорат функциясини бажара бошлайди, шунингдек, жамият, жамоа, табиат тўғрисидаги саввурларини тушуниши, англаш ҳам унинг тасарруфига айланади.

Борлиқ воқелиklarини бир текис инъикос эттириш воситаси сифатида инсонда ҳис-туйғулар ривожлана бошлайди. Инсон билан ҳайвонот олами орасидаги яна тафовут ҳис-туйғулар орқали намойиш бўлади. Лекин атроф-муҳитдаги ўзгаришларга нисбатан бефарқлик ҳар иккала тоифадаги мавжудларда ҳукм сурмайди, бироқ таъбирлар ижобий ёки салбий ҳиссий кўзгатишни вужудга келтиради. Эмоционал ҳолатлар ҳайвонларда устувор роль ўйнайди, ўзлариники уларга муносабатларини билдиради. Бироқ ҳайвонлардан фарқлиқ ўларок одам ўзининг юксак ҳис-туйғулари (ахлокий, ақлий, нафосат, праксиқ-лаззатланиш) билан жамиятга ва табиатга нисбатан муносабатини билдиради, жумладан, қувонч, ғам-ғусса, меҳр-муҳаббат, ақниш, ҳамдардлик, завқланиш, фахрланиш, ифтихор ва бошқалар. Табиат манзаралари, меҳнат маҳсули, турмуш лаҳзалари, эзгулик, эшон инсонни фаолиққа ундайди, ҳар бир сониядан максалга мувофиқ фойдаланиш хоҳишлари мотив вазифасини бажаришга ўтади. Юксак ҳис-туйғулар инсон ҳулқ-атворининг регуляторига айланади. Ундаги виждон, уят, масъуллик эса қадрият тарикасида хизмат қилади. Ҳис-туйғуларни бошқариш, назорат қилиш онглиликни такозо этади, кўзланган максални амалга оширишни таъминлашга ёрдам беради.

Агарда психиканинг таракқиёти биологик эволюцион қонунлар таъсири билан рўй берган бўлса, инсон онгининг ривожланиши ижтимоий-тарихий таракқиёт қонунлари туфайли амалга ошган. Ҳайвон билан одам психикасидаги яна бир тафовут уларни ривожланиш шарт-шароитларида кўринади ва муҳит, муносабат, таъсир орқали ажратилади. Шахслараро муносабатга киришмасдан туриб, юксак ҳис-

туйгулар шаклланмайди, юксак психик функциялар ривожланмайди, инсон шахси камол топмайди. Одам фақат ижтимоий муҳитда, шахслараро муносабатда инсоний фазилатларни эгаллаб, тил, ақл, онг ёрдамида камол топади, холос. Шунга карамасдан, онг пайдо бўлишининг биологик шарт-шароитлари мавжудлиги тўғрисида мулоҳаза юритиш мумкин. Чунки дастлабки ижтимоий муносабатларнинг биологик шарт-шароити ибтидоий жамиятдаги тўдадан иборат эди. Шахснинг биологик шартланган жиҳатларидан ташқари, унинг ижтимоий омиллари ҳам мавжуд бўлиб, у муайян маънода ижтимоий муносабатлар маҳсулидир. Бунга ижтимоий муҳитдан ташқарида (ўрмонда) шаклланган инсон фарзандларининг кийфаси яққол мисолдир.

Муҳитдаги кескин ҳалокатли ўзгаришлар туфайли инсон ўзининг моддий эҳтиёжини қондириш мақсадида меҳнат фаолиятини кашф этди ва у ижтимоий муносабатларнинг ривожланишига, турмуш шарт-шароити яхшиланишига, онгнинг такомиллашувиغا, фикр алмашиш, ахборот узатиш имкониятининг туғилишига олиб келди. Тартибсиз тўдалардан кишилик жамияти пайдо бўлганга қадар бир қанча даврлар ўтди, одамнинг кўли мўъжизакор иш қуролларини ясайдиган, ударни такомиллаштирадиган, кейинчалик фойдаланиши учун асрайдиган онгли мавжудодга ўсиб ўтди. Меҳнат фаолиятида одамнинг онги акс эттиришининг юксак шаклини эгаллади, фаолиятнинг объектив хусусиятларини фарқлаш, уларни мақсадга мувофиқлаштириш туфайли атроф муҳитни ўзгартириш, унга таъсир ўтказиш қудрати, қобилияти, лаёқати вужудга кела бошлади. У фақат қуроллардан муваққат фойдаланишдан воз кечиб, авлодларга қолдириш, асрашни онг таъсирида рўёбга чиқара борди, бунинг натижасида инсоннинг ҳар хил шаклдаги фаолияти онгли фаолиятга айланди, ўзаро муносабатлар мазмуни, кўлами кенгая бошлади, шахсий меҳнат улуши жамoa эҳтиёжини қондиришнинг асосий манбаига айланди. Табиатга таъсир ўтказиш, уни ўзгартириш тўғрисидаги мақсад ўз функциясини ўзгартирди, кўл эса янги янги мўъжизалар ижодкоридан аста-секин акс эттириш қуролига, сезиш, пайкаш, пайпаслаш, ҳис этиш органи вазифасини бажаришга ўсиб ўтди.

Кишилик жамиятида меҳнат фаолиятининг такомиллашуви, шахслараро муносабатнинг янги шакллари пайдо бўлиши, тил ва нутқни вужудга келтиради, уларнинг барчасини мақсадга мувофиқ амалга оширишни таъминловчи онг жадал суръатлар билан ривожланди. Онг фақат фаолият, ҳулқ-атвор, муомала, ҳис-туйгулар регулятор эмас, балки яққоҳол шахснинг ижтимоий психологик

хусусиятларини тўғри амалга ошишининг асосий манбаи ролини жара бошлади.

Шундай қилиб, инсоннинг онги ижтимоий-тарихий тараққиот маҳсули бўлиш билан бирга, у меҳнат фаолиятида, ижтимоий таъсир бани ўзлаштиришда, ҳамкорликдаги ўзаро таъсирда, табиатга, жамиятга нисбатан муносабатлар моҳиятида вужудга келган. Бундан ташқари маҳсуласи, шакли сифатида индивидуал, гуруҳий, этник (миллат) ижтимоий онг намоён бўлган ва уларнинг барчаси тараққиёт туфайли ўзининг янги босқичларига ўсиб ўтган ҳамда кейинчалик фан, техника ва яралишига пухта замин ҳозирлаган.

2. Онг моҳияти. Психиканинг юқори босқичи фақат инсонгагина хос бўлган, унинг энг юқсак даражаси ҳисобланмиш онгда ўз аксинча топади. Онг психикани яхлит тарзда ифодаловчи юқсак шакли ҳисобланиб, инсоннинг яқка ва ҳамкорлик фаолиятининг (мулоқот нутқ, тил) натижасида, ижтимоий-тарихий тараққиётнинг маҳсули сифатида юқсакликка келгандир. У ижтимоий маҳсул бўлишидан ташқари, унга муайян муносабат билдириш мақсадни кўзлаш, ўзликни англаш кабиларни намоён этиш имкониятига эгадир. Қуйидаги мулоҳазаларимизда онгнинг таркибий қисмларининг моҳиятини ёритувчи ва уларнинг ҳукм суришига таъсир этувчи омилларга доир айрим манбалар хусусиятини тавсифлашга ҳаракат қиламиз. Одатда инсон онги уни қуршаб турган тевадуратроф ҳақидаги билимлар мажмуасидан иборат бўлиб, унинг тузилиши таркибига шундай билиш жараёнлари кирадикки, қайсики уларнинг бевосита ёрдами билан шахс ўз ахборотлари кўламини узликсиз равишда бойитиб боради. Инсондаги билимлар сезги, идрок, хотира, тафаккур, ҳаёл сингари билиш жараёнлари билиш аста-секин улар англашнинг даражасига кўтарилади, кейинчалик эса муайян туркумларнинг таркибига кирди. Ҳаракатли ҳиссий туб маънодаги ҳиссий билиш босқичларига тааллуқли сезги, идрок, апперцепция, таниш, билиб олиш ва тасаввур каби билиш жараёнлари кўмаги асосида мияга бевосита таъсир ўтказувчиларнинг акс эттириши натижасида инсон онгида борлиқнинг мазкур дақиқасида шахснинг тасавурида уларнинг ҳиссий манзараси юзага келади. Хотира жараёни онгда ўтмишдаги нарса ва ҳодисаларнинг образларини эсга туширса у ёки бу бош мия катта ярим шарларнинг бўлимларида акс этган муайян изларни жонлантириш имкониятига эга бўлса, ҳаёл жараёни эса эҳтиёж объекти ҳисобланган фавқулодда давр ҳукмига қирмаган образлар моделини намоён этади. Билишнинг юқсак даражаси бўлмиш тафаккур жараёни умумлашган, ижтимоий хусусиятли, билвосита ва сўз орқали ифодаланувчи билимларга асосланган.

ган ҳолда гавдаланувчи муаммолар ечимини ҳал этишни таъминлайди. Юқорида таъкидлаб ўтилган билиш жараёнларининг унисси ёки бунисси акс эттириш имкониятидан маҳрум бўлиши, бузилиши ёки уларнинг қайсисисилдири хусусияти батамом, қисман издан чиқиши онгни тубдан барбод эттириши сари етаклайди.

Онги психологик тавсифининг яна биттаси-бу унда субъект билан объект ўртасидаги аниқ фарқланишда ўз ифодасини топади, яъни шахс «Мен» деган тушунчаси билан «Мен» эмас атамаса таркибига нималар тегишли, алоқадор эканлигини аниқ билади. Тирик мавжудоллар оламида биринчи бўлиб, борликда реал уни қуршаб турган геварак – атрофга нисбатан ўзини қарама-қарши қўйган, яратувчанлик қучқувватига, ўзгартирувчанлик имкониятига асосланган шахс ўзи учун, сифат жиҳатидан юксак даражадаги макон вужудга келтириш учун ҳайвонот дунёсини мангу тарк этган, худди шу боисдан жониворлар билан унинг ўртасидаги зиддият ва тафовут онгида сақланиб келмоқда. Табиатнинг таркибий қисми ҳисобланган инсон сўт эмизувчилар оламида танҳо ўзини ўзи назорат қилишга, ўзини ўзи билишга, ўзини ўзи бошқариш имкониятига эга бўлган жонли зотдир, бинобарин, у психик фаолиятни ташкил қилишга, мақсадга йўналтиришга, ўзини ўзи талқин қилишга қодир мавжудоддир. Шахс ўз ҳулқ-атворини, билиш жараёнларини ақлий ва ижодий фаолиятини, иродавий сифатларини, онгли равишда оқилона баҳолай олади ҳамда ўзини ўзи бошқара билади.

Ҳар қайси инсонда ҳукм сурувчи «Мен»ликнинг «Мен эмас»ликдан ажратилишга интилишни «ўзини намоён қилиш, ўзини ўзи ифодалаш, қимлигини кашф этиш, ўзини ўзи такомиллаштириш, ўзига ўзи буйруқ бериш, ўзига ўзи таъсир ўтказиш сингари жараёнларда» онтогенетик ҳаётнинг дастлабки таракқиёт палласидан, болаликнинг илк дақиқаларидан бошлаб, то етуқликнинг у ёки бу босқичларини эгаллаш давригача давом этиб, ўзини ўзи англашнинг юзага келиши билан якушланади. Лекин «Мен»лик муаммосининг бошқа қирралари хусусиятлари, механизмлари, таъсир этувчи омиллари, янги сифат даражалари ўзини ўзи англашнинг такомил босқичларида намоён бўлаверсади, бу жараён қомил инсон (жисмоний ва маънавий баркамоллик) даражасига эришгунга қадар давом этиши мумкин. Бирок юксак қамолот даражасига эришиш шахснинг истеъдоди, салоҳияти, ишчанлик қобилияти, ақлий ва ижодий фаолияти маҳсулдорлигига боғлиқ бўлиб, барча инсонлар таракқиёт чўккисига эришади, деган маънони англамайди. Чунки ижтимоий ҳаётдаги умумбашарий талаб, эҳтиёж негизида муайян худудий қулай (сензитив) ҳам объектив,

хам субъектив шарт-шароитлар тақозоси билан жаҳон фани ва
иятида кескин ўзгаришлар яратишга қодир тарихий якка шахс
га келади. Бизнингча, қомил инсонийликка эришишнинг ўзини
ахлоқий, ақлий, иродавий, ғоявий таркиблари мавжуд бўлиб, та
ган идеалга интилиш, касбга содиқлик самовий муҳаббат унинг
зини ташкил қилади. Ташқи олам таъсуротларидан мутлақо
кечиш (ғойибоналик), фикрий софликка эришиш (чилла), тана
ларини мусаффолаштириш (ортиқча моддалардан тозалаш), қомил
га тортилганлик орқали шахс олий даражага, яъни қомилликка е
мумкин, лекин бу босқич нисбий хусусият касб этади.

Онгнинг учинчи психологик тавсифи шахснинг мақсад
қўзловчи фаолиятини таъминлашга ёки таърифни ифодаланган бў
унинг яна бир функцияси мазкур мақсадни яратишга йўналти
ганлиги билан бошқалардан фарқ қилади. Ушбу жараёнда шахс
лиятининг турли хусусиятли мотивлари юзага келади, улар ин
томонидан чамалаб чиқилади, бунинг натижасида мотивлар қур
намоён бўлади, бу ўринда устуворликка эришиш етакчилик
таъминлайди, иродавий зўр бериш оқибатида муайян қонун қабу
линади, ҳаракатларни бажаришнинг изчиллиги қай йўсинда амал
оширилиши ҳисобга олинади, мақсадни қарор топтиришга тўсма
зифасини ўтовчи фикрий ғоялар (тўсиқлар) бартараф этилади ва
мутаносиб ўзгаришлар киритилади, самарадорликни ошириш
баъзи бир тузатишлар амалга оширилади.

Мақсадни қўзловчи фаолиятнинг амалга оширилиши жараёни
унинг мувофиқлашувида, воқеликка йўналтирилишида объектив
субъектив сабабларига кўра айрим нуқсонларга йўл қўйилиши, бу
лиши вужудга келиши онг функциясининг заифлашувини билдиради.
Фаолият оғли муносабатни тақозо этганлиги туфайли унинг тар
бий қисмлари бажарилишида айрим қамчиликка йўл қўйилса, бу
лат онгнинг назорат функцияси издан чиққанлигини аниқлатади.

Онгнинг сўнги (тўртинчи) тавсифи унинг таркибига муайян
ражадаги, маълум тизимга ҳос эмоционал (ҳиссий) муносабат
камраб олинганлигини аниқ эътиради. Шахс онгига муқаррар равиш
турли-туман ҳис-туйғулар (ҳар хил даражалли, ижобий, салбий, ба
рор, статик, динамик), кечинмалар, стресс, аффект ҳолатлар тўғр
даги ахборотлар оқими кириб кела бошлайди.

Шахснинг бошқа кишиларга, табиатга, жамиятга, ашёларга
батан муносабатлари мавжуд мезонларга асосланса, муайян қоидалар
га бевосита амал қилинса, ҳар бир нарсага оқилона, одилона

омедекорлик билан ёндашилса, онгнинг назорат функцияси думм сураётганлигидан далолат беради.

Шахсдаги мўътадиллик, руҳий соғломлик онгнинг бошқарув имконияти мавжудлигини билдириб келиб, айрим ҳолларда хиссиётга берилиши эса унинг ўз функциясини бажаришдан четлашганлигини намойиш қилади. Турли хусусиятли муносабатлар онг назоратида амалга оширилса, шахс ҳулк-атворида, фаолиятида ва муомала жараёнида, ҳеч қандай нуқсонлар, четга огишлар содир бўлмайди. Шу нарсага таъкидлаб ўтиш ўринлики, патологик ҳолатларни таҳлил қилиш, онг моҳиятининг генезисини атрофлича англаб олишга хизмат қилиши мумкин. Шу босдан онгнинг заифлашуви шахснинг ҳис-туйғулари ва муносабатларини ўзгартиради; симпатия антипатия билан, қувонч қайғу билан, оптимизм пессимизм билан вақти-вақти билан ўрни алмашиб туриши кузатилади.

Онгнинг юқорида таъкидлаб ўтилган барча функцияларини намоён бўлишининг муқаррар шарти тил ва нутқ ҳисобланади. Шахс нутқ фаолияти ёрдами билан билимларини ўзгартиради, ажодлар томонидан ижтимоий-тарихий тараккиёти давомида юзага келтирилган тажрибалар мажмуаси тилда мустаҳкамланади, у ўзининг тафаккури орқали ҳаёти ва фаолиятини бойитади. Тил алоҳида объектив тизим сифатида намоён бўлиб, унда ижтимоий-тарихий жараёнларда вужудга келган анъаналар, маросимлар, кадриятлар, гоёлар мажмуаси тарикасида ижтимоий онгда акс эттирилгандир. Психологик талқинларга қараганда, алоҳида, яққоҳол шахс томонидан эгаланган тил бойликлари, қондалари маълум маънода унинг яққол, индивидуал онги сифатида юзага келади, шахсий ҳаёти ва фаолиятини муваффақиятли амалга оширишда муҳим роль ўйнайди. Тил билан нутқ борлиқни англашнинг алоқа қуроли ҳамда воситаси функциясини бажариб, шахснинг бошқа мавжудодларидан фарқлаш шарти ҳисобланади ва унда тил билан тафаккур бирлиги онг учун моддий негиз вазифасида иштирок этади, қайсидир маънода механизм ролин бажариши ҳам мумкин.

Шундай қилиб, онтогенезда онгнинг пайдо бўлиши («Мен» даврининг бошланиши), унинг тараккиёти, таркибий қисмлари, унда ижтимоий муҳитнинг, зарур шарт-шароитларнинг роли, биологик ва ижтимоий шартланганликнинг таъсири, тарбиянинг устуворлиги тўғрисидаги илмий тадқиқот ишлари мазкур муаммонинг психологик таъсифини ишлаб чиқишга муҳим негиз яратди.

ФАОЛИЯТНИНГ ПСИХОЛОГИК ТАЛҚИНИ

1. Фаолият тўғрисида умумий тушунича

Психология фанида ҳайвонларнинг хатти-ҳаракати (уларнинг қайси тараққиёт босқичидан катъи назар), ҳуқ-атворининг юзага келиши кўп жиҳатдан уларни қуршаб турган макро, микро ва мезо муҳитга боғлиқ. Уларнинг намоён бўлиши биологик (табiiий) шартланган омидлар, воситалар томонидан белгиланади ва бошқарилади. Инсонни ҳайвонот оламининг хусусиятлари билан тўғрлашга ҳаракат қилсак, у ҳолда мутлақо бошқача воқеликнинг шох-абди бўлишимиз мумкин. Чунончи, шахс ўзининг фаоллиги билан ҳайвонот олаmidан фарқли ўларок ажралиб туради, мазкур ҳаракатларнинг рувчи куч (фаоллик) илк болалик ёшидан эътиборан ижтимоий-тарихий тараққиёт давомида тўпланган инсониятнинг тажрибасига, ғамиятнинг қонун-қоидаларини эгаллашга йўналтирилган бўлади. Узоқ даврлар давом этган махсус жараённинг таъсирида содда тартибги хатти-ҳаракатда фаоллик устуворлик қилганлиги туфайли ўзини юқори босқичга ўсиб ўтиб, янгича мазмун, моҳият, шакл ва сифатга эришиб, фаоллик негизида пайдо бўлувчи ўзгача сифатни, ўзгача хосликни эгаллаган хатти-ҳаракатнинг юксак кўриниши, фақат инсонга сонгагина тааллуқлилиги орқали у психология фанида фаолият деган номлана бошланди. Фаолият фаолликнинг шахсга хос тури сифатида вужудга келиб, у ўзининг психологик аломатлари билан хатти-ҳаракатдан тафовутланади. Унинг фарқли аломатлари тавсифи юзасидан махсус мақсадга мувофиқ мулоҳазалар юритиш айна муддаодир.

Биринчидан, фаолиятнинг мазмуни тўла-тўқис уни юзага келтирган табiiий, биологик ва маънавий эҳтиёж билан шартланмаганлиги туфайли унинг психологик механизми ҳам ўзгача негизга қурилиши мумкин. Мабодо эҳтиёж мотив (лотинча *motiv* туртки, ҳаракатга келтирувчи деган маънони англатади) сифатида фаолиятнинг туртки бериб, уни жадаллаштиришга, фаоллаштиришга эришиши у вазиятда фаолиятнинг мазмуни, шакллари ижтимоий: шарт-шароит талаблар, зарурият, тажриба қабилар билан белгиланади. Шунинг алоҳида таъкидлаш ўрни жонизки, инсонни меҳнат қилишга ундаш мотив моддий овқатга нисбатан эҳтиёж вужудга келиши туфайли туғилиши ҳодисаси муайян даражада учраб туради. Аксарият ҳолда

да ишчи дастгоҳни очликнинг олдини олиш учун эмас, балки жамият томонидан масъул ижтимоий вазифа сифатида белгиланганлиги сабабли бошқаришга қарор қилади. Бундан кўриниб турибдики, ишчининг меҳнат фаолияти мазмуни моддий эҳтиёж билан эмас, балки мақсад билан белгиланади, бу ўз навбатида мақсаднинг ижтимоий негизида ётувчи тайёрлаш масъуллиги билан уйғунлашиб кетади. Модомики шундай экан, одам нима учун бундай йўсинда хатти-ҳаракат амалга оширгани, унинг нимани кўзлаб иш қилаётгани мос келмайди, чунки уни фаолликка ундовчи туртки, хоҳиш-истак билан фаолиятни йўналтирувчи аниқ мақсад ўзаро мутаносиб эмас. Бинобарин, фаолият фаоллик манбаи ҳисобланмиш эҳтиёж сифатида юзага келган тарзда фаолликнинг йўналтирувчиси тарикасидаги англашилган мақсад билан идора қилинади.

2 – Иккинчидан, фаолият муваффақиятини таъминлаш учун психика нарса ва ҳодисаларнинг хусусий объектив хоссаларини ақс эттириши, кўйилган мақсадга эришиш йўл-йўриklarини аниқлаб бериши жоиз.

Учинчидан, фаолият шахснинг хулқ-атворини мақсадга қаратилган ҳаракатларни рўёбга чиқариш, юзага келган эҳтиёжларни ва ёрдамга муҳтожлиги йўқ фаолликнинг имконини берадиган бошқаришни удалашни лозим. Шунинг учун фаолият билиш жараёнларисиз, продавий зўр беришсиз амалга ошиши амри маҳол, чунки у ҳар иккала омил билан узвий алоқага киришганидагина яратувчанлик хусусиятини касб этади, холос.

Одатда фаолиятга таъриф берилганда, биринчи галда англашилган мақсад билан бошқарилиши, сўнгра психик (ички) ва жисмоний (ташки) фаолликдан иборат эканлиги таъкидлаб ўтилади. Лекин ушбу белгилар фаолият таърифини мукамал тарзда очиб беришга қурбн этади, деган гап эмас, албатта.

Исон фаоллигида англашилган мақсад мавжудлиги тўғрисида мулоҳаза юритиш учун ҳар хил хусусиятли бир қанча омилларга муурожаат қилишга тўғри келади. Фаолиятнинг мотивлари, рўёбга чиқариш воситалари, ахборот танлаш ва уни қайта ишлаш англашилган ёки англашилмаган, баъзан англашилганлик нотўқис, ҳатто у нотўғри бўлиши мумкин. Жумладан: а) мактабгача ёшдаги бола ўйин фаолиятига нисбатан эҳтиёжини гоҳо англайди, холос; б) бошланғич синф ўқувчиси ўқув мотивларини ҳаминша ҳам англаш қурбига эга бўлмайди; в) ўсмир ҳам хулқ мотивларини нотўқис ва нотўғри англаши мумкин; г) ҳатто вояга етган одам баъзан хулқ мотивини ноўрин

хаспўшлашга интилади. Бундан ташқари, ҳатто фаолиятни эширишни режалаштириш, уни рўёбга чиқариш учун қарор қабул қилиш, маҳсулани тахминлаш, хулоса чиқариш ҳам англанилганлиги фолатига эга эмасдир. Чунки фаолиятни рўёбга чиқариш ҳаракатнинг аксарияти онг томонидан бошқарилмайди, жумладан, оқил билан ҳисоблаш, кўп ўқиш, китоб ўқиш, телефон қилиш одатий ҳаракатлардир.

Шуни уқтириб ўқиш лозимки, фаолиятнинг жабҳаларини ҳар қандай даражаси ва мукамаллиги унинг англанилганлиги кўрсатиши билан мезони ҳисобланади. Лекин фаолиятнинг англанилганлиги даражаси кенг кўламли бўлишига қарамадан, мақсадни кўзлаш (англаш) учун устувор белгиси вазифасини ўйнайверади. Фаолиятда мақсадни англанилганлиги кўзлаш иштирок этмаса, унда у ихтиёрсиз(импульсив) ҳатти-ҳаракатга айланиб қолади ва бундай ҳолат кўпинча ҳиссий билан бошқарилган ҳаракат бўлади. Жаҳл, ғазаб (аффект), кучли эҳтирос ҳолатлари юз берган одам ихтиёрсиз ҳаракат қилади. Бирок ҳатти-ҳаракат ихтиёрсизлиги унинг англанилмаганлигини билдирмайди, аксинча бунда инсон мотиви билан шахсий жабҳаси англанилган бўлади, унинг ижтимоий мазмуни билан камраб олинмайди.

2. Фаолиятнинг тузилиши

Воқеликка нисбатан муносабатнинг муҳим шакли сифатида фаолият инсон билан уни қуршаб турган олам (борлик) орасида бўлиши билан сита алоқа ўрнатади. Табиатга, нарсаларга ўзга одамлар таъсир кўрсатиш ҳам фаолиятнинг қудрати билан рўёбга чиқади. Инсон фаолиятда нарсаларга нисбатан субъект сифатида, шахслараро муносабатда эса шахс тариқасида таваллангани ҳамда имкониятларини кўрсатиши билан чикаришга мушарраф бўлади. Бунинг натижасида иккиёқлама бўлиши узлуксиз ҳаракатга киришиши, тўғри ва тесқари алоқа ўрнатади. Шу туфайли инсон нарсаларнинг, одамларнинг, табиат ва жамиятнинг ўзига ҳос ҳусусиятлари тўғрисида маълумот тўплайди. Ҳар хил ҳусусиятли ўзаро муносабатлар негизида фаолият субъекти учун нарсалар субъектлар сифатида, одамлар эса шахс тимсолида акс эта бошлайди.

Инсон фаолиятга йўналтирилган мақсадга эришиш учун унинг қандай йўлда ҳаракат қилиши туфайли ҳусусий вазифаларни бажаришга қарайди. У ўз олдида турган мақсадни амалга ошириш учун маълум вақт оралигида у ёки бу амални бажаради. Бирор матнни компьютерда тайёрлаш учун инсон олдин уни электр токига улайди, экран

ишга созлайди, унинг тугмачаларини босиш орқали ҳарф ва сўзларни тиради, сўнгра маълум маъно аниқлашувчи матн пайдо бўлади.

Психологияда фаолиятнинг алоҳида бир хусусий вазифасини бажаришга мўлжалланган, нисбатан тугалланган қисми (унсури), таркиби ҳаракат деб номланади. Масалан, компьютер техникасидан фойдаланиш ҳаракатлари амалга ошириладиган ишлардан таркиб топади. Ҳаракатлар натижасида одам борлиқдаги нарсалар ҳуеусияти, ҳолати, фазовий жойлашувини ўзгартиради. Мазкур жараён нафақат ҳаракат ёрдами билан, балки муайян саъй-ҳаракатлар туфайли юзага келади. Дуралгор эшик ясамоқчи бўлса, аввал муносиб материал танилади, уларни ўлчайди, унсурларини санайди, рандалайди, қисмларни бир-бирига жойлаштиради, ёпиштиради, унга пардоз беради, ошиқ-мошиқ қоқайди, кесаки ўрнатади, очиб ёпилишини текширади ва ҳоказо. Қелтирилган мисолдан кўриниб турибдики, дуралгорнинг гавдаси, оёқ-қўллари, бошининг тутиши саъй ҳаракатлари билан бирга «танлаш», «ишлов бериш», «ўрнатиш» амал қисмлари мажмуаси фаолиятни таркиб топтиради. Саъй-ҳаракатнинг ҳаракатдан фарқли томонлари унинг аниқлиги, мақсадга йўналганлиги, эпчиллиги, уйғунлиги сингари белгиларида ўз ифодасини топади.

Инсон фаолиятида нарсаларни ўзлаштиришга йўналтирилган саъй-ҳаракатлардан ташқари: а) тананинг фазовий ҳолати; б) қиёфанинг сакланиши (тик туриш, ўтириш); в) жой алмашиш (юриш, югириш); г) алоқа воситалари саъй-ҳаракатлари катнашади. Одатда алоқа воситалари таркибига: а) ифодали саъй-ҳаракатлар (имо-ишора, пантомимика); б) маъноли ишоралар; в) нутқий саъй-ҳаракатлар киритади. Саъй-ҳаракатларнинг ушбу турларида таъкидлаб ўтилганлардан ташқари мушаклар, хиқилдоқ, товуш пайчалари, нафас олиш аъзолари иштирок этади. Демак, нарсаларни ўзлаштиришга қаратилган ҳаракатнинг ишга тушиши муайян саъй-ҳаракатлар тизимининг амалга оширилишини аниқлатади. Бу ҳодиса кўп жиҳатдан ҳаракатнинг мақсадига, таъсир ўтказиладиган нарсаларнинг хусусиятларига ва ҳаракатнинг амалга ошиши шарт шароитларига боғлиқ. Жумладан, а) китобни олиш қаламни олишдан бошқачароқ тарздаги саъй-ҳаракатни тақозо этади; б) автомобилни ҳайдаш велосипедда учушга қараганда айрича саъй-ҳаракат талаб қилади; в) эллик кг штангани кўтаришда бир пудлик тошга қараганда кўпроқ қувват сарфланади; г) картонга қатта шаклни ёпиштиришга қараганда кичик шаклни жойлаштириш, қийин кечади.

Юқорида келтирилган мисоллар турлича объектларга тааллуқли бўлишига қарамай, уларда ҳаракатнинг мақсади ягонадир. Объектларнинг турлича эканлиги саъй-ҳаракатларнинг олдига ва мушак фаолияти тузилишига ҳар хил талабларни, тизимни қўяди. Ушбу воқеани рус олимлари П.К.Анохин, Н.А.Бернштейн, Э.А.Асратянларнинг тадқиқотларида далиллаб берилган. Уларнинг умумий мулоҳазаларига қараганда, мушакларнинг фаолияти саъй-ҳаракат вазифаси билан эмас, балки мазкур саъй-ҳаракат рўй берадиган шарт-шароитлар билан бошқарилиши мумкин. Мушаклар бу ўринда саъй-ҳаракатларнинг йўналишини ва тезлигини таъминлаш учун хизмат қилади, ҳар қачон қаршилиқларни (ҳажм, куч, вази таъсири) муайян даражада сусайтади.

Саъй-ҳаракатларнинг амалга оширилиши бетўхтов равишда назорат қилинади, унинг мақсуласи ҳаракатнинг пировард мақсади билан қийсланади ва унга айрим тузатишлар киритилади, худди шундай тарзда бошқарув бетиним такрорланаверади, ҳаракатни назорат қилиш жараёни эса сезги аъзолари ёрдами билан вужудга келади. Саъй-ҳаракатнинг сенсор (сезги аъзолари ёрдамида) назорат қилишнинг натижаси унинг ойнадаги ўз аксига қараб чизишда ўз ифодасини топади. Маълумки, ойнада каламнинг одам қўли ҳаракат йўналиши бўйича акс эттиради, эмас, балки қарама-қарши томонга ҳаракатланаётгандай туюлади. Инсон кўриш орқали машқлангани туфайли маълумотлардан фойдаланиши билан ҳаракатни мувофиқлаштиришни уздайди.

Саъй-ҳаракатларнинг назорат қилиш жараёни ва уларни бошқариш тешқари алоқа принциpigа биноан рўёбга чиқади. Ушбу ҳодисани амалга ошириш имконияти қуйидаги омилларга бевосита боғлиқ ҳолда келсади: а) сезги аъзолари алоқа канали вазифасини бажарган тақдирда; б) улар ахборот манбаи сифатида ҳаракат ролини ўйнаганда; в) саъй-ҳаракатларни акс эттирувчи аломатлар бу жараёнда хабар-етказувчи сифатида катнашганида ва бошқалар. Таъкидлаб ўтилган омиллар орқали амалга ошадиган тешқари алоқанинг бундай шаклини (кўринишини) рус тадқиқотчи П.К.Анохин тешқари афферентация деб атаган. Афферентация (лотинча afferens келтирувчи деган маъно англатади) ташқи кўзгатувчилардан ҳамда ички органлардан, ахборотни қабул қилувчи ҳиссий аъзолардан марказий нерв системасига келиб тушувчи нерв импульсларнинг доимий оқимини билдиради. Тўғри алоқа- ахборотларнинг ташқаридан кириб боришини аниқлаб келса, тешқари афферентация унинг акс ҳолатини акс эттиради. Саъй-ҳаракатларнинг ҳаммаси ҳам органларнинг фаолиятини тушунтириши

учун хизмат қилади ва назорат (бошқарув) жараёни қандай кечишини тахмин этиш имкониятига эга.

Нарсага йўналтирилган ҳаракатнинг ишга тушиши муайян бир тизимга тааллуқли саъй ҳаракатларнинг натижага (маҳсулга) эришини таъминлаш билан чекланиб қолмайди. Балки у (ҳаракат), биринчидан, саъй-ҳаракатларнинг маҳсуласига мос равишда, иккинчидан, ҳаракатлар объектнинг хусусиятларига муносибликда, учинчидан, саъй-ҳаракатларни ҳиссий назорат қилишни амалга оширган йўсинда уларга баъзи бир тузатишлар киритади. Ушбу жараёни оsonроқ тушуниш учун унинг негизи: а) ташки муҳитнинг ҳолати, б) муҳитда ҳаракатларнинг вужудга келиши, в) натижалар (маҳсулалар) тўғрисида миёда ахборот берувчи ҳиссий мўлжалларни эгаллаш мумкинлаштиради. Масалан, ҳайдовчи автобусни тўхтатиш тепкисини босиш кучини, унинг ҳаракати тезлиги, шоҳ кўчанинг ҳолати, автобуснинг вазни, ҳаракат қатнови, пиёдалар гавжумлиги билан сўзсиз мослаштиради.

Қолбўки шуқдай экан, фаолият таркибига кирувчи саъй-ҳаракатлар тизими охир оқибатда мазкур ҳаракатнинг мақсади билан назорат қилинади, баҳоланади ва тўғрилаб турилади. Мақсад миёда фаолиятнинг бўлғуси маҳсуласининг тимсоли, ўзгарувчан андозаси тарзида вужудга келиши мумкин. Эзгу ниятга айланган бўлғуси андоза билан ҳаракатнинг амалий натижаси қиёсланади, ўз навбатида андоза саъй-ҳаракатни йўналтириб туради. Ана шу ҳолатнинг турлича психологик таққинлари мавжуд бўлиб, улар «бўлғуси ҳаракат моделлари», «саъй-ҳаракат дастури», «мақсаднинг дастури», «миёда ҳаракатнинг ўзи» ёлдан хосил қиладиган андозалари» сийтари тушунчаларда ўз ифодасини топади. Жумладан, уларнинг энг муҳимлари: «ҳаракат акцептори» ва «илғарилаб акс эттириш» (П.К.Анохин), «ҳаракатлангирувчи вазифа» ва «бўлғуси эҳтиёж андозаси» (Н.А.Бернштейн), «зарурий моҳият» ва «келажак андозаси» (Миттельштедт, У.Эшби) ва бошқалар. Санаб ўтилган тадқиқотчиларнинг таққинлари илмий фараз (тахмин) тарзида берилганлиги туфайли улар миёда қандай акс этилиши мумкинлигини муқаммал билишга қодир эмасмиз. Лекин уларнинг миёда илғарилаб акс эттириш тўғрисидаги мулоҳазалари, бу борада тасаввурларнинг яратилиши психология фани учун ижобий илмий воқелик бўлиб ҳисобланади.

2.1. Фаолиятнинг ўзига хослиги

Фаолият жаҳон психологияси фанининг асосий (фундаментал) тушунчаларидан бири ҳисобланиб, кўпинча психологик категория сифатида олиб қаралади. Шунинг билан бирга ушбу тушунча ҳамма замирида кенг маъноли ва кўп аҳамиятли тарзда фойдаланилганлиги туфайли унинг моҳияти ёйиқ бўлиб боради, натижада қиймати асл маънасини йўқотади. Худди шу босқдан психологияда фаолият учун умумий қабул қилинган дефиниция мавжуд эмас, фойдаланиб келинаётган тузилма, таъриф эса кўп ҳолларда таъкидга учрайди. Ҳолбуки шундай экан, семантик таҳлил ўтказиш орқали фаолиятга нисбатан турлича қарашларни умумлаштириш, ўзаро таққослаш зарурлигини аниқланган бўлар эди, бу эса ўз навбатида унинг (фаолиятнинг) илмий психологик объектига айлантириши унга алоқадор тушунчалар таркибини мукамаллаштириш имкониятини вужудга келтиради.

Энциклопедия, изоҳли лугат ва лингвистик сўзликлардаги маълумотлар, илмий матнлар таҳлилининг кўрсатишича, фаолият тушунчаси фалсафа, физиология, социология, психология фанлари предметидан келиб чиқиб, ўзаро қоришиш оқибатида меҳнат, иш, активлик, хулқ сингари тўрт хил тавсифга эга бўлган.

И.М.Сеченов физиологик органлар ва тизимлар фаоллиги ёки иши тўғрисида тасаввурга эга бўлган, шу сабабдан унинг асарларида "тафаккурнинг фаол шакли", "тафаккур фаолияти", "мия фаолияти", "мушкул фаолияти" сўз бирикмалари кенг кўламда жой эгаллаган. И.П.Павлов томонидан "олий нерв фаолияти", Н.А.Бернштейн эса "физиология фаоллиги" атамаси фан оламига олиб кирган. Лекин Н.А.Бернштейн фаоллик, фаолият, иш, меҳнат тушунчаларини маъносига кўра фарқлаган бўлишига қарамай, у аксарият ҳолларда фаолликни фаолият маъносида қўллаган.

Психофизиологияда фаолият фаолликни физиологик маъносидан сифатида талқин қилинган бўлса, иш, меҳнат фаолияти "меҳнат фаоллиги" мазмунида қўлланади. Ижтимоий психологияда "фаоллик-фаоллик-иш-меҳнат", "фаолият-хулқ", "меҳнат-хулқ-фаолият" кўринишлари жуфтлиги учраб туради. С.Л.Рубинштейн онг ва фаолликнинг бирлиги принципини илгари суриб ва атрофлича асослаб бериб, фаолият психологиясини яратиш заруриятини тушунтира олди. Унингча меҳнат психологик эмас, балки "ижтимоий категория", психологик эмас, эса "меҳнат фаолиятининг психологик жабҳаларини" тадқиқ этган. Психикликнинг намоён бўлиши ёки ҳукм суришининг объекти

шакли ҳулкида, фаолиятда ифодаланади (акс эттириш ҳаракати маъносида).

А.Н.Леонтьев фаолиятнинг психологик назариясини яратиб, унинг асосий тушунчаси сифатида "предметли фаолият" сўз бирикмасини фанга олиб кирди. Муаллиф томонидан "одамнинг ҳиссий амалий фаолияти" сўз бирикмаси "ижтимоий инсон" сифатида талкин этилади. Унинг асарларида "фаолият", "ҳулк" тушунчалари ҳар хил мазмунда ишлатилади, жумладан, "тесқари алоқалар воситасида ҳулкни бошқариш", "фаолиятнинг ҳалқали тузилиши", "фаолиятни бошқариш", "кўлнинг туюш фаолияти", "перцептив фаолият", "рецептор ва эффектор аппаратларнинг ҳамкорлик фаолияти" кабилар.

Б.Г.Ананьев фаолият психологиясини фаоллик психологияси маъносида тушунади. Унинг фикрича, билиш ва муомала фаолиятнинг бирламчи кўринишидир. Тадқиқотчи "инсон фаолияти", "ташкилий иш", "ташкilotчилик фаолияти", "ҳулк жараёнининг алгоритмлари" атамаларидан ҳар хил маънода фойдаланади.

3. Фаолиятни интериоризациялаш ва экстериоризациялаш

Юқоридаги мулоҳазалардан кўриниб турибдики, мияни илгарилаб акс эттириш имконияти ва ҳали амалга оширилмаган ҳаракатнинг натижаси инсон психикасида қай тарзда инъикос этилиши кучли кизиқиш уйғотади. Бу ҳодисани изоҳлашнинг ягона йўли – у ҳам бўлса борлиқнинг муҳим хусусияти ҳисобланмиш қонуниятнинг мавжудлигидир. Борлиқдаги қарийб (неосфера ҳисобга олинмаганда) барча нарсалар, муносабатлар, хусусиятлар, шарт-шароитлар, тузилмалар бир-бири билан доимий боғлиқликка эга бўлиб, муайян қонуният асосида ҳаракатланади, бу ҳолатдан иккинчисига ўтади. Шунинг учун илгирдаги сув қайнатилса бугга айланади, ҳарорат пасайса, у музлайди, ҳаво исиганида эса муз эрий бошлайди, баҳор кетидан ёз келади, нарсалар ишқаланса қизийди ва ҳоказо. Худди шу боис объект билан ҳодиса ўртасидаги ўзгармас, барқарор муносабатлар, объектнинг муҳим хусусиятлари ҳодисанинг қонунияти дейилади. Уларда ўзгармас хусусиятлар ва қонуниятларнинг мавжудлиги ўзгаришларни олдиндан пайкаш, ҳаракатларни мувофиқ йўналтириш имконини вужудга келтиради. Ташқи, яққол фаолият фавқулоддаги даврда ички тимсолий (психик) фаолият тарзида ҳис этилади. Объектларга йўналтирилган яққол ҳаракатлар уларнинг муҳим хусусиятларига мўлжалланган тимсолий жараён билан алмаштирилади. Худди шу сабаб-

дан ташқи, яққол ҳаракатдан, ички, тимсолий ҳаракатга мана шу тарзда ўтиш жараёни интериоризация (ички тарзга айланиш) деб аташади. Интериоризация муаммоси рус олимлари Л.С.Виготский, А.Н.Леонтьев, П.Я.Гальперин ва уларнинг шогирдлари томонидан турли жараёнларда тадқиқот қилинган. Интериоризация шарофати билан инсоннинг психикаси муайян вақт оралиғида унинг идрок майдонида йўқлик ва ҳаракатларнинг тимсоли (образи)дан фойдаланиш қурбига эга бўлади. Бу ҳаракатлар нарса маълумки, бундай ўзгаришларнинг муҳим қуроли бўлиб, ўзгариш воситаси сифатида нутқий фаолият хизмат қилади. Шунинг учун сўзларни тўғри ишлатишга одатланиш фавқулодда буюмларнинг муҳим хусусиятларини ахборотидан фойдаланишнинг усулларини ўзлаштириш демакдир.

Инсон фаолияти мураккаб ва ўзига хос жараён бўлиб, шунинг учун эҳтиёжларни қондиришдан иборат эмас, балки кўпинча жамиятнинг мақсади ва талаблари билан белгиланади. Худди шу боисдан инсоннинг кўйилган мақсаднинг англанилганлиги ва унга эришиш бўйича ҳаракатлари тажрибаси англанилганлиги ва унга эришиш бўйича ҳаракатлари тажрибаси билан боғлиқ эканлиги инсон фаолиятининг ўзига хос белгиси бўлишини тасдиқлайди.

Шунинг учун шахс фаолиятининг жисмоний (ташқи) ва психик (ички) тузилмалари бир-бири билан уйғунлашганлиги кўзга ташланади. Инсон фаолиятининг ташқи жабҳаси унинг атроф муҳитга таъсир кўрсатишга мўлжалланган саъи-ҳаракатлар ички (психик) жиҳатдан боғлиқ бўлиб, уларни мотивлаштиради, билишга ундайди ва бошқартиради. Шунингдек, ташқи жабҳа ўз навбатида: а) психик фаолиятнинг натижалар ва жараёнлар хусусиятларини ўзида намоён қилади; б) уларнинг мақсадга мувофиқ тарзда қайта ўзгартирилишини амалга оширади; в) психик андозалар ўхшашлигини, натижалар ва ҳаракатларнинг қутилмаларига мувофиқлигини кўрсатади; г) уларни узлуксиз равишда йўналтириб ва назорат қилиб туради. Шунга мувофиқ равишда ташқи, яққол фаолиятни ҳам ички (психик) фаолиятнинг интериоризациялашуви (ташқи тарзга айланиши) деб баҳолаш мақсадга мувофиқ.

4. Фаолиятнинг ўзлаштирилиши ва малакаларни эгаллаш

Психология фанида ҳаракат тушунчаси таҳлил қилинганда мотор (жисмоний) ҳаракат, сенсор (ҳиссий) ҳаракат ва марказий

исмга ажратилади. Шунга мувофиқ равишда ажратилган таркиблар арақатни амалга ошириш жараёнида бажарадиган ишларни ижро этиш, назорат қилиш ва бошқариш билан шугулланади. Фаолият ҳаракатларининг ижро этиш, назорат қилиш ва бошқаришда қўлланиладиган йўл-йўриқлар унинг усуллари дейилади.

Одатда ҳаракатлар англанилган ёки англанилмаган тарзда амалга оширилиши кузатилади. Ҳаракатни бажаришда онг борган сари амроқ иштирок этиши туфайли ишни амалга ошириш автоматлаша ошлайди, айрим майда-чуйда қисмларга нисбатан эътибор (назорат) амаяди. Шунинг учун/инсон фаолиятида мақсадга йўналтирилган саъи-ҳаракатларни ижро этиш ва бошқаришнинг муайян даражада автоматлашуви малака дейилади/ Худди шу боисдан ҳаракатларни бошқариш билан саъи-ҳаракатларни бошқариш айнан бир нарса эмас, албатта. Чунки саъи-ҳаракатларнинг юксак даражада автоматлашуви нинг ўз таркибидаги ҳаракатни онгли равишда идора қилиш билан йўнлашиб кетади. Патологик ҳолатлардан ташқари, барча фаолият урлари онг билан бошқарилиб туради. Ҳаракат таркибларининг автоматлашуви: биринчидан, онгли равишда йўналтирилган объектни амалга оширади. Иккинчидан, ҳаракатнинг умумий мақсадларини, унинг ижро этилиши шарт-шароитларини, натижаларини назорат қилишни, чинчидан, уларни баҳолашни онг унинг тасарруфи доирасига киритади.

Малаканинг тузилиши. Ҳаракатнинг қисман автоматлашуви туфайли унинг тузилишида айрим сифат ўзгаришлари юз беради ва улар уйдагилардан ташкил топгандир:

Биринчидан, саъи-ҳаракатларнинг ижро этилиши усуллари ўзгаради. Бунда бир қатор содда саъи-ҳаракатлар ягона жараёнга (таркибга) кирувчи баъзи содда саъи-ҳаракатлар ўртасида тўсик ва узилтиш йўли бермаган битта мураккаб саъи-ҳаракат ўзаро бир-бирига қўшилиб кетади, ортикчалари эса бартараф этилади.

Масалан, бола велосипедни учишга ўрганаётган пайтида биринчидан ортикча ҳаракатларни амалга оширади: ўзини бир текис тута олмайди, педални бирини босиб, иккинчисини босмайди, ролни қаттиқ туттади, йўлга диққатини тақсимлай олмайди, ўриндикка ноқулай ўтиради, бировнинг ёрдамига таянади. Малакали велосипед ҳайдовчиси ҳаракатни силлик бажаради, ортикча уринишларга йўл қўймайди. Ҳаракатларни ўзлаштириш жараёнида: а)саъи-ҳаракатлар таркиби; б)саъи-ҳаракатлар изчиллиги; в)саъи-ҳаракатлар уйғунлиги; д)уларнинг тезлиги режали кечишига шароит юзага келади.

Иккинчидан, ҳаракатни сенсор (ҳиссий) назорат қилиш усуллари ўзгаради. Даставвал, саъи-ҳаракатлар амалга ошишини кўриш орқали назорат қилиш кинестетик (мушаклар ёрдамида ҳаракат назорат билан алмашади. Чунончи, чархчи асбобнинг тезлигига эришиш баъки кўпроқ пичок тигига эътибор қаратади. Саъи-ҳаракатларнинг хусусиятини аниқловчи ҳар хил ўлчамларининг нисбатини баҳолаш имконини вужудга келтирадиган сенсор синтезлар (юнонча *synthesis*) уюшма демакдир) ҳосил бўлади. Ҳаракат маҳсуллариини назорат қилишга алоҳида аҳамият касб этадиган мўлжалларни фарқлаш ва ажратиш укувчанлиги инсонда ривожланади.

Учинчидан, ҳаракатни марказдан туриб бошқариш усуллари ўзгариб боради. Ҳаракат усуллариини идрок этишдан диққат ҳали бўлиб, у унинг вазияти ва маҳсуласига қаратилгандир. Тошқир ҳолатлар, ечимлари, аклий фаолият жараёнлари тезкорликда, ҳамкорликда баъжарила бошлайди. Жумладан, учувчи самолёт двигателининг оптик кувчи билан ишлаётганини товушидан фаҳмлайди. Нарсаларни аниқлашга сарфланадиган вақт камая боради. Қўлланишга мўлжалланган усулларнинг туркум тарзда онг ёрдамида олдиндан пайкаш (секин фаҳмлаш, билиш) жараёни антиципация (лотинча *anticipatio* олдиндан фаҳмлаш, сезиш маъносини англатади) дейилади.

Шунинг учун ҳаракат усулларидаги мазкур ўзгаришнинг сирини мада ва улар қандай психологик механизмга эга? деган саволнинг туғилиши табиийдир. Психологик механизм (таъминлаш) ўз ички изланиш уринишларини ва танлашни олади. Шахс у ёки бу ҳаракат баъжаришга уриниб кўради, ҳатто ушбу жараёни назорат қилиб кўра туради. Бу ўз навбатида муваққиятли уринишлар (саъи-ҳаракатлар) ўзини оқлаган чамалашлар, мўлжаллар инсон томонидан танланади ва аста-секин мустаҳкамланади.

Қўлланганда фойда (наф) бермаган ҳаракатлар самара берувчилари билан алмаштирилади. Бу ҳолат муайян давр давомида такрорланади ёки машқ қилинади. Ана шундан келиб чиққан ҳолда муайян ҳаракатларини ўзлаштириш мақсадида уларни онгли равишда назорат қилишга ва ўзгартиришга ҳаракат қилинади. Амалий иш ҳаракатларини такрорланмасдан туриб, турли хусусиятли малакаларни шакллантириб бўлмайди.

Малакани шакллантиришда баъжарилаётган ҳаракатларнинг муайян фаолиятида сўз билан ифодаланиши ва ҳаракатнинг тимсолини ҳазилда мужассамлаштирилиши муҳим аҳамият касб этади. Ана шунинг йўсинда инсоннинг малакаси англашинилган тарзда автоматлашган

ҳатти-ҳаракат сифатида шаклланади. Малакаларни шакллантириш механизмига, принципига муайян одатий жабҳаларга, усул ва воситалар танлаш хусусиятига алоҳида эътибор қилиш унинг муваффақиятли ҳосил бўлишини таъминлайди. Бунинг учун қуйидагиларга аҳамият бериш мақсадга мувофиқ: а) усулларни танлаш, б) ҳаракатда онг назорат функциясини камайтириш, в) мақсадни ойдинлаштириш, г) шарт-шароитни тасаввур этиш, д) малакани шакллантириш моделини ҳаёлда яратиш ва ҳоказо.

Психология фанида малакани шакллантиришнинг асосий босқичлари схемаси ишлаб чиқилган, бунда асосий эътибор малаканинг хусусиятига, малаканинг мақсадига, ҳаракатни бажариш усулларига қаратилади. Шунингдек, малакаларнинг ўзаро таъсири муаммосига алоҳида аҳамият бериледи, чунки инсон малакалар тизимига амал қилган ҳолда янги малакани ўзлаштиради. Олдин эгалланган малака, кейингисини таркиб топишига ёрдамлашади, гоҳо унга ҳалакит бериши ҳам мумкин. Ҳаракатнинг автоматлашуви унинг мақсади, объекти, вазияти ва шарт-шароитлари билан белгиланади. Ҳаракатнинг муваффақияти, самарадорлиги кўп жиҳатдан сенсор назоратга ҳамда унинг янги шароитига кўчишига боғлиқ.

Малакаларнинг нотўғри (тесқари) кўчирилиши интерференция ходисасини вужудга келтиради. Фаолият кўникма, малака, усул, ҳаракат, саъи-ҳаракат, операция каби таркибий қисмлар туфайли муайян маҳсулларга эришади, моддий ва маънавий натижаларни ҳамда билимларни вужудга келтиради. ✓

✓ Психологик маълумотларнинг кўрсатишича, фаолият шахслараро муносабатлар тизими тарикасида, ҳамкорлик тарзида намоён бўлади. Фаолиятда инсон шахси (унинг хусусиятлари) акс этади ва айни бир даврда фаолият одам шаклини таркиб топтиради. Онг билан фаолият бирлиги принципига асосланиш орқали шахс камол топади, шахслараро муносабатга киришади, ижтимоий тажрибаларни ўзлаштиради, ўзаро таъсир ёрдамида ижтимоийлашади. ✓

Инсон шахсининг шаклланиши ўйин, таълим, меҳнат, спорт ва бошқа фаолиятнинг турларида амалга ошади. Фаоллик туфайли фаолиятни амалга ошириш жараёни юзага келади, ҳулқ-атвор, муомала (коммуникация) воситасида эҳтиёж, истак, ижтимоий талаблар қондирилади, турли хусусиятли ахборотлар ўзлаштирилиши натижасида шахс таркиб топа бошлайди.

1. **Ўйин фаолияти.** Фаолиятнинг оддий шаклларидан бири ўйин ҳисобланади, лекин у тобора такомиллашиб, содда ҳаракатлардан кейинчалик сюжетли, ролли ўйинларга, ҳатто спортгача мураккаблашиб боради, атроф муҳитни ақс эттиришда иштирок эта бошлайди. Инсоннинг борлиқни инъикос этишидаги дастлабки ўзиниш ҳаракат орқали намоён бўлади. Ҳаракатлар боланинг табиатида уми қуршаб турган кишилик дунёсига нисбатан муносабатини, унинг тўғрисидаги илк таассуротлар, содда тасаввурлар, билимларни ўзлаштиришни англатиб келади. Кейинчалик оддий ҳаракатлар муайян маъно касб этиб, сюжетли ва ролли ўйинларга айланади. Ўйинлар миллий (этник) ва умумбашарий туркумлардан таркиб топган бўлиб, ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларини ўзида ақс эттиради. Ўйинлар такомиллашиб бориб спорт турларига, спорт фаолиятига ўсиб ўтади: жумладан, шахмат, дамино, футбол, шашка ва хоказо. Спорт ўйини фаолияти сифатида барча ёшдаги инсонларга хос бўлиб ҳисобланади.

Ўйин фаолиятида бола ижтимоий воқелиқни тақлид, роль орқали ижро этишга ҳаракат қилади ва шу йўсинда атроф муҳит тўғрисидаги, ижтимоий турмушдаги шахслараро муносабатларни ўзлаштириб боради. Ижтимоий турмушдаги у ёки бу ҳодисани роль орқали ижро қилади. Сўз билан ҳаракатнинг бирикуви натижасида ўйин фаолияти тусини олади ва муайян маъно, ахборот бериш, узатиш имкониятига эга бўлади. Дастлабки ўйин айнан катталар ҳатти-ҳаракатини тақрорлаш, уларга тақлид қилиш билан тавсифланади. Сюжетли ўйинлар борлиқнинг гоҳ анланган, гоҳ анланмаган тарзда у ёки бу томонларини эгаллашга хизмат қилади.

Ўйин даставвал бола учун вақт ўтказиш, уни машғул қилиш функциясини бажарса, кейинчалик ижтимоий-тарихий тараққиёт намуналарини ифодалаш даражасига ўсиб ўтади. Роллар, маъноли ҳаракатлар, ибратли имо-ишоралар, тунунчалар бола шахсини шакллантиришда фаол иштирок этади. Бола туғилганидан то мактаб таълимигача даврида унинг учун ўйин фаолияти етакчи фаолият ролини бажаради, шунингдек, ўйин дидактик тус касб этиши ҳам мумкин.

2. **Таълим.** Таълим ҳам жараён, ҳам фаолият сифатида инсоннинг ҳаётида муҳим роль ўйнайди ва муайян давр учун етакчи фаолият сифатида гавдаланиши мумкин. Таълим бошқача сўз билан айтганда, ўқитувчи билан ўқувчининг субъект-субъект муносабатидаги ҳамкорлик фаолияти ҳисобланади. Аксарият ҳолларда ўқитувчи ахборот узатувчи (коммуникатор) ўқувчи эса уни қабул қилувчи объект сифатида талқин этилади, лекин иккиёклама ҳаракат туфайли

маълумот инсонга англашинулади, ўзаро таъсир, ўзаро англашув, тушунув, ўзаро субъектларнинг бир-бирга зарурийлиги, тақозочанлиги ҳамкорликнинг муваффақияти кафолати саналади. Таълим ўқув фаолияти, ақлий фаолият, билиш фаолияти турткиси вазифасини ўтайди, чунки ҳар қайси фаолиятнинг шакли ақлий меҳнат туфайли амалга ошадди. Таълимнинг бошқа фаолият турларидан фарқи унинг маҳсулининг ўзинга ҳосилати, барча босқичларига онгли ёндашувда ва муносабатда бўлишидир. Таълим ўқув фаолияти ёки жараён сифатида мустақил изланишни, ижодий муносабатни, турли вазият (аудитория ва ундан ташқарида)ни, ҳар хил босқични (бошланғич, ўрта, махсус, олий таълим) ўзида мужассамлаштиради. Мустақил билим олиш ва мутолаа қилиш ҳам ўқув фаолиятининг муайян кўринишлари бўлиб, шахсий илмий, ижодий изланишнинг маҳсули ҳисобланади.

Таълим тарбия билан уйғунлашган тарзда намоён бўлади, субъектга объектив таъсир ўтказиш туфайли билимлар эгалланади, муайян шахсий фазилатлар таркиб топади. Таълимнинг моҳиятига (мағнда гоё, таассурот, мазмун, сюжет, тимсол орқали) тарбиявий таъсир ўтказиш дастурий асосда, иерархик (юнонча *hierarchia* - изчиллик) тарзда сингдирилади. Таълим муайян гуруҳ ва жамоани шакллантиради, шахслараро муносабат маромлари билан тавиштиради, шахсий фазилатларнинг таркиб топишига, субъектнинг ижтимоийлашувига сезиларли таъсир ўтказиши.

Таълимнинг яна бир муҳим функцияси шуки, у турли ёндаги одамларни касб танлашга йўналтиради, касбий тайёргарликни амалга оширишга, мутахассис сифатида шаклланишга муҳим таъсир ўтказиши. Таълим ижтимоий жиҳатдан шахсларни шакллантириш, ихтисос кўникмалари билан қуроллантириш, у ёки бу соҳада мутахассис бўлиб фаолият кўрсатишга хизмат қилади. Мустақил фикрлаш, психологик имкониятларни рўёбга чиқариш, баркамолликни эгаллаш борасида ижтимоий ҳаётнинг турли жабҳаларида таълим етакчи фаолият тарикасида муҳим роль ўйнайди.

3 Меҳнат фаолияти. Инсоният ўзининг меҳнати туфайли онгли мавжудодга айланган, жамиятда мўл-кўлчиликни яратган, табиатда эса айрим ўзгартиришларни амалга оширган, борлик тўғрисидаги маълумотларни эгаллашга мушарраф бўлган. Меҳнат фаолиятининг таркибида меҳнат, иш-ҳаракат ётади. Уларнинг ҳар қайсиси муайян улушни амалга ошириш туфайли фаолият маҳсули вужудга келади, у моддий ёки маънавий кўринишда бўлиши мумкин.

Аждодларимиз томонидан яратилган касб-кор кўникмаларни авлодларга ўргатиш меҳнат фаолияти ёрдамида амалга оширилади. Касбий малакаларни шакллантириш, такомиллаштириш, маҳсулот яратиш ва ундан мақсадга мувофиқ равишда фойдаланиш меҳнат фаолияти орқали рўёбга чиқарилади.

Меҳнат фаолиятида амалий кўникмалар барқарорланади, назарий фикр, гоя, мулоҳаза вужудга келади. Фаолият билан оғ бирлиги мавжуд бўлганлиги сабабли шахс таркиб топади, ҳам ахлоқан, ҳам аклан ривожланади. Меҳнат фаолияти индивидуал хусусият касб эгасида, лекин унинг моҳияти ижтимоийдир. Инсон шахсий эҳтиёжини қондириш учун меҳнат қилади, у ёки бу маҳсулот ишлаб чиқарилади, оқибат натижада одам ижтимоий жамият фаровонлиги учун ўз шахсий улусини кўшади.

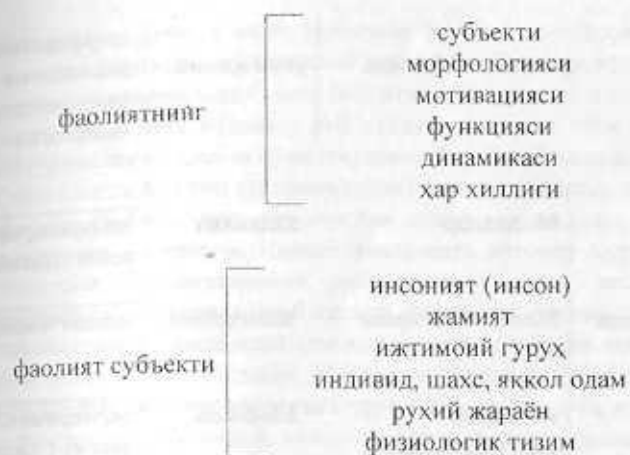
Меҳнат фаолияти яшаш, эҳтиёжни қондириш, келажак учун мўл-кўлчилик вужудга келтириш, яратилган маҳсулларни (меъморчилик, санъат, маданият асарларини) сақлаш, асраш, мерос сифатида қолдириш функцияларини бажаради. Шунинг учун меҳнат фаолияти ўн минглаб касб-кор профессиограммасига асосланган ҳолда турли шаклда ташкил қилинади ва муайян режа, мақсадни рўёбга чиқариш учун ҳар хил вазиятларда амалга оширилади.

Меҳнат маиший ва ишлаб чиқариш турларига ажратилган ҳолда имкониятга, лаёқатга, қобилиятга, салоҳиятга қараб тақсимланади. Шунинг учун меҳнат фаолиятининг содда кўринишлари илк болалик ёшидан кўзга ташланади, бу ўринда дастёрлик, кўмаклашиш ҳолатлари назарда тутилади. Кейинчалик яхлит меҳнат фаолияти ташкил қилинади ва муайян мақсад амалга оширилади, унинг маҳсули (натижаси) моддий кўринишга эга бўлади.

Меҳнат турлари маиший, ишлаб чиқариш соҳалари моҳиятида келиб чиққан ҳолда пайдо бўлади ва ижтимоий талаб, эҳтиёжни қондириш учун хизмат қилади. Меҳнат фаолияти шахсни рағбатлантиради (маош, мактов) ва касбий шаклланишининг янги кирраларини рўёбга чиқаришга замин ҳозирлайди.

✓ Натижада қобилиятли, салоҳиятли мутахассис, маҳоратли, новатор касб эгаси босқичларига эришишга шахсни сафарбар этади. Меҳнат фаолияти кишида практик (лаззатланиш) ҳиссини шакллантиради, бутун имкониятини ишга туширишга моддий, маънавий негиз яратди. ✓

Фаолиятнинг асосий жабҳалари тузилиши:

Фаолият тузилишининг таснифи

Фаолиятни билиш

Билиш	фаолият сифатида	ўқув илмий	морфология аксиология праксиология онтология
моделларда ёки	Моделлар	тадқиқот	лаборатория ярим табиий
	Моделлаштириш	лойиҳалаш	ишлаб чиқиш
	моделлар ранг-баранглиги	Баҳолаш	экспериментал, эксперт ҳисоблаш

Фаолият тузилиши (А.Н.Леонтьев бўйича)

- 1) морфология – юнонча morphé «шакл», тузилиш тўғрисида таълимот, соҳа;
- 2) аксиология – юнонча axíos «кадр», яъни кадрият тўғрисида таълимот;
- 3) прaksiология – юнонча praxitikos, фаолиятни, амалий-санадорлик назарияси;
- 4) онтология – юнонча antos-«моҳият», турмуш тўғрисида таълимот.

5. Реориентация психологик муаммо сифатида

Психология фанида касб танлашга йўллаш (профориентация) атамаси қадим замондан қўлланилиб келинади. Лекин ижтимоий ҳаётнинг кейинги даврларида бошқа бир атама фанимизга кириб келди, у реориентация (қайта йўллаш) деб аталиб, инсонни янги бир моёлашмага (кўникмага), касбга йўналтиришни билдириб келади.

Қайта касбга йўллаш (реориентация) ўта инсонпарварлик (гуманистик) тоғни касбини ўзгартирувчи ёки ишсиз қолган шахс руҳиятига сингдиришни аниқлатади. Ишлаб чиқаришга автомат қурilmаларнинг (электрон моёламаларнинг, роботларнинг) кириб келиши иш ўринларининг қисқаришига олиб келади. Муассаса, ташкилот, корхона рентабеллигининг пасайиши ҳам ходимларга нисбатан эҳтиёжнинг камайишини келтириб чиқаради. Маълумки, бозор иқтисодиёти рақобатга асосланади, шунинг учун теётларга бардош берувчи, юқори маълакали, маҳоратли, билимдон, комил инсонгина синовлардан муваффақиятли ўта олади, холос. Ўртамиёна даражадаги мутахассислар эса иш ўрини йўқотиб, вақтинча ишсизлар рўйхатига киради.

Ишсизлик, иш ўрини йўқотиш аёлларда ўқинчли (аянчли) ҳистуёғулар қобилида ўта мураккаб кечади, гўёки трагедия, ҳалокат, жудалик вужудга келганда ҳам экстравертлик, ҳам интровертлик хусусиятлари уйғунлашгандай юз беради. Эркақлар эса бундай вазиятларга мағонат билан, иложи борица ҳиссиётларга берилмасдан, ақл-заковат маромларига тортилганлик тўйғуси устуворлигида намоён бўлади. Эркақларда ачиниш, хафаҳонлик кечинмалари тарзида ҳукм суриши, аста-секин унинг таъсир кучи пасайиши кузатилади. Бунда инсоннинг руҳий кечинмалари кескин ўзгаришининг асосий омиллари сифатида унинг иш даври ва ёши ижтимоий муаммо майдонига чиқади. Ёшнинг улғайиши янги муҳит, ўзгача шароит, нотаниш жамоа ва унинг нуфузи каби масалалар ечимига салбий муносабатни келтириб чиқаради. Мазкур объектга узок давр меҳнат фаолиятини бағишлаш ҳам фрустрация ҳолатини ҳаракатлантирувчи сафида асосий роль ўйнаши мумкин. Худлас, ҳар иккала омил ҳам фрустрациянинг манбаи вазифасини ўтайди (бажаради), ноҳуш муваққат кечинмалар вужудга келиши, кечиши, ривожланиши жараёнларини узлуксиз равишда бажариб туради.

Ҳозирги замон меҳнат биржаларида реориентация (қайта касбга йўллаш) ишлари олиб борилиши марказлаштирилган, махсус ходимлар компьютер хотирасига жойлаштирилган шаҳар, туман бўйича их-

тисослар бўйича ёки ихтисослараро мутахассислар рўйхати (заррияти, эҳтиёжи, талаби) билан иш излаб келган муҳтож шахс таништирилади. Аксарият меҳнат биржаларида психологлар етишмаганлиги туфайли тасодифий ходим иш билан таъминлаш, бўш ўринларни тўлдирish билан шугулланилади, холос. Аслида эса бу хизмат кўрсаткич омилларни текшириш, ўрганишни тақозо этади; илмий психолог қонуниятлар асосида иш юритишни талаб қилади, чунончи:

1. Шахснинг фазилатлари, характерологик хислатлари.
2. Ҳиссий жабҳалари ва иродавий сифатлари.
3. Инсоннинг когнитив ва регулятив имкониятлари.
4. Эҳтиёжи, мотиви, мотивацияси, мотивировкаси.
5. Касбий майли, қизиқиши, лаёқати.
6. Профессиограмма талабларига мослиги, касбий яроқлиги.
7. Иқтидори (истеъдоди), қобилияти, салоҳияти.
8. Касбий билимлари, қўникмалари, малакалари, маҳорати.
9. Умумий савияси, дунёқарashi, маслағи (эътиқоди).
10. Саломатлиги, жинсий хусусиятлари, ёши.
11. Изланувчанлиги, ижодий имкониятлари, инновацияга интилобатан муносабати.
12. Ижтимоий етуқлиги, ташкилотчилик қобилияти.
13. Экстравертлиги ва интровертлиги.
14. Юксак инсоний туйғуларга (ахлоқий, ақлий, нафосат, прагматик) эътилолиги.
15. Фидойилик, альтруистик, ватанпарварлик фазилатлари ва тасовури.

Юқорида санаб ўтилган мезонлар бўйича текшириш ишлари бундай методлар, методикалар орқали кўп серияли тажрибалар негизини амалга оширилади. Бунинг учун тестлардан қобилиятга, шахсга, ижодийликка, хотирага шахслараро муносабатга (овд), махсус ишлаб чиқарилган материаллардан, мақсадли вазиятлардан, қийинлаштирилган таъшириклардан, муаммолардан, психологик тренинглардан, психодраммалардан ва бошқалардан фойдаланилади.

Олинган натижалар сифат ва миқдор жиҳатдан таҳлил қилингандан кейин муайян хулосалар чиқарилади. Хулосалар асосида реориентация субъекти розилигида ишга муҳтож шахс тақлиф қилинишига қарор қилинади. Иш жойининг масофаси, унинг экологияси, санитария-гигиенаси, маоши, истиқболи, муаммолари жиҳатлари юзасидан муқаммал фикр алмашинилади, токи шартнома қонуний ҳужжат эканлиги (қиймати) зарар келтирмасин (баъзан келишувдан воз кечиши).

ҳолатлари ҳам юз бериб туради). Психологик кузатишларнинг кўрсатишига караганда, реориентация (касб танлашга йўллаш) каби боскичлардан ташкил топган бўлиб, улар кеска фурсатда (муддатда) ўтиши билан ўзаро муайян даражада тафовутланади. Жумладан, касбий маориф, касбга йўллаш, касбга саралаш, касбий мослашиш тезкорликда, мукаммал, ўзига хос хусусиятлари билан тавсифланади. Айниқса, касбий мослашиш даври ўзига хос тарзда кечади, бир боскич иккинчиси билан силлиқ узвий боғланиб кетади. Касбнинг моддий (иқтисодий) томони, ижтимоий фаоллик (нуфузга эгаллик), маънавий таъминланганлик (руҳий кўтаринкилик ҳиссиётининг устуворлиги) инсоннинг кайтатдан ижтимоий ҳаётдан ўз ўрнини топиш имконини яратади, унинг умрини узайтиради, руҳий имкониятлари, заҳиралари, потенцияси, резерви ишга тушишига пухта негиз ҳозирлайди.

Реориентация (кайта касбга йўллаш) гуманистик психология таъминларини турмушга татбиқ этишга зарур шарт-шароитлар яратади. Инсон омилини кадрлашга, бутун имкониятларини рўёбга чиқаришга, эзгу иният, орзу ҳавас, истак-хоҳиш ушалишига негиз вужудга келтиради. Кўп профили касб-хунар эгалари сафини кенгайтиришга хизмат қилади, қомилликка интилиш туйғусини жонлантиради, зарур билимлар, малакалар билан қуроллантиришга тurtки беради.

Реориентация инсон имкониятини кайтатдан синашнинг манбаи ҳисобланиб, ўзини ўзи қашф қилиши, ўзини ўзи бошқариши, ўзини ўзи ташкиллаштириш, ўзини ўзи баҳолаш, ўзини ўзи рефлексиялаш, ўзини ўзи идентификациялаш каби шахс фазилатларини рўёбга чиқаришга хизмат қилади.

ИККИНЧИ БЎЛИМ

ШАХС

V БОБ

ШАХС ТЎҒРИСИДА УМУМИЙ ТУШУНЧА

I. Умумий тушунча

Психология фанида инсон зотига хослик масаласи индивид (латинча *individ* ажралмас, алоҳида зот деган маъно англатади), шахс индивидуаллик (яккахолик) тушунчалари орқали акс эттирилади. Катта ёшдаги рухий соғлом (эси-хуши жойида) одамлар ҳам, чақалар ҳам, нутқи йўқ, оддий малакаларни ўзлаштира олмайдиган ақли заифлар ҳам индивидлар деб аталади. Бирок булардан биринчисини шахс деб аташ анъана тусига кириб қолган, чунки ўша зотгина инсоний мавжудод, ижтимоий муносабатлар маҳсули, ижтимоий рақибликнинг фаол қатнашчиси бўла олади. Индивид сифатида бундан дунёга келган одам ижтимоий муҳит таъсирида кейинчалик шаклланиб айланади, шунинг учун бу жараён ижтимоий-тарихий хусусиятга эгадир. Илк болалик чоғиданок индивид муайян ижтимоий муносабатлар тизими доирасига тортилади, бундай шахслараро муносабатлар тарихий шаклланган бўлиб, у ёшлигиданок шу тайёр (ажлодлар яратган) ижтимоий муносабат, муомала, мулоқот тизими билан таниш боради. Ижтимоий қуршов (оила аъзолари, маҳалла аҳли, жамоатчилик, ишлаб чиқариш жамоаси), ижтимоий гуруҳ ичида (кишиларнинг оғушида, уларнинг қалб тўрисида) одамнинг бундан кейинги ривожланиши уни шахс сифатида шакллантирувчи, унинг онги ва иродасининг хусусиятларига мутлақо боғлиқ бўлмаган ҳар хил хусусиятлар муносабатлар мажмуасини вужудга келтиради.

Жаҳон психологияси фанида онда-сонда учраб турадиган шахснинг ижтимоий муҳитнинг суёт маҳсули деб тушунтириши ва унда фаолиликни инкор этиш ўта баҳсли фикрдир. Шунини алоҳида таъкидлаш ўтиш керакки, шахснинг ижтимоий тажрибани ўзлаштириш жараёни одамнинг ўзича амалга ошираётган фаолиятига ва унинг билан қандайдир мақсад кўзлаётганига нисбатан муносабатини акс эттирувчи руҳий дунёси орқали намойён бўлади. Одатда фаолилик шахсга хос ҳудуд, афвдор, фаолият, муомала мотивларида, установакаларида, амали

кўинкмаларида кўзга ташиланади. Бошқача сўз билан айтганда, фаоллик шахснинг агроф-мухитдаги воқеликни эгаллашга интишган саъи-ҳаракатларда вужудга келади. Шахснинг фаоллиги унинг ўз истикболни учун йўл-йўрик танлашда, уни ўзлаштиришда, ҳаётда ўз макен ва ўрнини топишда тавдаланади.

Бир хил турмуш шароитлари шахс фаоллигининг турли шакллариини яратиш ҳамда ҳар хил ҳаётгий вазиятни вужудга келтириш имкониятига эга. ҳаётда бирон бир танбех беришнинг ўзи кимгадир рухий ҳисни уйғотса, бошқа бирининг сиртига ҳам юкмаслиги учрайди. Шундай қилиб, одамга таъсир қилувчи барча ташқи кўзгатувчилар ижтимоий шарт-шароитларга, фаолиятнинг ички тарбиявий қисмлари (томонлари, жиҳатлари, жабҳалари, таркиблари) тузилиши йингидиси билан бойитилиши эвазига шахс деган тушунча ҳосил бўлади.

Шахснинг энг муҳим хусусиятли жиҳатларидан бири - бу унинг индивидуаллигидир, яъни яккахоллигидир. Индивидуаллик деганда, инсоннинг шахсий психологик хусусиятларининг бетакрор бирикмаси тушунилади. Индивидуаллик таркибига характер, темперамент, психик жараёнлар, ҳолатлар, ҳодисалар, ҳукмрон хусусиятлар йингидиси, ирода, фаолиятлар мотивлари, инсон маслаги, дунёкараши, иқтидори, ҳар хил шаклдаги реакциялар, қобилиятлари ва шу қабилар қиради. Психик хусусиятларнинг бирикмасини айнан ўхшаш тарзда акс эттирувчи инсон мавжуд эмас. Масалан, яқин одамдан айрилганлиги қайғу-азам, унинг билан бирга эса ҳаётда тиклаб бўлмовчи ва бошқаларда такрорланувчи фазилатлар мураққаб воқеликнинг мангуликка йўвалиши билан изохлаш мумкин. Шахс ўзининг кадр-қиммати ва нуқсонлари билан ижтимоий турмушда фаол иштирок қилиши, таълим ва тарбия ёрдамида юзага келган ўзининг қучли ва қучсиз жиҳатлари билан якқол, бетакрор олий зотдир.

Одам жамятда турли гуруҳлар фаолиятида қатнашар экан, кўпинча, уларда ҳар хил вазифаларни (функцияларни) бақаради, ўзаро ҳеч бир ўхшамаган ролларни ижро этади. Масалан, ота-онанинг, оиланинг “эгови”, иижик, “Зўравон” бола ўз тенгқурлари давраида эҳтиётқорона ҳаракат қилиб, ўзини тамоман бошқача тутди. Шунингдек, жиддий, талабчан ва хизмат вақтида бошқаларга қўшилмайдиған саъхат даврида, меҳнат фаолиятида, ҳашар ва ҳамқорликда, улфатчиликда ҳазилқаш ва қизиқнига айлланиши мумкин. Юқорида келтирилган масалалардан битта одамнинг ўзи турли вазиятларда мазмун жиҳатдан бир-бирига қарама-қарши ролларни бақаради. Аксарият ҳолларда одам турли-туман вазиятларга, шароитларга

мос, уларга мутаносиб бўлган жиҳатларни (жабҳаларни) намоён қилади, унинг оилада, хизмат вазифасида, жамоатчилик орасида, спорт мусобакасида ва шу сингари ларида ўз зиммасига олган ролларни бир-бирига қарама-қарши эмас, балки ўзаро ҳамоҳанг тарзда ўйнайди. Ашшу инсон фазилатларининг, ҳислатларининг, сифатларининг бири-бирига мослиги шахснинг яхлитлигини кўрсатувчи аломатлардан бири бўлиб, ундаги қарама-қаршилиқ, зиддият ва шаклланиб улғирмас хусусиятларнинг кўрсаткичи унинг турли вазиятларда бажариладиган ролларнинг ўзаро бир-бирига зидлиги ёки номутаносиблиги ҳисобланади.

Инсон жамиятнинг турли гуруҳларида одамларнинг ўз зиммасига олган вазифалари ва роллари қавчалик ранг-баранг бўлмасин, тунмушдаги мавқеи кўп маъно, кўп қиррали хусусиятга эга бўлишига қатъий назар, инсон шахсига тўла мос келадиган ҳақиқий тавсиф бириш имконияти сақланиб қолади. Унга бериладиган тавсиф фақат унинг ўйнайдиган асосий ролларини, эгаллаган мавқеининг индивидуаллигини намоён қилувчи мотивларини аниқлаш билан эмас, балки унинг ишлаб чиқаришга, моддий бойликларни ўзлаштиришга нисбатан муносабатини ўрганиш орқали берилади. Ўзбекистонда инсон шахсига бериладиган асосий тавсиф унинг асосида гуманистик, муқтадил, ҳуқуқий жамият қуриш жараёнига нисбатан ва бу ижтимоий жараёнда фаол қатнашиши каби муҳим мезонларга асосланади.

Жаҳон психология фанининг илғор тараққийларвар, гуманистик тадқиқотчиларнинг тажрибасида кўрсатилишича, шахснинг психологик тузилиши, психологик хусусиятлари (характер ҳислати, темперамент хусусиятлари, иродавий сифатлари, ақлий қобилиятлари, истеълод даражалари, барқарор қизиқишлари, ҳукмрон мотивлари, ҳиссий ва шу қабиларнинг бирикмаси (мажмуаси) ҳар бир ақлолоҳида одамда бетакрор, барқарор, турғун бирликни ташкил этади. Бу эса, ўз навбатида шахснинг психологик тузилишининг нисбийлик қатъийлиги, стереотиплиги тўғрисидаги фикрни қатъий тасдиқлаш имкон яратади.

Психик ҳолатлар, ҳодисалар (ҳиссийёт, хоҳиш, орзу, тафаккур ва шу қабилар) узлуксиз равишда ўзгариб туриши, ижтимоий гуруҳларда, ҳаётий вазиятларда одам ўз зиммасига олган ролларига алоқадор ҳулқ-атворнинг ўзгариши, ёшни улғайиб бориши ҳам шахснинг психологик қиёфаси (миллийлик, этник таъсир асосида) муайян даражада барқарорликни сақлайди. Мазкур нисбий барқарорлик одам қатнашадиган унинг яшаш шароитлари, жисмоний хусусиятларининг қиёфаси

билан уйғунликда шакллантирувчи ижтимоий муносабатлар йиғиндисининг доимийлиги билан узвий боғлиқдир. Бироқ биз қайд қилиб ўтган доимийлик нисбий хусусиятга эгадир. Чунки шахсни психик тузилишининг ўзгариши жаҳон психологларининг бир қатор тадқиқотларида ўрганилган. Бу ўзгаришлар одамнинг яшаш муҳити, амалга оширадиган фаолиятида намоён бўлувчи ҳисобланиб, улар ижтимоий таъсир, тарбия шароитига бевосита алоқадордир.

Демак, шахснинг нисбатан барқарор ва нисбатан ўзгарувчан хусусиятлари инсон ҳислатларининг яхлитлиги ва ўзаро боғлиқлигидан таркиб толувчи мураккаб бирликдан иборатдир. Одатда шахсни психологик жиҳатдан ўрганиш ўз таркибига икки асосий илмий муаммони қамраб олади.

2. «Эндопсихика» ва «Экзопсихика» ҳақида тушунича

Юқорида таъкидлаб ўтилган илмий муаммолардан биринчиси бир шахсни бошқа одамлардан ажратиб турадиган индивидуал тузилишига эга эканлигидир. Ушбу яққол психологик муаммони ҳал қилиш шахснинг мазкур тузилишининг ички шароитларида ифодаланувчи хулқ-атвори олдидан башорат қилиш имкониятини яратди. Мазкур масаланинг қўйилиши даставвал таълим ва тарбия эҳтиёжларидан, ташкилотчиликка оид фаолият соҳалари ва бошқа эҳтиёжлар замиридан келиб чиқади. Лекин бу масалани илмий асосда ҳал қилиш бошқа муаммони, яъни шахсни тоифаларга ажратиш (типология), унинг энг муҳим, мукамал тузилишини аниқлаш билан боғлиқдир. Дарҳақиқат, шахс типологияси, шахсни типологик таҳлил қилишнинг энг назик, ибратли жиҳатларини чеқлаб ўтиш, у ҳақида етарли даражада тўла тасаввурга эга бўлишни хоҳласак, унинг энг умумий тасвирини умумлашган тарзда таъкидлаб ўтиш лозим.

Шахс тузилиши билан боғлиқ бўлган иккинчи масала эса бундай тузилишнинг бир қанча таркибий қисмларга ажратишни тақозо этади, бинобарин, ушбу бўлақларнинг йиғиндисини яхлит инсон шахсини вуҷудга келтиради. Жаҳон психологияси фанида психологлар шахсни психологик тузилишининг таркибий қисмларини турли моҳиятига асосланиб туркумларга ажратишни (классификациялашни) тавсия этмоқдалар.

Ҳозирги замон жаҳон психологиясида биологик (табiiй) ва ижтимоий (социал) омил (фактор) нинг, воқеликнинг таъсири остида шаклланган инсон шахсида иккита муҳим қисм бўлганлигини тасдиқ-

ловчи назария юксак мавкени эгаллаб турибди. Мазкур назарияга ноан "ички психик" ("эндопсихик" - юнонча "эндо" ички маънони билдиради) қисмларга ажратилади, деган гояни илгари билмади. Ушбу тақкига кўра "эндопсихика" шахсининг психик тузилишининг ички қисмлари сифатида психик элементлар ва функцияларнинг ўзаро боғлиқлиги акс эттирилади. Унинг негизда инсоннинг нерв-психологик тузилиши билан "эндопсихик" айнан бир нарса эканлиги тушунчани тасдиқлаш ётади, гўёки у одам шахсининг ички қисмига назарини юзага келтиради. Психик тузилишнинг "экзопсихик" қисми бўлса шахсининг ташқи муҳитига нисбатан муносабатини, шахслар орасидаги муносабатини, шахслараро ва объектив муносабатини белгилайди. "Эндопсихика" ўз навбатида шахснинг таъсирланиши, хотира, тафаккур, хаёл каби билиш жараёнларининг хусусиятларини, иродавий зўр бериш ҳислатларини, ихтиёрсиз ҳаракатларни ва шу каби фазилатларни акс эттиради. "Экзопсихика" ўз таркибида шахс муносабатларининг тизимини ва унинг кизиқишлари, майллари, идеаллари, маслағи, устунлик қилувчи, ҳуямрон ҳиссийатларини, эгаллаган билимларни, тажрибаларни ва шу сингиларни камраб олади. Табиий омилга (асосга) эга бўлган "эндопсихика" биологик шарт-шароитларга боғлиқдир, акинчча, "экзопсихика" ижтимоий воқеликлар таъсири остида юзага келади, таркиб топиди ва такомиллашиб боради.

Шахсининг таркиб топиши бир қатор омилларга боғлиқ деган назариянинг намоёндалари бўлмиш ҳозирги замон узок чет эл (АҚШ, Англия, Франция, Германия, Швеция ва бошқалар) психологикасида оқибат натижасида шахсининг тузилишини ўша иккита асосий омилларга, яъни биологик ва ижтимоий (социал) воқеликларнинг таъсирига боғлиқ бўлган тузилишининг мавжудлигидан манфаатдордир. Объект-субъект муносабатини белгилайди. "Эндопсихика" ўз навбатида шахсининг таъсирланиши, идрок, тасаввур, хотира, тафаккур, хаёл жараёнларининг хусусиятларини, иродавий зўр бериш ҳислатларини, ихтиёрсиз (идеомотор) ҳаракатларини ва шу каби фазилатларини акс эттиради. "Экзопсихика" эса ўз таркибига ҳос муносабатларининг тизимини ва унинг кизиқишлари, майллари, идеаллари, установкалари, маслағи, устунлик қилувчи, ҳуямрон ҳиссийатларини, эгалланган билимларни камрайди.

Психология фанида кескин қайта қуриш жадал суръатлар билан давом этаётган бир даврда юқорида таҳлил қилинган қўш (икки) омиллик концепциясига қандай муносабатда бўлиш мақсадга мувофиқ?

Жумладан, диалектик материализм даргаларининг ибораси билан айтганда, инсон шахсининг моҳияти барча ижтимоий муносабатлар йиғиндисидан иборат, бу ифодага ўта кескин эътироз билдиришга ҳожат йўқ. Чунки шахс ижтимоий мавжудод бўлганлиги (микромухит маҳсули эканлиги тан олинмас-да) учун унда табиий-биологик тузилиш аломатлари сақланиб қолиши табиий ҳолдир. Масалан, шахс тузилишида биологик ва ижтимоий (социал) омилларни бирламчи деб эътироф қилиш муаммонинг бир томони (уларни ҳисобга олиш, албатта зарур), лекин иккинчи томони уларнинг ўзаро муносабатларини қай тарзда тушунишда ўз ифодасини топади. Кўпгина психологларнинг фикрича, бизнинг нуктан назаримизча, кўш омиллик назариянинг баҳсли жабҳаси шундан иборатки, бу назария ижтимоий омил билан биологик воқеликни, муҳит билан биологик тузилишни, "экзопсихика" билан "эндопсихика" ни механик равишда бир-бирига қарама-қарши қўяди, ўзаро таъсир этиш муаммосига лоқайдлик билан муносабатда бўлади. Мазкур концепция вакиллари шахсининг шаклланиши ва унинг тузилишига таъсир қилувчи табиий ва ижтимоий омиллар ички имкониятлари мавжуд эканлигини ҳисобга олмайдилар.

Таъкидлаб ўтилган фикрларни тасдиқлаш мақсадида улар ўтказган тажрибаларига мурожаат қиламиз. Кўш омиллик назария тадқиқотчилари тажрибаларида 80-130 см баландликдаги одамларнинг шахс ҳислатларини таркиб топтириш ўрганилган. Бунинг натижасида улар шахсининг тузилишида кўп ҳислатлари ўхшашлиги топилган. Бундай одамларнинг бўйи паст (пакана) бўлишларидан ташқари, уларнинг тузилишида ҳеч қандай нуксон ва камчилик йўқ эканлиги аниқланган. Бундай тоифага кирувчи кишиларда болаларга ҳос қулгини, ҳеч бир танқидсиз оптимизмни, ўта соддаликни, муайян даражада ҳиссий (эмоционал) зўриқишни талаб қиладиган вазиятга нисбатан чидамлиликни, уят ҳиссининг камрок эканлигини учратиш мумкин дидир. Шахсининг ҳислатларига на "эндопсихика", на "экзопсихика" қисмларини киритиш мумкин эмас. Чунки шахсининг сифатлари митти одамларнинг психик хусусиятларининг маҳсули бўлиб, улар бўйига нисбатан ўз тенгқурлари ўртасидаги фарқ аниқланган даврдан эътиборан шундай бир ижтимоий вазиятда пайдо бўлиши, таркиб топишининг такомиллашиши табиийдир. Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, теварак-атрофдагиларнинг митти одамларга бўйдор кишиларга қараганда бошқача муносабати, уларнинг писанд қилмаслиги, камситилиши, улар ҳам барча каби нарсаларни ҳис қилиш, орзу қилиш, ажабланиш, ҳайрон қолиш сабабли уларда шахсининг ўзига ҳос

тузилиши вужудга келади. Бундай якқол воқелик уларнинг рухий ҳолати, баъзан бошқаларга, ҳатто ўзларига нисбатан тажавузкорлик (депутлар) ўзлари билан бап-баровар бўйли кишилар муҳитида яшашди деб тасаввур қилсак, у ҳолда уларда ҳам теварак-атрофдаги бошқалар билан одамлардаги каби мутлако бошқача шахсий фазилатлар, хусусиятлар, хислатлар, сифатлар мужассамлашиши мумкин бўлар эди.

Тараккийларвар (гуманистик) психология фанида таъкидланганидек, шахс тузилишидаги табиий, органик жиҳатлар ва ҳолатларнинг ижтимоий шарт-шароитларига боғлиқ таркибий қисмларидир. Шахс тузилишидаги табиий (анатомик-физиологик ва бошқа сифатлар) ва ижтимоий омиллар яхлит бирликни ташкил қилади ва улар ҳеч маҳал ихтиёрсиз равишда бир-бирига карама-карши қўйилишига йўл қўймаслик керак.

Шундай қилиб, илмий психология (материалистик деб аташ мумкин) сўраш мақсадида) фанида барча категорияларга умумбашарилик умуминсоний тамойил нуқтан назардан ёндашиш шахс тузилишидаги табиий (биологик) ва ижтимоий (социал) омиллар ролини тан олади. Инсон шахсидаги биологик ва ижтимоий воқеликларни атиги шахснинг негизида карама-карши қўйишга танқидий муносабатда бўлади.

Шахс муаммосини диалектик материализм позициясида турмуш ҳимоя қилувчи совет психологияси ва бошқа тараккийларвар йўналиш вакиллари шахснинг фаоллиги теварак-атрофдаги одам билан бўладиган ўзаро муносабат жараёнида фаолият вужудга келиши мумкин деган таълимотга асосланади. Шахснинг фаоллигининг маъноси унинг эҳтиёжлари ҳисобланиб, худди шу эҳтиёжлар одамни муаммолар тарзда ва маълум йўналишга ҳаракат қилишга ундайди. Худди шу билан инсондан эҳтиёж шахс фаоллигининг манбаи сифатида юзага келади. Унинг якқол турмуш шароитига боғлиқлигини акс эттирувчи ҳолатлар.

Эҳтиёжларда шахснинг якқол ижтимоий турмуш шароитларига боғлиқлиги мотивлар тизими (мотивация) сифатида ўзининг фаолият жиҳатлари билан ифодаланади. Мотивлар маълум эҳтиёжларни қондиришга қаратилган фаолиятга нисбатан моликликдир, деган таърифи ланишга мутлако мосдир. Психология фанида кизиқишлар дегани одамларнинг билиш жараёнига йўналтирилган эҳтиёжларнинг ҳисобидан акс этишидир. Билиш эҳтиёжларини шахс томонидан қондиришнинг билимларидаги узилишларини тўлдиришга, таълим вазиятига тўғри мослашишга ҳамда уларни тушунишга зарур имкониятлар яратди ва ёрдам беради.

Этикод одамнинг шахсий карашлари, хулк-атвор тамойиллари, илмий дунёкарашларига асосланиб харакат қилишга ундовчи англашилган эҳтиёжлар мажмундир. Этикод шаклида юзага келадиган эҳтиёжларнинг мазмунини одамни қуршаб турган табиат ва у яшайдиган жамият ҳақидаги билимлар ҳамда уларни муайян даражада шахс томонидан англаш ҳосил бўлади ва аста-секин турли таъширлар ёрдамида такомиллашиб боради.

Инсонда вужудга келадиган тилаклар саъи-харакатлар мотивлари ҳисобланиб, бу мотивларда айнан шу вазиятда бевосита яққол намоён бўлмаган турмуш ва ривожланиш шароитларида эҳтиёжлар ифодаланади.

Шахснинг психик тараккиётининг харакатлантирувчи кучлари инсоннинг ҳаёти-фаолияти давомида ўзгариб турувчи эҳтиёжлари билан уларни қондиришнинг ҳақиқий имкониятлари ўртасидаги қарама-қаршиликлар бўлиб ҳисобланади. Булар тўғрисида жаҳондаги илмий психологик адабиётларда бир қатор қимматли ва бой материаллар мавжуддир.

Одатда шахсни ривожлантириш, шакллантириш, таркиб топтириш, қамолотга етказиш мавжуд қарама-қаршиликларни, зиддиятли вазиятларни енгил, иродавий зўр бериш, зўриқиш, танглик, жиддийлик ҳолатларини бошқариш, ўзини қўлга олиш орқали ушбу фаолиятни амалга оширишнинг оқилона, омилқор воситаларини (йўллари, усуллари, операциялари, кўникмалари, укувлари, малакалари, одатлари, харакатлари, саъи-харакатлари қабиларни) ўзлаштириш, эгаллаш натижасида вужудга келади. Буларнинг барчаси имитация (тақлид), идентификация, рефлексия, стереотипизация, таълим, ўқитиш, ўқиш, ўрганиш, ўргатиш, сабоқ олиш, ўзлаштириш, мустақил билим олиш жараёнида юзага келтирилади. Мазкур ҳолатда аниқ фаолият орқали эҳтиёжни қондириш қонуний равишда янада юксакроқ, юқори босқичдаги янги хусусиятга эга бўлган эҳтиёжни туғдиради.

Шундай қилиб, эҳтиёжларнинг туғилиши, тараккиёти, уларни саралаш ва шакллантириш ҳамда мустақил, демократик, ҳуқуқий жамият кишисига хос бўлган миллий, ҳудудий маънавият, руҳият ва кадриятларнинг қонуниятларига, ҳоссаларига, механизмларига асосланган шарқона, ўзбекона юксак ахлоқий ҳисларга эга инсонларни вояга етказиш республикамиз психолог олимларининг олдида турган асосий вазифаларидан биридир. Бунинг учун психологлар кўп тажрибаларда синалган (ишончли, валидли, репрезентатив) тестлар, методлар (инновацион хусусиятли), методикалар (уларнинг инвариантлари,

вариациялари, модификациялари), муайян касбий малакалар, уссул қуроллар (кўрсатмалар, тавсиялар, ишламалар, модуль ва рейтинг системалари), замонавий техник воситалар билан тўла-тўқис қуролланганликлари, назарий ва амалий билимларни эгаллашлари, олинган натижаларни кўп қиррали (сифат, миқдор, корреляцион, дисперсион, фанатик ва ҳоказо) таҳлил қила билишлари, чуқур талқин қила олишлари ва шунинг учун асло зарурдир. Чунки буларсиз шахсни камол инсон сифатида қамолантириш, камол топтириш мумкин эмас, бинобарин, иккиёки уч ёзаро таъсир бундай имконият яратишга қодир.

3. Чет эл психологиясида шахс назариялари

Жаҳон психологияси фанида шахснинг камолоти, унинг ривожланиши тўғрисида хилма-хил назариялар яратилган бўлиб, талқинчилар инсон шахсини ўрганишда турлича позицияда турадилар. Муаммо моҳиятини ёритишда ўзига хос ёндашишга эгадирлар. Мазкур назариялар қаторига биогенетик, социогенетик, психогенетик, когнитивистик, психоаналистик, бихевиористик қабиларни қиратиш мумкин. Қуйида санаб ўтилган назариялар ва уларнинг айрим назариячилари томонидан шахсни ривожлантиришнинг принциплари тўғрисидаги қарашларига тўхталиб ўтамиз.

Биогенетик назариянинг негизида инсоннинг биологик етилиши бош омил сифатида қабул қилинган бўлиб, қолган жараёнларнинг таракқиёти ихтиёрий хусусият касб этиб, улар билан ўзаро ичун алоқа тан олинади, холос. Мазкур назарияга биноан, таракқиёти бош мақсади - биологик детерминантларига (аниқловчиларига) қаратилади ва уларнинг моҳиятидан социал-психологик хусусиятлар қилиб чиқарилади.

Таракқиёт жараёнининг ўзи, даставвал биологик етилишнинг универсал босқичи сифатида шарҳланади ва талқин қилинади.

Биогенетик қонунни Ф.Мюллер ва Э.Геккеллар кашф қилишган. Биогенетик қонуннинг таракқиёти назариясини ташкил қилганда ҳамда антидарвинчиларга қарши қурашда муайян дароҳ тарихий роль ўйнаган. Бирок органнинг индивидуал ва тарихий таракқиёти муносабатларини тушунтиришда кўпол хатоларга йўл қўйган. Жумладан, биогенетик қонунга кўра, шахс психологиясини индивидуал таракқиёти (онтогенез) бутун инсоният тарихий таракқиётининг (филогенез) асосий босқичларини қисқача такрорлайдиган гоё ётади.

Немис психологи В.Штернинг фикрича, чакалок (янги тутилган бола) хали у одам эмас, балки факат сут эмизувчи хайвондир, у олти ойликдан ошган, психик тараққиёти жиҳатидан факат маймулар даражасига тенглашади, икки ёшида эса оддий одам холига келади, беш ёшларда ибтидоий пода ҳолатидаги одамлар даражасига етади, мактаб давридан бошлаб ибтидоий даври бошидан кечиради, кичик мактаб ёшида ўрта аср кишилар онгига ва ниҳоят етукли даврдагина (16-18 ёшларда) у хозирги замон кишиларининг маданий даражасига эришади.

Биогенетик назариянинг йирик намояндаларидан бири бўлмиш америкалик психолог С.Холл психологик тараққиётнинг бош қонуни деб “рекапитуляция қонуни” ни (филогенезни қисқача такрорлашни) ҳисоблайди. Унинг фикрича, онтогенездаги индивидуал тараққиёт филогенезнинг муҳим босқичларини такрорлайди. Олимнинг талқинига биноан, гўдаклик хайвонларга хос тараққиёт палласини қайтаришдан бошқа нарса эмас. Болалик даври эса қадимги одамларнинг асосий машғулоти бўлган овчилик ва баликчилик даврига айнан мос келади. 8-12 ёш оралиғида ўсиш даври ўсмирларда ёшдан иборат бўлиб, ёввойликнинг охири ва цивилизациянинг бошланишидаги қамолот нўққисига ҳамоҳангдир. Ўспиринлик эса жинсий етилишдан (12-13) бошланиб то етуклик даври кириб келгунга қадар (22-25 ёшгача) давом этиб, у романтизмга эквивалентдир. С.Холлнинг талқинига қараганда, бу даврлар “бўрон ва тазйиклар”, ички ва ташқи вазолат (конфликт) дан иборат бўлиб, уларнинг кечиши давомида одамда “индивидуаллик туйғу” си вужудга келади. Шахс ривожланишининг ушбу назарияси ўз даврида бир талай танқидий мулоҳазалар манбаи вазифасини ўтади, чунки инсон зотидаги ривожланиш босқичлари филогенезни айнан такрорламайди ва такрорлаши ҳам мумкин эмас.

Биогенетик концепциянинг бошқа бир тури немис “конституцион психологияси” (инсоннинг тана тузилишига асослаган назария) намояндалари томонидан ишлаб чиқилган. Э.Кречмер шахс (психологияси) типологияси негизига бир қанча биологик омилларни (масалан, тана тузилишининг типи ва бошқаларни) киритиб, инсоннинг жисмоний типни билан ўсишининг хусусияти ўртасида узвий боғлиқлик мавжуд, деб тахмин қилади. Э.Кречмер одамларни иккита катта гуруҳга ажратади ва унинг бир бошқа циклоид тоифасига хос (тез кўзгалувчи, ҳис-туйғуси ўта барқарор), иккинчи учиди эса шизонд тоифасига (одамови, муносабатга қийин киришувчи, ҳис-туйғуси чекланган) хос одамлар туришини айтади. Бу тахминини у шахс ривож-

ланиши даврига кўчиришга ҳаракат қилади, натижада ўсмирлик циклоид хусусиятлари, (ўта кўзгалувчанлик, тажовузкорлик, аффиатив табиатлилиқ, илк ўспиринларда эса шизоидлик хусусиятлари) бўлади, дея хулоса чиқаради. Лекин инсонда биологик шартли сифатлар ҳамиша етакчи ва ҳал қилувчи роль ўйнай олмайди, инсон шахсининг индивидуал-типологик хусусиятлари бир-бирига айнан тушмайди.

Биогенетик назариянинг намоёндалари америкалик психолог А.Гезелл ва С.Холл тараккиётнинг биологик моделига чамалаб кўрадилар, бу жараёнда мувозанат, интеграция ва янгилашиш шикори ўзаро ўрин алмашиб туради, деган хулосага келадилар.

Психология тарихида биологизмнинг энг яққол кўриниши бу мунд Фрейднинг шахс талқинида ўз ифодасини топган. Унинг таълимотиға биноан, шахсининг барча ҳагги-ҳаракатлари (хулқи) оғир биологик майллар ёки инстинктлар билан шартланган, айниқса эрринчи навбатда, у жинсий (сексуал) майлиға (либидоға) боғлиқ. Бунға ўхшаш биологизаторлик омиллари инсон хулқини белгилаётган бирдан-бир мезон ёки бетакрор туртки ролини бажара олмайди.

Биогенетик назариянинг қарама-қарши кўриниши - бу аққубға жойлашган социогенетик назария ҳисобланади. Социогенетик ёндашишға биноан, шахсда рўй берадиган ўзгаришлар жамиятнинг тузилиши, ижтимоийлашиш (социализация) усуллари, уни қуритурган одамлар билан ўзаро муносабати воситаларидан келиб чиққан ҳолда тушунтирилади. Ижтимоийлашув назариясига кўра, инсон биологик тур сифатида туғилиб, ҳаётнинг ижтимоий шарт-шароитларининг бевосита таъсири остида шахсга айланади.

Ғарбий Европаниннг энг муҳим нуфузли назарияларидан бири бу роллар назариясидир. Ушбу назариянинг моҳиятиға биноан жамият ўзининг ҳар бир аъзосига статус (ҳақ-ҳуқуқ) деб номланган ҳақ ҳаракат (хулқ) нинг барқарор усуллари мажмуасини тақлиф қилади. Инсон ижтимоий муҳитда бажариши шарт бўлган маҳсус ролни шахсининг хулқ-атвор хусусиятида, ўзгалар билан муносабат, мулоқот ўрнатишида сезиларли из қолдиради.

АҚШда кеиғ тарқалган назариялардан яна биттаси - бу индивидуал тажриба ва билимларни эгаллаш (мустақил ўзлаштириш) назариясидир. Мазкур назарияға биноан шахсининг ҳаёти ва унинг воқеликка нисбатан муносабати кўпинча кўникмаларни эгаллаш билемларни ўзлаштиришининг самараси кўзгатувчинини узликсиз

анида мустақамланиб боришнинг махсулидир. (Э.Торндайк, Б.Скиннер ва ҳоказо).

К.Левин томонидан тавсия қилинган "фазовий зарурат майдони" назарияси психология фани учун (ўз даврида) муҳим аҳамият касб этади. К.Левиннинг назариясига кўра индивиднинг хулқи (хатти-ҳаракати) психологик куч вазифасини ўтовчи иштиёқ (интилиш), мақсад (ният) лар билан бошқарилиб турилади ва улар фазовий зарурат майдонининг кўлами ва таянч нуқтасига йўналтирилган бўлади.

Юқорида таҳлил қилинган (шарҳланган) ҳар бир назария шахснинг ижтимоий хулқи (хатти-ҳаракати) ни ўзгалар учун ёшиқ ёки маҳдуд муҳит хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда тушунтиради, бу ўринда одам хоҳлайдими ёки йўқми бундан катъи назар мазкур шароитга мослашмоғи (кўникмоғи) зарур, деган ақидага амал қилинади.

Бизнингча, барча назарияларда инсон ҳаётининг ижтимоий-тарихий вазиятлари ва объектив шарт-шароитлари мутлақо эътиборга олинмаганга ўхшайди.

Психологияда психогенетик ёндашиш ҳам мавжуд бўлиб, у биогенетик, социогенетик омилларнинг қимматини камситмайди, балки психик жараёнлар тараккиётининг биринчи даражали аҳамиятга эга деб ҳисоблайди. Ушбу ёндашишнинг учта мустақил йўналишга ажратиб таҳлил қилиш мумкин, чунки уларнинг ҳар бири ўз моҳияти, маҳсули ва жараён сифатида келиши билан ўзаро тафовутланади.

Психиканинг иррационал (аклий билиш жараёнларидан ташқари) таркибий қисмлари бўлмиш эмоция, майл ва шу қабилар ёрдамида шахс хулқини таҳлил қилувчи назария психодинамика дейилади. Мазкур назариянинг йирик намояндаларидан бири - бу америкалик психолог Э.Эриксондир. У шахс ривожини 8 та даврга ажратади ва уларнинг ҳар қайёиси ўзига хос бетакрор хусусиятга эгадир.

Биринчи давр - гўдақлик. Ушбу даврда гўдақда онгсизликка асосланган ташқи дунёга нисбатан "ишонч" туйғуси вужудга келади. Бунинг бош сабабчиси ота-онанинг меҳр-муҳаббати, ғамхўрлиги ва жошқурлигининг нишонасидир. Агарда гўдақда ишонч негизи пайдо бўлмаса, балки борликка нисбатан ишончсизлик ҳисси туғилса, у такдирда вояга етган одамларда маҳдудлик, умидсизлик шаклида акс этувчи хавф вужудга келиши, эҳтимол.

Иккинчи даврда, яъни илк болаликда жонзодда ярим мустақиллик ва шахсий кадр-қиммат туйғуси шаклланади ёки аксинча, уларнинг қарама-қаршиси бўлмиш уяғ ва шубҳа ҳисси ҳосил бўлади. Болада мустақилликнинг ўсиши, ўз танасини бошқаришга кенг имко-

ният яратиб, бўлғусида шахс хусусиятларига айланувчи тартиб назорат, тизом, масъулият, жавобгарлик, ҳурмат туйғуларини таркиб топишига пухта замин ҳозирлайди.

Учинчи давр - ўйин ёши деб аталиб 5 ёшдан 7 ёшгача бўлган болаларни ўзинга камраб олади. Мазкур даврда ташаббус туйғуси, қўриққинчилик ишини амалга ошириш ва бажариш майлини таркиб топтиради. Мабодо унда хоҳиш-истакни рўёбга чиқаришнинг йўли тўсиб қўйилса, ушбу ҳолатда бола ўзини айбдор деб ҳисоблайди. Мазкур ёш даврида давра, яъни гуруҳий ўйин, тенгқурлари билан мулоқот қилиш жараёнлари муҳим аҳамият касб этади, натижада бола турли роллар синаб кўришига, ҳаёлотни ўсишига имкон яратилади. Худди шу даврда болада адолат туйғуси, уни тушуниш майли тўлиқ бошлайди.

Тўртинчи давр - мактаб ёши деб номланиб, ундаги асосий ўзгаришлар кўзлаган мақсадга эришиш қобилияти, уддабуронлик ва махсулдорликка интилиш туйғуси билан ажралиб туради. Унинг муҳим қадрияти - омилкорлик ва махсулдорликдан иборатдир. Ушбу ёш даврининг салбий жиҳатлари (ислатлари) ҳам кўзга ташланади: уларнинг қаторига ижобий ҳислатлари етарли даражада бўлмаганиги, оғти ҳаётнинг барча қирраларини камраб ололмаганиги, муаммоларни ечишда ақл-заковатнинг етишмаслиги, билимларни ўзлаштиришда қолоқлиги (суётлиги) ва ҳоказо. Худди шу даврда шахс меҳнатга нисбатан индивидуал муносабати шакллана бошлайди.

Бешинчи давр - ўспиринлик - ўзининг бетакрор ҳислати, индивидуаллиги ва бошқа одамлар билан кескин тафовутланиши билан тавсифланади. Шунингдек, ўсмирлик шахс сифатида ноанислик, айнан ролнинг уддаламаслик, қатъиятсизлик сингари нуқсонларга (ислатларга) эгадир. Мазкур даврнинг энг муҳим хусусияти "ролни кечиктириш"нинг ўзгариши ҳисобланиб, бирмунча тараккиёт босқичига кўтарилишининг дақиқасидир. Унда ижтимоий ҳаётда бажаришган ролларининг қўлами кенгаяди, лекин уларнинг барчасини жасадан эгаллаш имконияти мавжуд бўлмайди, ваҳоланки бу кезда ўспиринларда ўзини синаб кўриш билан чекланади, холос. Эриксон ўспиринларда ўз-ўзини англашнинг психологик механизмларини батафсил таҳлил қилади, унда вақтни янгича ҳис қилиш, психосексуал муносабатни яқинлаштириш, патоген (қасаллик кўзгатувчи) жараёнлар ва уларнинг тушунишлари намоён бўлишини шарҳлайди.

Олтинчи давр - ёшлик бошқа одамга (жинсга) нисбатан психологик интим яқинлашув қобилияти (уқуви) ва эҳтиёжи вужудга кел

ши билан ажралиб туради. Айниқса, жинсий майл бу соҳада алоҳида ўрни тутади. Бундан ташқари, ёшлик танҳолик ва одамовилик каби бехосият хусусиятлари билан тафовутланади.

Егинчи давр - етуқлик даври деб аталиб, ҳаёт ва фаолиятнинг барча соҳаларида (меҳнатта, ижодиётга, гамхўрликда, пушт қолдиришда, тажриба узатишда ва бошқаларда) маҳсулдорлик туйғуси унга узлуksиз равишда ҳамроҳ бўлади ва эзгу ниятларнинг амалга ошишида туртки вазифасини бажаради. Шунингдек, мазкур даврда айрим жиҳатларда турғунлик туйғуси нуқсон (иллат) сифатида ҳукм суриши эҳтимолдан холи эмас.

Саккизинчи давр, яъни қариллик инсон тарикасида ўз бурчини уқладай олганлиги, турмушнинг кенг қамровлиги, ундан қаноатланганлиги (қониққанлиги) туйғулари билан тавсифланади. Салбий хусусият сифатида ушбу ёшда ҳаётдан, фаолиятдан ноумидлилиқ, улардан қўнғил совиш хис-туйғуларини таъкидлаб ўтиш ўриллидир. Донолик, софлик, гуноҳлардан қоринг бўлишлик бу ёшдаги одамларнинг энг муҳим жиҳати, саховати ҳисобланади, бинобарин, ҳар бир алоҳида олинган ҳолатга нисбатан шахсият ва умумият нуқтаи назардан қараш уларнинг олий ҳиммати саналади.

Э.Шпрангер "Ўстирилик даври психологияси" деган асарида қизларнинг 13 ёшдан 19 ёшгача, йигитларнинг эса 14 ёшдан 22 ёшгача қиритишни тавсия қилади. Ушбу ёш даврида юз берадиган асосий ўзгаришлар Э.Шпрангер бўйича:

- а) шахсий "Мен" ни кашф қилиш,
- б) рефлексиянинг ўсиши,
- в) ўзининг индивидуаллигини англаш (тушуниш) ва шахсий хусусиятларини эътироф қилиш,
- г) ҳаётий эзгу режаларининг пайдо бўлиши,
- д) ўз шахсий турмушини англаган ҳолда қуриш установаки ва ҳоказо. Унинг фикрича, 14-17 ёшларда вужудга келадиган инқирознинг моҳияти уларга катталарнинг болаларча муносабатидан қутулиш туйғусини туғилишидан иборатдир. 17-21 ёшларнинг яна бир хусусияти - ўзининг тенгқурлари ва жамоатчилик қуршовидан "узилиш инқирози" ва танҳолик туйғусининг пайдо бўлишидир. Бу ҳолатни тарихий шартлашганлик шарт-шароитлар ва омиллар вужудга келтиради.

Э.Шпрангер, К.Бюлер, А.Маслоу ва бошқалар персонологик назариянинг йирик намояндалари бўлиб ҳисобланадилар.

Когнитивистик йўналишнинг асосчилари қаторига Ж.Пиаже, Дж. Келли ва бошқаларни киритиш мумкин.

Ж.Пиаже интеллект назарияси иккита муҳим жиҳатга ажратилган бўлиб, у интеллект функциялари ва интеллектнинг даврали таълимотини ўз ичига камраб олади. Интеллектнинг асосий функциялари қаторига уюшқоқлик (тартиблилик) ва адаптация (мослашиш, кўниқиш) дан иборат бўлиб, интеллектнинг функциялари инвариантлиги деб юритилади.

Муаллиф шахсда интеллект ривожланишининг куйидаги боскичларга ажратади:

- 1) сенсомотор интелекти (туғилишдан то 2 ёшгача),
- 2) операциялардан илгариги тафаккур даври (2 ёшдан то 7 ёшгача),
- 3) конкрет операциялар даври (7-8 ёшдан 11-12 ёшгача),
- 4) формал (расмий) операциялар даври.

Ж.Пиаженинг гоёларини давом эттирган психологларнинг баъзиларини когнитив-генетик назарияга бириктириш мумкин. Бу йўналишнинг намоёндалари қаторига Л.Колберг, Д.Бромберг, Дж.Биррер, А.Валлон, Г.Гримм ва бошқалар кирди.

Француз психологи А.Валлон нуқтаи назарича, шахснинг ривожланиши куйидаги боскичларга ажратилади:

- 1) ҳомиланинг она қорнидаги даври,
- 2) импульсив ҳаракат даври - туғилгандан то 6 ойликгача,
- 3) эмоционал (хис-туйғу) даври - 6 ойликдан то 1 ёшгача,
- 4) сенсомотор (идрок билан ҳаракатнинг уйғунлашуви) даври - 1 ёшдан то 3 ёшгача,
- 5) персонализм (шахсга айланиш) даври - 3 ёшдан то 5 ёшгача,
- 6) фарқлаш даври - 6 ёшдан то 11 ёшгача,
- 7) жинсий етилиш ва ўспиринлик даври - 12 ёшдан то 18 ёшгача.

Яна бир франциялик йирик психолог Заззо ўз ватанидаги таълим ва тарбия тизимининг тамойидларидан келиб чиққан ҳолда, маъмуаммога бошқачароқ ёндашиб ва уни ўзига хос талқин қилиб, интеллектнинг улғайиб боришини куйидаги боскичларга ажратишни таклиф қилади:

1. Биринчи босқич - боланинг туғилганидан 3 ёшгача.
2. Иккинчи босқич - 3 ёшдан 6 ёшгача.
3. Учинчи босқич - 6 ёшдан 9 ёшгача.
4. Тўртинчи босқич - 9 ёшдан 12 ёшгача.
5. Бешинчи босқич - 12 ёшдан то 15 ёшгача.
6. Олтинчи босқич - 15 ёшдан 18 ёшгача.

Схемадан кўришиб турибдики, Р.Заззо шахс ривожланишининг боскичларига индивидуаллик сифатида гаркиб топиш, такомиллашниш назариясидан келиб чикиб ёндашгани шахс шаклланиши палласининг юқори нуктаси, яъни ижтимоийлашуви билан чекланишга олиб келган. Шунинг учун унинг таълимоти инсоннинг онтогенезда такомиллашуви, ўзгариши, ривожланиши хусусиятлари ва қонуниятлари тўғрисида мулоҳаза юритиш имконини бермайди.

Е.Гримм шахс ривожланиши қуйидаги боскичлардан иборат эканлигини тавсия қилади:

- 1) чакалоқлик - туғилгандан то 10 кунгача,
- 2) гўдақлик - 10 кундидан то 1 ёшигача,
- 3) илк болалик - 1 ёшдан то 2 ёшигача,
- 4) биринчи болалик даври - 3 ёшдан то 7 ёшигача,
- 5) иккинчи болалик даври - 8 ёшдан то 12 ёшигача,
- 6) ўсмирлик даври 13 ёшдан то 16 ёшигача ўғил болалар, 12 ёшдан 15 ёшигача қизлар,
- 7) ўспиринлик даври - 17 ёшдан то 21 ёшгача йигитлар, 16 ёшдан 20 ёшгача қизлар (боқиралар),
- 8) етуқлик даври: биринчи боскич - 22 ёшдан 35 ёшгача эркеклар, 21 ёшдан 35 ёшгача аёллар, иккинчи боскич - 36 ёшдан 60 ёшгача эркеклар, 36 ёшдан 55 ёшгача аёллар,
- 9) кексайиш (ёши қайтган давр) - 61 ёшдан то 75 ёшгача эркеклар, 55 ёшдан то 75 ёшгача аёллар,
- 10) қариллик даври - 76 ёшдан то 90 ёшигача (жинсий тафовут йўқ).

11) узоқ умр кўрувчилар 91 ёшдан бошлаб то чексизликкача.

Дж.Биррон шахс ривожланишини қуйидагича тасаввур этади:

- 1) гўдақлик - туғилгандан то 2 ёшгача,
- 2) мактабодди давр - 2 ёшдан то 5 ёшгача,
- 3) болалик даври - 5 ёшдан то 12 ёшгача,
- 4) ўспиринлик даври - 12 ёшдан то 17 ёшгача,
- 5) илк етуқлик даври - 17 ёшдан то 20 ёшгача,
- 6) етуқлик даври - 20 ёшдан то 50 ёшгача,
- 7) етуқлик даврининг охири - 50 ёшдан то 75 ёшгача,
- 8) қариллик даври 76 ёшдан бошлаб.

Д.Бромлейнинг таснифи бошқаларникига мутлақо ўхшамайди, чунки унда шахснинг ривожланиши муайян даврларга ва боскичларга ажратилган: биринчи давр - она қорнидаги муддатни ўз ичига қамраб олади (зигота-эмбрион-хонила-туғилиш), иккинчи давр (болалик): а)

гўдаклик - турилгандан то 18 ойликгача, б) мактабгача боскичдаги биринчи - 19 ойликдан то 5 ёшгача, в) мактаб болалик - 5 ёшдан то 11 ёшгача, учинчи давр (ўспиринлик) - 1) илк ўспиринлик - 11 ёшдан то 15 ёшгача, 2) ўспиринлик - 15 ёшдан то 21 ёшгача, тўртинчи давр (етуклик) - 1) илк етуклик даври - 21 ёшдан то 25 ёшгача, 2) етуклик даври - 25 ёшдан то 40 ёшгача, 3) етукликнинг сўнгги боскичи - 40 ёшдан то 55 ёшгача, бешинчи давр (карилик) - 1) илк карилик боскичи - 55 ёшдан то 65 ёшгача, 2) карилик боскичи - 65 ёшдан то 76 ёшгача, 3) энг кексалик даври - 76 ёшдан то чексизликгача.

Шундай қилиб, биз чет эл психологиясида шахс ривожланишининг йўналишлари ва назарияларини қисқача шарҳлаб ўтдик. Қозонган таҳлиллардан кўриниб турибдики, Европа мамлакатлари ва АҚШ психологлари орасида бу соҳада битта умумий назария ҳали шаклланишга эришилмаган. Бунинг бош сабаби шахснинг тузилиши, уни шакллантирувчи қонуниятлари, унинг камолотида объектив ва субъектив таъсирнинг роли, микро ва макромухитнинг таъсири, ривожланишнинг янги манбалари бўйича умумийликнинг йўқлиги, аниқ методология ва илмий платформага асосланмаганлиқдир.

4. Собик Совет психологиясида шахс ривожланиши назариялари шарҳлари

Собик Совет психологиясида шахснинг ривожланиши муаммоси Л.С.Виготский, П.П.Блонский, С.Л.Рубинштейн, А.Н.Леонтьев, Б.Г.Ананьев, Л.И.Божович сингари йирик психологларнинг асарларида ўз аксини топа бошлаган. Кейинчалик ушбу масала билан шуғулланувчилар сафи кенгайиб борди. Худди шу боисдан шахснинг тузилиши, илмий манбаи, ривожланишнинг ўзига хослиги бўйича таҳқиқ қилинган даражада тафовутга эга. Ҳозирги даврда шахснинг ривожланиши юзасидан мулоҳаза юритилганда олимларнинг илмий қарашларини муайян гуруҳга ажратиш ва ундан сўнг уларнинг мазмунини очиш мақсадга мувофиқ. Бизнингча, онтогенезда шахс тараккилликни бир неча боскичларга ажратиш ва уларнинг ҳар бирига алоқадор илмий психологик таъриф бериш нуқтаи назаридан ёндашиш қулайлиги назария ва йўналишларни ташкил қилади. Жумладан, ривожланишдаги инкирозга биноан (Л.С.Виготский), мотивацион ёндашиш (Л.И.Божович), фаолиятга кўра муносабат (Д.Б.Эльконин), шахснинг ижтимоийлашуви хусусиятига эътиборан (А.В.Петровский), шахснинг тутган позициясини ҳисобга олиб (Д.И.Фельдштейн) ва ҳоказо.

Л.С.Виготский жаҳон психологлари шахснинг тузилиши ва ривожланишига онд назарияларни танкидий таҳлил қилиб, камолотни вуҷудга келтирувчи руҳий янгиланишлардан келиб чиққан ҳолда жараёни куйидаги боскичларга ажратади.

1. Чакалоқлик даври инкирози (кризиси).
2. Ғудаклик даври - 2 ойдан 1 ёшгача. Бир яшарлик инкироз.
3. Илк болалик даври - 1 ёшдан 3 ёшгача. 3 яшарлик инкироз.
4. Мактабгача ёшдаги давр - 3 ёшдан 7 ёшгача. 7 яшарлик инкироз.
5. Мактаб ёши даври - 8 ёшдан 12 ёшгача. 13 яшарлик инкироз.
6. Пубертат (жинсий етилиш) даври - 14 ёшдан 18 ёшгача. 17 яшарлик инкироз.

Л.С.Виготский ўз асарларида ривожланишнинг ҳар бир даври-нинг ўзига хос хусусиятларига чуқур илмий таъриф бера олган. Тадкиқотчи шахснинг ривожланишида энг муҳим руҳий янгиланишлар юзасидан ҳам илмий, ҳам амалий аҳамият касб этувчи мулоҳазалар билдирган. Бирок унинг фикрлари ичида ўта мунозарали, баҳсбоб ўринлар талайгина. Ҳозирги замон психология фанида Л.С.Виготскийнинг шахснинг ривожланиши назарияси илмий, тарихий, ижтимоий аҳамият касб этади. тараққиётни келтириб чиқарувчи инкирозларнинг роли тўғрисидаги мулоҳазалари ва олға сурган гоялари шу куннинг талаби билан ҳамоҳангдир.

Собик Совет психологиясининг йирик намояндаси, Л.С.Виготскийнинг шогирди Л.И.Божович шахс шаклланишини муайян даврларга бўлишда мотивларга асосланади, шунинг учун бу ёндашуви мотивацион деб юритиш мумкин. Л.И.Божович мулоҳазасига биноан, шахснинг шаклланиши ушбу даражалардан иборат: биринчи боскич - чакалоқлик - туғилгандан то 1 ёшгача, иккинчи боскич - мотивацион тасаввур - 1 ёшдан 3 ёшгача, учинчи боскич - "Мен" ни англаш даври - 3 ёшдан 7 ёшгача, тўртинчи боскич - ижтимоий жонзод эканлигини англаш даври - 7 ёшдан 11 ёшгача, бешинчи боскич: а) ўз-ўзини англаш даври - 12 ёшдан 14 ёшгача, б) ўз ўрнини белгилаб олиш (топиш) даври - 15 ёшдан 17 ёшгача.

Л.И.Божович шахс шаклланишининг ҳар бир боскичини психологик тавсифини бериб, уларни келтириб чиқарувчи омиллар, манбалар, турткилар, механизмлар негизини очиб беришга ҳаракат қилган. Олима фикрининг йўналиши шахс психологияси билан узвий боғлиқ бўлиб мотивацион ёндашувга бевосита таҳлил ва шарҳ бўйсундирилган.

Д.Б.Элькониннинг шахс шаклланиши классификацияси етакчи фаолият назариясига (А.Н.Леонтьев таълимотига) асосланиб, ҳар бир таракқиёт палласида у ёки бу кўринишдаги фаолият устунлик қилиши эҳтимолига суянади. Инсоннинг шахс сифатида камол топиши жараёнидаги етакчи фаолият роли ушбу назариянинг асосини ташкил қилган.

Д.Б.Эльконин шахс шаклланишининг куйидаги боскичларга ажратди:

1) гўдақлик даври - туғилгандан то 1 ёшгача; асосий фаолият - бевосита эмоционал мулоқот.

2) илк болалик даври - 1 ёшдан то 3 ёшгача; асосий фаолият - предмет билан манипуляция (нозик ҳаракат) қилиш.

3) мактабгача даври - 3 ёшдан то 7 ёшгача; асосий фаолият - ролли ўйинлар, асосий фаолият - ўқиш.

5) кичик ўмирлик даври - 10 ёшдан то 15 ёшгача; асосий фаолияти - шахсий ички (интим) мулоқот.

6) катта ўмирлик ёки илк ўспиринлик ёш даври - 16 ёшдан то 17 ёшгача; асосий фаолият - ўқиш-касб танлаш.

Д.Б.Элькониннинг шахс шаклланиши боскичлари муайян кўрадаги психологлар томонидан илқ қарши олинишига қарама-қарши маълум даражада муназарабон ўринлар йўқ эмаслигини эътироф қилинди. Бизнингча, ҳар бир даврининг ўзига хос хусусиятлари факт алоҳида олинган фаолият доираси таъсири билан чегараланиб қолмаслиги, балки оралик боскичлари ҳам мавжудлиги ва ундан келиб чиққан ҳолда рухий янгиланишларда ҳам ўзгариш бўлиши эҳтимолидан холи эмас. Шунга қарамаздан, Д.Б.Элькониннинг мазкур назарияси психология фанида, айниқса, ёш давлари психологиясида эътибор оммабоплардан бири бўлиб қолмоқда.

Болалар психологияси фанининг йирик намояндаси А.А.Леонтьев шахс таракқиётини муайян боскичларга ажратишда психологик психология позициясидан турган ҳолда фаолият нуқтан назардан унга ёндашди, маълум давларга ажратди ва уларни атрофдаги шарҳлаб беришга интилади.

1. Чақалоқлик даври - туғилгандан то бир ойликгача.
2. Кичик мактабгача даври 1 ойдан то 1 ёшгача.
3. Мактабгача ёшидан олдинги давр - 1 ёшдан то 3 ёшгача.
4. Мактабгача ёши даври - 3 ёшдан то 7 ёшгача.
5. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилик даври - 7 ёшдан то 11 (12) ёшгача.
6. Ўрта синф ўқувчиси даври (ўмирлик) - 13 ёшдан то 15 ёшгача.
7. Юқори синф ўқувчиси даври - 15 ёшдан то 18 ёшгача.

Педагогик психологиянинг таникли намояндаси В.А.Крутецкий инсоннинг онтогенетик тараккиётини мана бундай боскичлардан таркиб топши эҳтимоли мавжудлигини асослаб беришга ҳаракат қилади.

1. Чақалоклик (туғилгандан то 10 кунликгача).
2. Ғўдаклик даври (10 кунликдан то 1 ёшгача).
3. Илк болалик даври (1 ёшдан то 3 ёшгача).
4. Боғчагача бўлган ёш давр (3 ёшдан то 5 ёшгача).
5. Боғча ёш даври (5 ёшдан то 7 ёшгача).
6. Кичик мактаб ёши даври (7 ёшдан то 11 ёшгача).
7. Ўсмирлик ёш даври (11 ёшдан то 15 ёшгача).

Негадир муаллифларнинг аксарияти онтогенезда шахснинг ривожланишини қолган боскичларини ҳисобга олмайдилар.

Ҳозирги замон психологиясининг таникли вакили А.В.Петровский инсон тараккиётига шахсни таркиб топтиришнинг социал-психологик нуқтан назардан ёндашиб, ўзига хос оригинал классификациясини яратди. Ушбу назария негизда юксалиш, етукликка интилиш гоёяси ётганлиги сабабли болалик, ўсмирлик, ўспиринлик давлари ётади. ҳолос. А.В.Петровскийгача психологлар тараккиётнинг бир текис жиҳатини олиб ўрганган бўлсалар, бундан ўларок у шахс шаклланишининг просоциал (ижтимоий қондаларга риоя қилиб) ва асоциал (аксижтимоий) босқичлари мавжуд бўлиши мумкинлигини далиллаб беришга ҳаракат қилади. Шунинг учун тараккиёт учта макрофазадан иборат эканлигини шарҳлаб, унинг биринчи тури болалик даврига тўғри келиб, ижтимоий муҳитга мослашиш, кўникиш (адаптация), иккинчиси - ўсмирларга хос индивидуаллашиш (индивидуализация), учинчиси - ўспиринлик, яъни етукликка интилиш даврида индивидуал ҳолатларни мувофиқлаштириш (бирлаштириш) хусусиятлари билан тавсифланади. А.В.Петровский шахснинг шаклланишини қуйидаги боскичлардан иборат бўлишини таъкидлаб ўтади.

1. Илк болалик (мактабгача ёшдан олдинги давр) - туғилгандан то 3 ёшгача.
2. Боғча ёши даври - 3 ёшдан то 7 ёшгача.
3. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчи даври - 7 ёшдан то 11 ёшгача.
4. Ўрта синф ўқувчиси (ўсмирлик) даври - 11 ёшдан то 15 ёшгача.
5. Юқори синф ўқувчиси (илк ўспиринлик) даври - 15 ёшдан то 17 ёшгача.

А.В.Петровскийнинг классификацияси қанчалик такомил даражада бўлмасин, тараккиётнинг оралик боскичлари, уларнинг ўзига хос хусусиятлари мавжудлигини эътироф этишга мойилдир. Чунки

ижтимоий қоидаларга биноан ўсишми ёки акс-ижтимоийми унинг рамасдан, ҳар икки йўналишнинг ҳам оралик жабхалари бўлиши тимолдан холи эмас, лекин бу гоёни чуқурроқ шарҳлаб бериш жоиз.

Д.И.Фельдштейн классификацияси ҳам шахсга ижтимоий шувга асосланган бўлса ҳам, лекин у А.В.Петровскийникидан катта фарқ қилади. Д.И.Фельдштейннинг фикрича, инсонни шахс сифатида шаклланиш жараёнида иккита катта тараккиёт босқичини бошқарилади, улардан бири - "Мен жамият ичида" деган позициядан иборат бўлиб, у ўзига қуйидаги ёш босқичларни камраб олади:

- 1) илк болалик - 1 ёшдан 3 ёшгача,
- 2) кичик мактаб ёшидаги ўқувчиси даври - 6 ёшдан то 9 ёшгача,
- 3) юқори синф ўқувчиси даври - 15 ёшдан то 17 ёшгача.

Шахс тараккиётдаги иккинчи позиция "Мен ва жамият" номланиб, у қуйидаги ёш босқичларига тааллуқлидир:

- 1) гўдаклик - туғилгандан то 1 ёшгача,
- 2) мактабгача ёшдаги болалар - 3 ёшдан 6 ёшгача,
- 3) ўмирлар - 10 ёшдан то 15 ёшгача.

Д.И.Фельдштейн бошқа тадқиқотчилардан фарқли ўларган ўсмирлик даврини уч босқичга ажратади. Унинг мулоҳазасига кўра, биринчи босқич (10-11 ёш) ўзига муносабатни кашф қилишдан иборат бўлиб, ўзини шахс сифатида ҳис қилиш ва катъий қарорга келиш билан яқунланади. Иккинчи босқич 12-13 ёшдаги ўсмирларни ўз ичига олиб, бир томондан, ўзини шахс сифатида тан олиш, иккинчи томондан, ўзига салбий муносабатда бўлиш хусусиятига эга. Учунчи босқич 14-15 ёшли катта ёшдаги катта ўсмирлардан иборат бўлиб, тезкорликда ўз-ўзини баҳолашга мойил муносабати билан тавонланади.

Болаларда "Мен жамият ичида" позицияси илк болалик, кичик мактаб ёшидаги, юқори синф ўқувчилик давларида фаоллик билан қўламда қўлоқ ёяди, чунки мазкур тараккиёт босқичида фаолиятнинг амалий предмети жиҳатлари жадал ўсишда бўлади. Уларда "Мен ва жамият" позицияси вужудга келиши мактабгача тарбия ва ўсмирлик давларига тўғри келиб, улар томонидан ижтимоий ҳаракатларнинг нормалари ва қоидаларини ўзлаштириш, шахсларга муносабат ўрнатиш, ўзаро мулоқотга киришиш хусусияти билан таърифланади. Ана шу мураккаб социал-психологик ҳолатларга асосланган ҳолда Д.И.Фельдштейн боланинг ижтимоий тараккиётда унинг жамиятга нисбатан муносабатининг асосий (бош) ва оралик томонларга ажратади. Болада жамиятга нисбатан оралик муносабати

шаклланиши ижтимоийлашув, индивидуаллашувнинг таркибий қисмларини эгитлаш ва бир даврдан иккинчисига ўтиши натижасида юзага келади. Асосий (бош) муносабат - шахснинг ривожланишида кескин силжиш нуқталарининг пайдо бўлиши, ички сифат ўзгаришларининг вужудга келиши ва унда янги хислатларни таркиб топишининг маҳсулидир.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, Д.И.Фельдштейннинг шахс ривожланиши назарияси онтогенезда юз берадиган барча психологик ҳолат ва фазилатни изоҳлаб бериш имкониятига эга эмас. Лекин у таълим-тарбия сифатини оширишга ва такомиллаштириш жараёни (фаолияти) га ижобий таъсир ўтказиш хусусияти билан амалий аҳамият касб этади.

Шундай қилиб, ҳамдўстлик мамлакатлари психологлари томонидан бир қатор пухта илмий-методологик негизга эга бўлган шахснинг ривожланиши назариялари ишлаб чиқилган. Уларнинг аксарияти онтогенезда шахснинг шаклланиши қонуниятларини очишга муайян ҳисса бўлиб хизмат қилади, амалий ва назарий муаммоларни ечишда кенг кўламда қўлланилади. Аммо онтогенезда шахснинг шаклланиши ва ривожланиши хусусиятларини ақс эттирувчи назария яратиш маврули етиб келди.

5. Собик совет психологиясида шахс таърифи

Умумий психология фанида шахснинг шаклланиши ва ривожланиши қонуниятлари ҳамда уларнинг механизмлари тадқиқ этилади. Бу борада психологлар томонидан шахсга нисбатан турлича таъриф берилган ва унинг тузилишини ўзига хос тарзда тасаввур қилишган. Қўйида муаллифларнинг айримларига қисқача тўхталиб ўтамиз.

А.Г.Ковалевнинг фикрича, шахс - бу ижтимоий муносабатларнинг ҳам объекти, ҳам субъектидир. А.Н.Леонтьев ушбу масалага бошқачарок ёндашиб, унга шундай таъриф беради: шахс - бу фаолият субъектидир. К.К.Платоновнинг талқинига биноан: жамиятда ўз ролини англовчи, ишга лаёқатли, яроқли аъзоси шахс дейилади. Бу муаммо моҳиятини чуқурроқ очишга ҳаракат қилган С.Л.Рубинштейн таърифича, шахс - бу ташки таъсирлар йўналишини ўзгартирувчи ички шарт-шароитлар мажмуасидир.

Психология фанида бир-бирига яқин, лекин айният бўлмаган тушуначалар қўлланилиб келинади, чунончи: одам, шахс, индивидуаллик. Уларнинг моҳиятини аниқроқ изоҳлаб бериш учун ҳар бирининг психологик табиатини таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ.

1. Одам: сўт эмизувчилар синфига дахлдорлик, биологик жонзод эканлиги одамнинг ўзига хос хусусиятидир. Тик юришнинг кўллارнинг меҳнат фаолиятига мослашганлиги, юксак тараққий қилинишига эгаллиги, сўт эмизувчилар таснифига кириши унинг ўзига хос томонларини асос қилиб эътиборга олинади. Ижтимоий жонзод сифатида одам оғир ва қўлдан қуролланганлиги туфайли борлигини оғир асос эътириш қобилиятидан ташқари ўз қизикишлари ва эҳтиёжларига мутаносиб тарқатилишни ўзгартириш имкониятига ҳам эгадир.

2. Шахс. Меҳнат туфайли ҳайвонот оламидан ажралиб қолиши ва жамиятда ривожланувчи, тил ёрдами билан, бошқа кишилар билан мулоқот (муомала) га киришувчи одам шахсга айланади. Ижтимоий ҳаётнинг шаклланишига асосий таъсири ҳисобланади.

3. Индивидуаллик. Ҳар қайси инсон бетақдор ўзига хос хусусиятларга эга. Шахснинг ўзига хос қирраларининг мужассамлашуви индивидуалликни вужудга келтиради. Индивидуал шахснинг интелектуал, эмоционал ва иродавий соҳаларида намоён бўлади.

Собиқ совет психологиясида энг кўп тарқалган шахснинг тузилишига оид материаллар билан қисқача танишиб ўтамиз.

С.Л.Рубинштейн бўйича шахс қуйидаги тузилишга эга:

1. Йўналганлик - эҳтиёжлар, қизикишлар, идеаллар, эътиқодлар, фаолият ва ҳулқнинг устувор мотивлари ҳамда дунёқарашларида ифодаланади.

2. Билимлар, кўникмалар, малакалар - ҳаёт ва фаолият жараёнида эгалланади.

3. Индивидуал типологик хусусиятлар - темперамент, характер, қобилиятларда асос элади.

К.К.Платонов таълимотида кўра, шахс тузилиши қуйидаги шаклга эга:

I. Йўналганлик ости тузилиши - шахснинг ахлоқий қиёфаси ва муносабатларини бирлаштиради. Ундан ҳаракатчанлик, барқарорлик, жадаллик, кўлам (ҳажм) даражаларини фарқлаш лозим.

II. Ижтимоий таъриба ости тузилиши - Таълим воситасида шахсий таърибада эгалланган билимлар, кўникмалар ва одатлар камраб олади.

III. Психологик асос эътириш шакллари ости тузилиши - Ижтимоий турмуш жараёнида шаклланувчи билиш жараёнларининг индивидуал хусусиятлари.

IV. Биологик шартланган ости тузилиш.

Мия морфологик ва физиологик хусусиятларига муайян даражада боғлиқ бўлган патологик ўзгаришларни, шахснинг ёш, жинс хусусиятларини ва унинг типологик хосиятларини бирлаштиради.

А.Г.Ковалев талқинига биноан, шахс мана бундай тузилишга эга:

1. **Йўналганлик** - воқеадикка нисбатан инсон муносабатини аниқлайди, унга ўзаро таъсир этувчи ҳар хил хусусиятли гоявий ва амалий установкалар, қизиқишлар, эҳтиёжлар қиради.

Устувор йўналганлик шахснинг барча психик фаолиятини белгилайди.

2. **Имкониятлар** - фаолиятнинг муваффақиятли амалга ошишини таъминловчи тизим. Ўзаро таъсир этувчи ва ўзаро боғлиқ бўлган турлича қобилиятлар.

3. **Характер**. Ижтимоий муҳитда шахснинг ҳулқ-атвор услубини аниқлайди. Одамнинг руҳий ҳаёти шакли ва мазмуни унда намоён бўлади. Характер тизимидан иродавий ва маънавий сифатлар ажратилган.

4. **Машқлар тизими**. Ҳаёт ва фаолият, ҳаракат ва ҳулқ-атворни тузатиш (коррекциялаш), ўзини ўзи назорат қилиш, ўзини ўзи бошқаришни таъминлайди.

6. Шахснинг психологик тузилиши моделлари таҳлили

Психология фанида системали ёндашувга оид тадқиқотларнинг кўрсатишига қараганда, ҳар қайси тизимнинг тавсифи сифатида унинг тузилиши қабул қилинади. Одатда, яъни структура - бу объектнинг бир қатор таркиблари ўртасидаги унинг яхлитлиги, ўзига ўзининг айниқлашувини таъминловчи барқарор ички алоқалар мажмуасидир.

Биз шахс структураси, яъни тузилиши муаммосини баён, талқин қилишда таянч ва жабҳа, компонент тушунча тариқасида яхлит тузилишнинг нисбий мустақил қисмидан, таҳлилнинг бирлиги сифатида элемент тушунчасидан (атамасидан), ҳар қандай контекстлардан яхлитлик хусусиятини ақс эттирмаса ҳам улардан фойдаланамиз. Бундай тафовут (фарқ) шахс хусусиятларини яхлит ҳолда муқамал очиш учун таркибий тизимли ва элементли тизимли даражаларини намоён этиш учун муҳим зарур.

Шахснинг тузилиши тўғрисидаги муаммо ўзининг долзарблиги билан фаннинг тадқиқот доирасидан, предметдан ташқари чиқади.

Шахс тузилишига оид илмий тасаввурларнинг яратилиши, иш-чиқилиши яхлит назариянинг зарурий шarti ҳисобланиб, инсоннинг ижтимоий моҳияти қирраларини очиш имкониятига эгадир. Худди шу боисдан психологияга фалсафа, педагогика, тиббиёт сингари фанларнинг намоёндалари томонидан уни муҳокама қилишда намoён бўлганлиги туфайли унга кизиқишнинг юксаклигидан далолат бермоқда.

Психология фани шахс структурасининг моделини яратилиши бошқа фанлардан изчилроқ киришади, унинг табиатини акс эттириш имкониятига эришади, натижада у психология муаммолари мажмуида марказий ўрин эгаллади. Психолог олимлар томонидан тадқиқ қилинаётган долзарб муаммолар билан шахс тузилишига оид масалалар ёки бу жабҳаси орқали узвий боғлиқликка эга. Бу контекстда ҳуқуқ мотивацияси, шахснинг типологиясини ишлаб чиқиш, шахсга таълим ўтказишнинг самарали йўл-йўриқларини кидиришни эслаш ўтишнинг ўзи кифоя.

Психология фанида шахсга структуравий ёндашиш бўйича эриш салмоқли илмий изланишлар амалга оширилганлиги қонуний ҳисоб бўлиб, хилма-хил шахс структурасининг модели яратилганлиги фанларимизнинг ёрқин далилидир. Бу борада Б.Г.Ананьевнинг фикрича, психологик ҳодисаларни ақл (интеллект), ҳиссиёт (эмоция) ва иродат ажратилиш... инсон психологиясида структуравий ёндашиш тажрибасининг дастлабки кўриниши бўлиб, унинг ҳақчилиги кўпгина психологлар томонидан тан олиншидир. Б.Г.Ананьев структуравий ёндашишнинг бошқа вариантлари тарикасида турлича психик ҳодисалар билан карама-қарши алоқаларнинг эътироф этилиши - психик ақлнинг психик функциялар, онгнинг онгсизлик, тенденцияларнинг тенденциялар билан уйғунлигини таъкидлайди. Л.С.Виготскийнинг фикрича, лоҳазасига кўра, инсоннинг психик функцияларини юксак, маданият қуйи, табиий турларга ажратишни киритиш мумкин, чунки уларнинг негизда таълим билан инсоннинг олий нерв фаолиятида биринчи ва иккинчи сигналлар системасининг ўзаро таъсирининг ифодаланганлиги ётади.

Ҳозирги даврда психология фанида психологик ҳодисаларнинг психик жараёнларга, ҳолатларга, шахснинг хусусиятларига ажратилиш қабул қилинганлиги муҳим аҳамиятга эга. Бундай ёндашувнинг маънавий жудлиги Б.Г.Ананьев томонидан структуравий концепциянинг тажрибаси сифатида қаралади. Бу воқелик "ҳодисаларни бир юз жабҳалари билан тўлдиришга интилиш психофизиологик хусусиятларини"

касб этиб, психик жараёнлар учун дастлабки материалларни тўплаш имкониятини (идрок, тафаккур, эмоция, ирода) беради". Унинг фикрича, дастлабки материаллар, бир томондан, психик функциялар (сенсор, мнемик), хулкнинг, иккинчи томондан, элементар, мотивлари (эҳтиёж, установка) ҳисобланади. Олимнинг мулоҳазасича, бу қўшимчалар "генетик маъно касб этиб, физиологиядан мия механизмлари умумпсихологик ва нейрогуморал регуляторларини камраб олиш психологияга ўтишга имкон беради". Лекин ушбу структуравий ёндашувнинг махсус психологик деб қарашдан катъи назар, ҳозирги замон синтетик нисбончуноелиги учун умумий аҳамиятли жихатни юксакликка кўтаришга қодир эмас.

Юқорида таъкидлаб ўтилган психик ҳодисаларнинг турли кўринишларини феноменларга ажратишнинг қонунийлиги бўйича баҳс юритмасдан туриб, жумладан жараёнларга, ҳолатларга, хусусиятларга бўлинишдан кўз юмиб, ушбу категориялар, уларнинг турлича талқини шахс структурасининг таркибий қисмларига тенглаштириш мумкин эмаслигини қайд этиш зарур. Чунки улар соф психологик асосда вақт ва фазо ўлчами бўйича аниқликка эга эмасдирлар. Шунинг учун Б.Г.Ананьев томонидан киритилган илмий қўшимчалар умумпсихологик вазиятни кескин ўзгартириш имкониятига эга бўлмасда, унинг айрим томонларни тўлдиришга эга.

Шахс тузилишининг моделини ишлаб чиқишдаги муҳим қийинчиликларнинг энг асосий сабаби ҳар хил нуқтаи назарлар мавжудлигида ёрқин намоён бўлади, улар "шахснинг тузилишига кўра, субстанционал ва идеал, ирсий ва эгаллаганлик, ижтимоий ва психологик, соматик ва психологик томонларига эга" (В.М.Баншиков). Мулоҳазадан кўришиб турибдики, бунда шахснинг "субстанционал томони" ни ирсий, турмушда эгаллаганлик, соматик жабҳалар билан таққослаганда мустақил структуравий таркиб сифатида алоҳида реалликка эга эмас. Бундай талқин бирон бир психологик ҳодисани турлича нуқтаи назардан изоҳлаш билан боғлиқ бўлиб, яққаҳол, яъни индивидуал воқелик (реаллик) устида гап бораётганлигини билдиради.

Психология фанида қўлланилиб келинаётган ва нисбатан барқарорлашган шахсни йўналганликка, темпераментга, характер ва қобилиятларга бўлиш етарли даражада кескин эътирозларга сабаб бўлаётгани йўқ. Шунинг учун кўпгина психологлар умумий тизимнинг мажмуасини ташкил қилувчи мураккаб хусусиятларнинг тузилиши сифатида қарайдилар ва шахснинг яхлит тавсифини ифодалайди, деб тушунадилар. А.Г.Ковалевнинг фикрича, темперамент табиий (ирсий)

хусусиятларининг тизимини билдириб келади, йўналганлик - эҳтиёж кизиқиш, идеаллар тизими, қобилиятлар - интеллектуал, иродавий, эмоционал хислатлар ансамбли, характер - ҳулқ-атвор усулларининг ва муносабатларининг синтезидир.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, шахснинг мураккаб тузилишига эга бўлган кўп қиррали хусусиятлари, фазилатлари, хислатлари ўзаро бир-бирларининг ичига сингиб кетганлиги натижада табиий, эмоционал, эҳтиёжлар, муносабатлар, ҳулқ-атвор усулларининг тўғрисидаги мулоҳазалар умумлашмалар умумлашмасидир. Чунки кизиқишлар ва идеалларни интеллектуал, эмоционал, иродавий хусусиятларисиз тасаввур қилиш мумкин бўлмаганидай, муносабатлар ва ҳулқ-атвор усулларини ҳам алоҳида ҳукм суришни гайритабиий ҳолатдир.

Б.Д.Паригинининг фикрича, шахснинг статик тузилишига қуйидагилар киради:

- 1) умуминсоний психологик хусусиятлар;
- 2) миллий, касбний, иқтисодий, сиёсий, синфий бирликка алоқадор ижтимоий ўзига ҳос хусусиятлар;
- 3) шахснинг индивидуал бетакрор хусусиятлари. Бизнингча, олим томонидан таъкидлаб ўтилган хусусиятларининг ҳар қайси шахс психикасида мавжуд бўлиб, улар алоҳида хислатлар гуруҳи кўринишига эга эмасдирлар.

Юқорида таҳлил қилинган моделларнинг ҳеч қайсиен системани ёндашув доирасидаги ҳозирги замон шахс структураси тўғрисидаги моделга мос келмае эди. Ушбу моделларнинг таркиб (жабҳа) лари нисбий мустақил бирлик хусусияти аке топмаганлиги туфайли бир азиятда улар ўзаро тобе элементларга, иккинчи ҳодисаларда эса такрорий хислатлар кўринишига ўхшаб кетади. Шунингдек, шахснинг тузилиши умуман муайян назарий ёки амалий аҳамиятга томонли (жабҳа) лари билан ажралиб турмайди. Шунинг учун таъкидланган ҳеч бир модель психологик моҳиятини ўзида аке эттирувчи, жамият аъзоси сифатидаги инсоннинг типиклик ва индивидуаллик кифолатларини таҳлил қилишни таъминлай олмайди.

Узоқ чет эл психологларининг шахс тузилишининг моҳиятини очиб беришга қаратилган кўпгина ёндашувлари ҳам юксак кўрсаткичларга эришмаганлиги туфайли бу масалани ёритиш учун кескин ўзгариш киритилмади. Г.Оллпорт, Г.Мюррей, Р.Линтон, К.Роджерс, А.Маслоу ва бошқа олимларнинг яққол шахснинг психологик моҳиятини тушунчалар тизими ёрдами билан ҳаспўшлаши ижобий изланма

тарзида ўзига тортади, лекин унда шахс “қундалик турмушимизда биз билган шахснинг айнан тинсолодир” деб таърифланади.

Мазкур ижобий эзгу ниятларни амалиётда қарор топтиришга шахснинг тизими ташкилий томонини баҳолай олмаслик ва ички омиллар ролини бир томонлама орттириш ҳолати тўсқинлик қилади. Жумладан, Р.Линтон шахс тузилишини “индивидуумга алоқадор психик ҳолатлар ва ҳодисалар ташкилий агрегати” деб талкин қилишни таклиф қилади, бунинг натижасида уларнинг шунчаки йиғиндиси юзага келади, ҳолос.

Таникли АҚШ психологи Г.Оллпортнинг фикрича, шахс “ички тизим”, “динамик қурилма”, “Мен”, “қандайдир метапсихологик Мен” ўзида олдиндан мақсад ва диспозицияни аке эттирувчи, инсон тафаккури ва ҳуқ-атворида мутаносиб равишда қарор топтирувчи жонотдир”. Ҳудди шу боседан шахснинг синфий-тарихий жиҳатдан яққол баҳолалиши очилмай қолади, ижтимоий таҳлил ўрнини психологик талкин эгаллайди чамамда.

Психологлардан Т.Парсонс, Е.Мид ва бошқалар “шахснинг ролли тузилиши” номли концепцияни ишлаб чиқиб, одамнинг яхлит субъектив дунёсини, унинг психологик қиёфасини диққат марказидан, идрок майдонидан четда қолдирадидлар.

Шунга қарамастан, собик совет файласуфлари ва психологлари шахснинг структурасига бирёклама ёндашишга барҳам беришга интилдидлар; унинг жамиятда бажарадиган ролини адолатли баҳолаб, ижтимоий, ижтимоий-психологик, психологик тизимларда ролнинг турли контекстда мақсадга мувофиқ бажарилишини кўрсатиб ўтдидлар. Бу контекстдаги асосий ёки бош муаммо ролларни интернализациялашнинг яққол психологик механизмлари, улар билан боғлиқ бўлган нормалари, роллар ўртасидаги психологик фарқлар, шахс тузилишида мустаҳкам жой олган, унга нисбатан ташқи омиллар; кўзга-тувчилар тарзида сақланувчилар ҳисобланади.

Чет эл психологиясида олимлар диққатини кейинги йилларда шахс моделининг психологик омиллари тортмоқда, уларнинг асосий вариантлари Г.Айзенк, Р.Кэттелл концепциялари билан бевосита боғлиқдир. Мазкур концепциялар кўп ёки оз миқдордаги “омиллар” (Айзенкда улар 2-3 та, Кэттеллда эса 20 тадан зиёд) га асосланган бўлиб, улар муайян даражада умумлашган индивидуалликнинг ёки шахс қиёфасини ифодаловчи, психологик хусусиятларни аке эттирувчи рухий тизимни қайд қилишга суянади. Аммо туб маънодаги шахснинг психологик концепцияси ҳам индивидуаллик қиёфаларини ҳақиқий

ижтимоий-психологик моҳиятини очиб имкониятига эга эмас, чунки хусусиятларнинг конуний равишдаги ўзаро алоқалари тавсиф қилинмай қолган.

Таъкидланган парадокс системаси ёндашув позицияси орқали изоҳланиши мумкин, лекин яхлит тизимнинг тавсифисиз айрим компонентларнинг мазмундор таснифини амалга ошириш имконияти йўқ. Дарҳақиқат шунинг учун "инсоннинг ижтимоий-психологик хусусиятлари ёки алоҳида психологик тизимдан келиб чиққан ҳолда муайян муамма" деб аташга суяниб иш юритиш орқали ҳеч қандай "таъкидлаш тузилиши" ни яратиб бўлмайди.

Шахснинг динамик тузилишидаги моделлари собиқ совет психологлари тахмин қилган қийинчиликларнинг олдини олиш мазмунини даъво қилган.

Б.Д.Паригиннинг катъий асосланиб айтишига кўра, шахснинг динамик структурасининг етакчи (фарқланувчи) аломати яққол касб орқалигига боғлиқлиги, шахс фаолияти ёки психиканинг муайян ҳолатига алоқадорлигидир. Шахснинг динамик структурасининг икки асосий жабҳага тааллуқлигига, яъни психик ҳолатларга ва ҳулққа ишраф қилган Б.Д.Паригиннинг мулоҳазасича, шахснинг кайфияти ёки психологик жиҳатдан ўзининг тайёргарлик хислати юксак аҳамиятлик билан таъкидланган.

Олимнинг талқинига кўра, психологик тайёргарлик - бу интеграл структуравий тузилмадан иборат бўлиб, муайян вақт оралиғида инсон психикасининг жиёмли йўналганлик даражаси ва тоналитетини тавсифлайди. Психологик тайёргарлик ўзининг тузилиши бўйича муайян хил жабҳани камраб олади (константли, долзарбли, вазиятли) ва фаолиятда муҳим функцияларни бажаради. а) муайян вақт бирлигида инсоннинг дивид томонидан қайта ишланувчи ва идрок қилинувчи барча жабҳа ахборотларнинг аккумулятори; б) инсон фаоллигининг тоғизатори ва регулятори; в) фаолият ва ахборотни қабул қилиш установкасини тавсифлайди. Шахснинг қадриятга йўналганлик омили ҳисобланади. Инсон ҳаётининг фаолиятининг у ёки бу лаҳзаларида психикасининг (компонентларнинг таркибий қисмлари билан содир бўлишликнинг психик тайёргарликнинг синтетик равишда бирлашгандир. Бу муамма паригинчасича, психик тайёргарлик психик ҳолатларнинг доминанглиги деган тушунча билан яқинлашиб қолади. Ваҳоланки, шахснинг динамик ва статик тузилиши муносабатини ҳисобга олмайди, психологик тайёргарликнинг динамикдорий тавсифи йўлларини кўрсатиб ўтмайди, натижада унинг қўлама чексизга айланиб қолади.

К.К.Платонов томонидан илгари сурилган шахснинг динамик функционал тузилиши (структураси) катта кизиқиш уйғотади. Олим шахс хусусиятларининг барча бойлигини камраб олувчи, кўп босқичли моделни яратишга интилади. Шахс тузилишининг элементлари бўлиб, унинг хоссалари, хусусиятлари, киффаси ҳисобланади. К.К.Платонов шахс тузилишининг турли томонлари билан ўзаро алоқадор тўрт тузилишга ажратади:

1) шахснинг ахлокий киффаси муносабати ва йўналганлик бирлаштирувчи ижтимоий шартланган остигузилиш.

Бу остигузилишга алоқадор шахснинг хислатлари табиий майлларга бевоесита боғлиқлиги йўқ ва тарбиявий йўл билан шакллантирилади.

2) тажрибанинг остигузилиши; унга таълимий йўл билан эгалланган билимлар, малакалар, кўникмалар, одатлар киради, аммо бу нарса шахс киффасининг биологик шартланган таъсири остида кечади (К.К.Платонов). Ушбу остигузилиш орқали шахс инсониятнинг тарихий тажрибаси.

3) шахснинг индивидуал хусусиятлари билан шартланган баъзи психик жараёнлар (хотира типи, эмоционал ҳаракат баркарорлиги кўрсаткичи, машқланиш йўли) билан шакллантирилади. Биологик шартланган хусусиятларнинг таъсири янада аниқроқ кўзга ташланади.

4) биологик шартланган остигузилиш биопсихик хусусиятларни, физиолактар, темперамент... (шахснинг топологик хусусиятларини), жинсий ва ёш хусусиятлар, шунингдек, инсоннинг патологик ўзгаришини бирлаштиради. Бу остигузилиш машқлантириш орқали шакллантирилади, миянинг морфологик ва физиологик хусусиятларига боғлиқ. К.К.Платоновнинг фикрича, бу остигузилишга шахс киффаси (хусусиятлари) нинг асосий жабҳаларини киритиш мумкин.

Қисқача таҳлил қилинган К.К.Платоновнинг шахс тузилишига оид концепцияси (назарияси) кенг кўламдаги таълим ва тарбия амалиёти билан жипс алоқаси туфайли ўзига тортади. Аммо муаллиф бу борада шахс ва инсон тўғрисидаги мулоҳаза юритганда унинг реал хусусиятлари ва ҳолатларини яққол очиб бермайди. Маълумки, ҳозирги замонда бир-биридан сезиларли, деярли фарқланувчи талқинлар ҳукм сурмоқда, кези келганда баҳс предметини сунъий равишда ўзгариш ҳоллари учраб туради. Унинг асарларини ўрганиш жараёнида, шахс тузилиши тўғрисидаги мулоҳазаларда, шахснинг бу муаммо функционал психологик - педагогик жабҳа эканлиги ойдинлашиб боради, тренировка, машқланиш, таълим олиш йўли билан унда у ёки бу хислатлар шакллантирилади.

К.К.Платонов “шахснинг томонлари ва унинг остизулиши” шунчаларини синоним сифатида қўлланилганлигини таъкидлаб, куйидагича изоҳлаб беради: “шахснинг моддий жабҳалари тўғрисида эмас, балки функционал томонларининг ўзаро таъсири тўғрисида борди”. Бундан кўриниб турибдики, шахснинг компонентлари, унинг хусусиятлари, тузилиши нимани билдиради, деган муаммога жавоб топиб бўлмайди.

Юқорида таъкидлаб ўтилган ҳодисаларни (вақтни фазога баҳолаш онтологик аснода ўз ечимини топа олмайди. Чунки структура яхлит тузилма бўлганлиги туфайли у ҳеч қачон жабҳа, томон жиҳатларининг шунчаки мажмуасидан иборат бўлмаслиги равшан. Шунинг учун, нобарин, остизулиш тушунчасини талкин қилишда умумий қабул қилинган қондага кўра табиий жиҳатдан мустақил таркиблардан тузилганидан қатъи назар у бундан кенгрок яхлитликнинг қисми бўлиши ҳисобланади. Ана шу фикрдан келиб чиққан ҳолда куйидагиларни эътиборга ўнгига келтириш мувофиқ: биринчидан, шахснинг ижтимоий сифатлари ўз ҳолича ҳукм сурмайди, балки яққол нерв системасида шаклланилади, яъни табиий биологик механизмлар ёрдами билан амалга ошади. Иккинчидан, биологик шартланган шахс сифатларининг таъсири фило ва онтогенезда бевосита ижтимоий шарт-шароитларнинг таъсири остида шаклланади. Шунинг учун биологик шартланганликнинг ижтимоийликдан ажратишни ўзи ўта мураккаб бўлиб, амалда жиҳатдан генотип билан фенотип ўртасида демаркацион (французча demarcation, каъбий чегара) чизик ўтказиш мумкин эмас. Учинчидан, биологик, на ижтимоий шартланган сифатлар, фазилатлар, ҳиссиятлар инсон томонидан эгаллачаётган тажрибадан ташқарида намоён бўлиши кузатилямайди. Шунингдек, инсоннинг ўзлаштирадиган қобилиятлари, малакалари, кўникмалари, одатларининг ўзига ҳосил бўлиши унинг шахсидаги нуқсонлар компенсацияси кўпинча ахлокий тузилма билан боғлиқ ва майлларга боғлиқ. Тўртинчидан, алоҳида олинган билим жараёнларининг типологик хусусиятлари билан шартланган шахс сифатларининг ўзаро бир-бирдан ажратиб таҳлил қилиш ҳам гайри табиий ҳолатдир. Юқоридаги мулоҳазаларнинг барчаси шахсда намоён бўладиган ҳислатларида ўз таъсирини, изини қолдиради.

Худди шу боисдан К.К.Платонов томонидан тавсия қилинган остизулишнинг табиий яққол шахс тузилмаси мажмуаси сифатида қабул қилиш ўта баҳслидир. К.К.Платонов бўйича шахснинг “остизулиши” жабҳалари ҳисобланади, чунки турли контекстларда

уларнинг ҳар қайси шахс фазилати тарикасида қараш ва шунда унинг интеграл тизимини баҳолаш мумкин.

В.С.Мерлин ҳам шахснинг тузилиши масаласига алоҳида аҳамият берган олимлардан бири саналади. Унингча, шахснинг қисмларига ажратиб таққин қилинмайдиган жабҳа (компонент) - бу унинг хислатларидир. Уларнинг ҳар бири муайян йўналганлик моҳиятини ўзида мужассамлаштирган бўлиб, шахс муносабатини акс эттиради. Шунга биноан шахснинг тузилиши деганда В.С.Мерлин инсоннинг ўз-ўзига, ўзгаларга, меҳнатга у ёки бу муносабатини ўзида бирлаштирувчи шахс хусусиятларининг ташкилий ва ўзаро алоқадорлигини аниқлашчи ўзига хос "симптомокомплекс" ни тушунади.

Олимнинг муаммога бундай ёндашуви тўғри жуда ўринли, тўла аниқ далолий тасаввурни вужудга келтиради. Шахс тузилиши муаммосини узиб-қесиб ҳал қилиниши, ечимини топиш учун айрим шартларга риоя этилиши лозим. Биринчидан, "шахснинг муносабати" тушунчаси моҳиятини яққол очиб, иккинчидан, шахснинг хусусиятлари тўғрисидаги тасаввурларни деталлаштирган ҳолда ишлаб чиқиш ларқор. В.С.Мерлиннинг фактлар констатациясига биноан "симптомокомплекс" шахс тузилишининг бағний ва статик тавсифини билдиради, ҳолос", ҳолбуки шундай экан "мазкур ижтимоий шароитларда шахс тузилишининг ривожланиши ва юзага келиши қонуниятлари" ўрнатилиши жоиз.

Кўпгина психологларнинг қарашларида шахснинг ижтимоий-психологик тавсифи қиёфасининг тузилишида етакчи роль ўйнаши ва қайд этиши таъкидланади. Шу жумладан, тадқиқотчи Н.И.Рейнвальднинг фикрича, шахснинг тузилиши ва унинг ҳар бир қиёфаси (хислати) уч мезон асосида таҳлил қилиниши жоиз:

- 1) ориентировканинг даражаси ва аниқланганлик хусусиятига;
- 2) у ёки бу эҳтиёжий ҳолатларни ҳаракатлантиришнинг хусусияти ҳамда ташкилийлиги;
- 3) пайдо бўлишнинг жадаллиги, жиддийлиги ва зўриқишга, яъни инсоннинг эмоционал иродавий, биллишга оид сифатлари нуктаи назарга ва бошқалар.

Н.И.Рейнвальднинг изоҳлашича, фаолиятнинг регуляциясида психик функцияларни умумлашган гуруҳлаштириш уларнинг уч ўлчовли (мезонли) таснифининг ақл (интеллект), хиссий (эмоция) ва ирода моҳияти зиммасига тушиши шахс тузилишини темперамент, характер ва қобилиятларга, иккинчи томондан эса экстраверсия, интроверсия омилларига ажратишга барҳам беради.

Н.И.Рейнвальднинг ушбу ёндашуви А.Р.Луриянинг мия фаолиятининг уч блокли роли таснифига бевосита мос тушади, чунончи, интеллект (интеллект) кўп ҳолларда инфорацион блок орқали амалга оширилади (ирода (ташкилийлилик) программалаштириш блоки билан, ҳисма-ҳисса эмоционал ҳолатлар (ҳиссиёт) юзага келишининг негизида “энергетик” блок ётади. Ақл, ҳиссиёт, ирода ва уларни рўёбга чиқарувчи миянинг блоклари, ҳаракатлантирувчиларни эмас, балки ўзаро узилиш боғлиқ бўлган инсоннинг атроф-муҳитга нисбатан муносабатининг ўзгариш ҳолатларини англатади.

Хуллас, карашларнинг ранг-баранглиги муаммо ечимининг ҳар хил вариантлари, инвариантлари, модификациялари, модуллари ва моделлари бир даврнинг ўзида ҳукм суришини таъминлайди ҳамда системали ёндашув мажмуаси юзага келиши учун пухта негиз, механизм ва барқарор манба ҳозирлайди.

7. XXI аср одамлари

Одамзод муаммоси азалий долзарблиги билан бошқа инсонларга нисбатан катта қисмда қаролик категорияларидан кескин ажралиб турган ва бундан кейинги инсоннинг ижтимоий-тарихий тараккиётида ҳам худди шундай юксалиш нуфузга эга бўлиб қолаверади. Жамият мавжуд экан унинг қудрати, ҳаракатлантирувчи кучи, моддий ва маънавий маҳсулот яратувчи бўлиши инсоннинг ахлоқи, ақл-идроқи, юксак ҳис-туйғуси, иродаси, фазилати, қобилияти ва салоҳияти юзасидан янги маълумотларга эришиш бўлиш масаласи ўз мавқеини асло йўқотмайди. Худди шу бондан инсон шахси, унинг камолоти, унга таъсир этувчи ички ва ташқи омиллар, фаолият, тажриба ва интилишнинг роли масалалари XXI асрда тадқиқот этилишга муҳтождир.

Инсон шахсини ўрганиш масаласи билан фалсафа, психология, педагогика, социология, филология, тарих каби ижтимоий ва гуманитар фанлар шуғулланади. Ҳозирги даврда инсон муаммоси шунинг билан манитар, ижтимоий фанларнинг умумий тадқиқот объектига айланган бўлмоқда ва бу жараён кейинги асрда янада жадаллашади. Шунга қарамадан, бир томондан, инсонни ўрганишда дифференциация ҳолати юз бермоқда, иккинчи томондан, инсон тараккиётининг синтетик (бирикув) тавсифи бўйича интеграция ҳолати кўзга ташланмоқда. Инсон бир қатор фанларнинг тадқиқот объекти эканлиги йиғилган ихтилофлиқ тарзда тасаввур этиш учун уни биосоциал ва социобиология жиҳатдан ўрганиш мақсадга мувофиқ. Маълумки, инсон ҳаёти

фаолиятининг операционал (усул, услуб, уқув, операция, кўникма, маъна, одат) механизми унинг онтогенезида функционал (харакат-лангирувчи) механизмга ўсиб ўтади, бинобарин, унда комилликнинг белгилари, аломатлари шаклланади, натижада у жисмоний ва маънавий камолот чўккисининг муайян даражасига эришади.

Муаммони инсон - жамият - табиат - турмуш муносабатлари нуқтаи назардан текширган жаҳон психологиясининг намояндалари Ш.Бюлер, А.Маслоу, К.Роджерс, Р.Олпорт, В.Джемс, А.Гезел, Л.Термен, Ж.Пиаже, А.Валлон, С.Л.Рубинштейн, Л.С.Виготский, А.Н.Леонтьев, Б.Г.Ананьев каби олимлар одамнинг улар билан ҳар хил турадаги ва кўринишдаги каузал, структуравий, операционал, мотивацион, когнитив, фазовий ва маконий алоқалар тизими мавжудлигини таъкидлаб ўтгандир.

Жаҳон психологиясидаги турли назарияларга асосланган ҳолда, биринчидан, инсон у ёки бу алоқалар тизимига биноан биологик эволюция маҳсули сифатида ўрганилади. Иккинчидан, ижтимоий-тарихий жараённинг ҳам объекти, ҳам субъекти тариқасида инсон шахси тадқиқот қилинади. Учинчидан, индивид (одамзод) муайян даражада ва кўламда ўзгарувчан, биологик тараккиётнинг генетик дастурига асосланувчи алоҳида хусусиятли жонзод тарзида илмий жиҳатдан текширилади.

Бизнингча, инсоннинг жамият ишлаб чиқаришининг стақчи ва асосий таркиби, бўлиш, коммуникация ва бошқарув жараёнининг субъекти, тарбиялаш ва тарбияланиш предмети сифатида тадқиқ этилиши муҳим аҳамиятга эга. Худди шу боисдан инсон ва унинг борлиқ, ижтимоий жамият билан кўп қиррали, мураккаб муносабатга ҳамда алоқага киришиши қуйидаги тарзда намоён бўлиши мумкин:

1. Табиатнинг биотик ва абиотик омиллари - инсон.
2. Жамият ва унинг тарихий тараккиёти - инсон.
3. Инсон - техника, технология.
4. Инсон - маданият, маънавият, кадрият ва рухият.
5. Инсон ва жамият - ер ва фазо.

XXI асрда ҳам одам – индивид, шахс, субъект, комил инсон сифатида психологик илмий тушунчалар негизида талқин қилинишда давом эттирилади, лекин ҳар бир тушунча моҳиятида ва кўламида сифат ўзгаришлари юз бериши мумкин, чунки ташқи ва ички омиллар, таъсир этувчилар, таъсирланувчилар устуворлиги йўқола боради.

Одамга индивид сифатида тавсиф беришда унинг ёш даври, жинсий ва индивидуал-типологик хусусиятларига асосланилади. Ёш

даврнинг сифатлари онтогенетик, эволюция боскичларида изчил равишда намоён бўлади ва такомиллашув жараёнида ўз ифодасини таъминлади, жинсий диморфизм хусусияти эса уларга мутлақо мос тушди. Индивиднинг индивидуал-типологик хусусиятига конституцион (генетик) ва таълимнинг тузилиши, биокимёвий индивидуаллик, яъни яккахоллик, инстинктлар, симметрия ва асимметрия жуфт рецепторлари, эффекторларнинг функцияси кирди. Бу хусусиятлар, ҳолатлар, ҳодисалар, механизмлар ва хоссалар бирламчи ҳисобланиб, ҳужайра ва молекуляр тузилешнинг барча даражаларида иштирок этади.

Жаҳон психологияси тўплаган назарий ва амалий маълумотларга кўра, ёш, жинсий ва индивидуал-типологик хусусиятлар сенсор (субсенсор, субцептив), мнемик (хотира), вербал (сўз оркали) ва моторик психофизиологик функцияларининг динамикаси ҳамда организмнинг эҳтиёжлар тузилишини аниқлайди. Индивиднинг бу хусусиятларининг иккиламчи деб атаб, уларнинг интеграцияси темперамент хусусиятларида ва туғма майлларда ифодаланишини таъкидлаб ўтиш мақсадли мувофиқ. Чунки юқоридаги сифатлар онтогенетик эволюция жараёнидан иборат бўлиб, улар филогенетик дастурга асосланиб ҳукм сурди. Ёш даврга оид ва индивидуал ўзгарувчанлик инсониятнинг ижтимоий-тарихий тараккиёти таъсири остида ҳар хил кўринишларда намоён бўлиши мумкин. Индивиднинг динамик хусусиятларига шахснинг ижтимоий муҳитда вужудга келган сифатлари таъсир этиб, унинг индивидуал ўзгарувчилиги омилини янада кучайтиради.

Инсоннинг шахс сифатида тавсифланишининг муҳим психологик лаҳзаси унинг динамик хусусиятлари ҳисобланиб, жамиятдаги статуси (иктисодий, сиёсий, ҳуқуқий, мафкуравий негизга боғлиқ), яъни унинг жамиятда эгаллаган ўрни, нуфузи, мавқеи (билан белгиланади) оркали ифодаланади. Статуснинг негизиде эса ҳамиша узрарсиз равишда ўзаро алоқалар тизими ётади. Инсон бажариши лозим бўлган гурӯҳий фаолият ва яккахол турмушга, кэсб-ҳунарга алоқадор яъни касабавий, оиладаги ҳамда жамоадаги ролнинг ижтимоий функцияси, унинг муайян мақсадга, кадриятга, маънавиятга йўналганлиги шахсни фаоллаштиради, натижада у барча жабҳаларда иштирок этиш имкониятига эга бўлади. Статус, роль, кадриятга йўналганлик шахснинг хусусиятлари, сифатлари, фазилатлари, хосиятлари ва ҳислатларининг бирламчиларини ташкил этади, унинг тузилишида асос бўлиб хизмат қилади. Шахснинг тавсифи фаолият, ҳулқ мотивацияси хусусияти ва ижтимоий феъл-атвор (оддий стереотипдан тортиб, то маънаводонишмандлиги намуналари) тузилишини белгилаб, унинг тарқалиши

дан иккиламчи аломатлар, белгилар сифатида жой эгаллайди. Шахснинг бирламчи ва иккиламчи сифатларининг ўзаро таъсирини бирлаштирувчи юксак самара тарзида инсон характери ва майллари юзага келади. Инсоннинг шахс хислатларини ривожлантирувчи, уларни такомиллаштирувчи ва барқарорлаштирувчи асосий шакл - унинг жамиятдаги ҳаёт йўли, муайян из қолдириши ва ижтимоий тарқимаи ҳоли ҳисобланади. Шахснинг халқига қилган хизмати унинг эъозланишига, ҳаттоки миллий маънавий бойлик, тафаккур сулгани ва сарчашмаси даражасига кўтарилиши мумкин.

Инсоннинг фаолият субъекти сифатидаги асосий тавсифлари каторига унинг бу соҳадаги тараққиётнинг маҳсули - онги (объектив фаолиятнинг инъикоси сифатида (ва фаолияти) воқеликнинг ўзгартирувчиси тариқасида) киради. Инсон амалий фаолиятнинг субъекти тарзида унинг шахсий фазилатлари ва хислатларини тавсифлабгина қолмайди, балки меҳнатнинг техник воситалари ва технологияси, уларнинг кучайтирувчанлик, тезлаштирувчанлик ва яратувчанлик функциялари сифатида юзага келади. Амалий фаолият умуминсоний ва яқка шахс тажрибасининг бир қисми тариқасида, эгалланилган, ўзлаштирилган, пухта тажрибадан фойдаланиш сингари намоён бўлади. Назарий фаолиятнинг субъекти бўлмиш инсон ўзининг билмлари, касбий кўникмалари, ақлий малакалари билан тавсифланади, қайсики улар ўзига хос аломатлар тизими билан бевосита боғлиқдир. Ақлий фаолият ижодиёт даражасига ўсиб ўтиши натижасида ижодий маҳсуллар, янгиликлар, қонуниятлар вужудга келади ва жамият тараққиётини ҳаракатлантирувчи кучига айланади. Аждодлар мероси ва авлодлар салоҳияти маҳсулларининг узвий боғланиши назарий ва амалий фаолиятнинг ўзаро уйғунлашувини такозо этади, ваҳоланки, ҳар иккала фаолият турида ижодийлик аломати, маҳсули иштирок қилади, фан ва техника ривожини таъминлайди. Фаолият тажрибалар билан узвий боғланса, унинг самарадорлиги, мақсадга йўналганлиги, амалга ошиш имконияти юксак босқичга кўтарилади.

Инсон ҳаётида ижтимоий ҳодиса сифатида армон муҳим роль уйнайди, унинг фаолликка қорлайди, ҳаракат қилишга асосий туртки вазифасини бажаради. Армон инсон учун гўёки ушалмаган орзу, ғамгин туйғуларнинг жонлашуви, комфортга интилишга даъват этувчи ҳиссиёт, ижтимоий ва яққаҳол-турмушни баҳолаш мезони, фаолликка етакловчи мотив, эзгу ниятлар оғушига тортувчи доимий туртки, локайдликнинг олдини олувчи ички руҳий имкониятдир. Шахс учун эйдетик образлар қанчалик аҳамият қасб этса, барқарор из қолдирса,

армон ҳам худди шундай хусусиятга эга бўлиб, улардан фарқи ўлароқ доимийлиги, устуворлиги, мақсадга ундовчилиги билан кенгирок нуфузга эга.

Инсоннинг субъектив хислатлари интеграциясининг юксалиши ижодиёт (креация) ҳисобланиб, умумлашган имкониятлар тарзида имкониятлар (истеъдод, иқтидор), талант ва салоҳият вужудга келиши билан боғлиқ. Одамнинг субъектив хусусиятлари, хислатлари ривожининг асосий шакллари руҳан тайёргарлик, старт, кульминация ва финиш санъати инсоннинг жамиятдаги ишлаб чиқариш ва ижодиёт фаолиятларини баъқилгайди. Мазкур тўрт боскич, тўрт мезон, тараккиётни баҳолаш тизими ўзига хос хусусиятлари, имкониятлари, суръати, давомийлиги билан бир-бирларидан ҳам сифат, ҳам миқдор жиҳатдан ажралиб туради.

Жаҳон психологияси фанида инсон сифатлари (хислатлари, қисматлари, ҳосиятлари) ни индивидуал, шахсга онд ва субъектив руҳларга ажратилиши анъанавий ва касбий хусусиятга эга, чунки инсон одамнинг яхлитлиги, бир бутулиги, алоҳидалиги тавсифидан иборат бўлиб, бир даврнинг ўзида ҳам табиат, ҳам жамият жонзоди эканлигини англатади. Мазкур яхлитликнинг маъзи шахснинг тузилишининг унда нафакат инсоннинг асосий хислатлари ўзаро кесишади ва умумлашади, балки унинг ижтимоий ва шахсий кўникмалари муайян таъкибга келтирилади, қондавий хусусият касб этади.

Бизнингча, индивид, шахс, субъект тараккиётининг тадқиқоти куйидаги ижтимоий-психологик ҳолатларга эътибор қилиниши зарур.

1. Инсон ривожининг детерминатори ҳисобланган асосий омиллар ва шарт-шароитлар (ижтимоий, иқтисодий, ҳуқуқий, мафкуравий, педагогик ва яшаш муҳитининг омиллари).

2. Инсоннинг шахсий ўзига тааллуқли, асосий тавсифлари унинг ривожланиши ички қонуниятлари, механизмлари, эволюцион негизда камол топиш боскичлари, барқарорлашуви ва воқеаларга (ўсишдан қайтиш даври хусусиятлари).

3. Инсонни яхлит, мукаммал тузилишининг асосий таркибий қисмлари, уларнинг ўзаро алоқалари, шахснинг ташқи таъсирларга жавоби ва муносабати, тараккиёт жараёнида уларнинг муттақил равишда такомиллашуви каби факторлар.

Уч хил хусусиятли тадқиқот дастурининг таркибий қисми инсоннинг амалий, назарий ва ижодий фаолиятининг мезонлари ҳисобланади. Чунки бевосита фаолиятни амалга ошириш жараёнида яшаш муҳитини ва ижтимоий-тарихий тажрибани эгаллашнинг интериоризация, ҳам экстериоризация давлари юзага келади.

XXI асрда индивид, инсон, шахс, субъект ва комил инсонни ўрганиш турли йўналишларда, вазиятларда, ёш хусусиятлари, алоҳида ёндашиш негизида, ўзига хос таҳлилга, методологик асосга суяниб олиб борилиши мақсадга мувофиқ. Чунки жаҳон психологияси фанида тўпланган назарий ва амалий хусусиятли материаллар мафкуравий нуқтан назардан таҳлил ҳамда танқид қилмасдан, балки уларни ҳоли-сони баҳолаш, илмий жиҳатдан талқин қилиш жоиз. Бинобарин, турли психологик илмий мактаблар томонидан тўпланган натижаларнинг оқид жиҳатларини танлаш ва талкилотнинг бошланғич нуқтасини белгилашда улардан омилкорлик билан фойдаланиш кўпгина илмий кайтатдан текширувларнинг олдини олади.

Мустақиллик, истиқлол шарофати билан шахсга оид қарашлар, мулоҳазалар моҳияти, унинг мазмуни ва шаклида ўзгаришлар юз бераликим, бунинг натижасида эркин фикрлаш, очик шаклдаги илмий фарқларни илгари суриш имконияти туғилади. Республикамызда юз бераётган тўб ўзгаришлар халқимиз, миллатимиз руҳиятини сифат жиҳатдан янги босқичга кўтарди, она юрт мадҳи, ажодлар меросидан гурурланиш, маънавият дурдоналаридан фахрланиш ҳислари вужудга келади. Ватан ва ватанпарварлик тушунчалари ўзининг ҳақиқий, чинакам маъносини қасб этади. Кишилардаги ўта сабр-тоқатлилик, иттикорлик, ташаббускорликнинг ётишмаслиги ўрнини эркинлик, ижодиёт, меҳнат, батамом истиқлолга эришиш зарурияти, оиланинг бутлиги, тўқислиги ва уларнинг истиқболли каби сифатлар, фазилатлар, юксак туйғулар, ҳислатлар эгалдай бошлайди. Бунинг натижасида шахсда табиатга ва жамиятга нисбатан идеал, реал, рационал ва ижодий (креатив) муносабати ўзгармоқда, ҳатто айрим ўринларда борлик ва вояликдан бегоналаниш, узоклашиш ва яқинлашиш ҳолатлари рўй бермоқда. Бу ҳолатлар ижтимоий хусусият қасб этиб, умумбашарий аҳамиятга эга, чунки жаҳон мамлакатлари цивилизациялашиш даражалари тенглашмоқда. Худди шу сабабли ижтимоий гармония тариқасида юқоридаги илмий ижтимоий-психологик тушунчалар қатор (тараккиёт кўрсаткичи ўзаро уйғунликка эга бўлган) мамлакатларга бир текис ёйилиб, ҳаёт ва фаолиятнинг турли қатламларига кириб бормоқда. Мазкур аср одамларида эса ахлоқий, жисмоний ва ақлий комиллик белгилари, кўрсаткичлари ҳамда босқичларининг мезонлари, уларнинг олдига қўйиладиган талабларнинг моҳияти ўзгаради.

Демакки, табиатга ва жамиятга нисбатан секинч, севаги, меҳр-муҳаббат юксак ҳислари, ватанпарварлик ва Ватан туйғусининг тар-

киблари, негизи, уларни ҳаракатлантирувчи механизмлари бошқариб ёндашишни такозо этади, замон руҳи ва нафасига мослашишни талаб қилади. Инсониятнинг бундай юксак ҳис-ғуйгулари, англашилган мотивлари шахснинг ўқиш, меҳнат, спорт ва ўйин фаолиятларида бўлиши ҳамда муомала жараёнларида вужудга келиши мумкин. Борлиқ ва жамиятга нисбатан муносабатнинг ўзгариши, унинг иерархия шакллари, мақоми ва моҳиятида намён бўлади, уларни йўналтирилган аввалги, эски услубдаги мотивация ўз аҳамиятини нисбий жиҳатдан йўқотади.

Ҳозирги кунда ва келажакда шахсга субъектив муносабат муаммосини ижтимоий жиҳатдан турмушда қарор топтириш учун:

1. Одам (индивид) - инсон - шахс - индивидуаллик - субъект - комиллик (баркамоллик) иерархиясига риоя қилиш.

2. Шахсга нисбатан субъектив муносабат, яъни унда робот сифатида мажбурийлик тамойилига асосланиб (барча хусусиятларни бир текис шакллантириш мумкин, деган хато назариядан воз кечини) инсон қаршилик кўрсатишини ҳисобга олувчи ёндашишни йўлга қўйиш, субъект - субъект алоқасини вужудга келтириш.

3. Ҳар қандай субъект - шахс, лекин ҳар қайси шахс субъект эмаслиги муаммосини ечиш. Бунинг учун мустақил фикрлашга эга бўлиш, шахсий позицияни ҳимоя қила олиш, ғояни амалга ошириш йўлида тўенкларни писанд қилмаслик, мустақкам ишонч, қатъий маслак, иймон негизида асосланиш, интилишда продавия барқарорлик устуворлигига эришиш. Дунёқараш ва уни ҳаётга татбиқ қилишнинг объектив ва субъектив шарт-шароитлари мавжудлигига иқрор бўлиш ҳамда уни тан олиш ва хоказо.

Бизнингча, индивид, шахс, субъект ва комил инсон тўғрисида мулоҳазалар юритилганда уларнинг онгсизлик, онгостлилик, онглилик ва ўта (супер) онглилик ҳолатлари билан узвий алоқадорлигини унутмаслик лозим. Юқорида келтирилган атамалар онгли мавжудлар тааллуқли эканлиги жаҳон психологияси фанининг илмий мавбада-рида атрофлича талқин қилинган, лекин уларнинг иерархияси, моҳия-ти баёнида турлича ёндашув ҳукмрондир. Мазкур мақсадни чуқурроқ очишга йўналтирилган назариялар ўта баҳоли бўлиб, унинг заминидан фақат онг ётиши тасдиқланади, холос. Аслида эса инсон ихтиёрли-диккат, ихтиёрий хотира ва муайян мақсадга асосланиб, бiron-бир фаолият инсон томонидан ташкил қилингандагина онг шахснинг уш-

бу фаолияти регулятори (бошқарувчи) вазифасини бажаради. Бирок одам функционал ҳолатининг ўзгариши билан онгликдан онгсизлик (ихтиёрсизлик) қа ўтиши, ижод, ташаббуе унинг учун муомала, фаолият негизига айланса, у ҳолда шахс онгости (мувофиқлашув) ҳолатига аста кириб бориши мумкин. Худди шу боисдан шахс бир даврнинг ўзида ҳар учала ҳолат (онглик, онгсизлик, онгостлик) ҳукми остида яшаши, фаолият кўрсатиши, ижод қилиши, муомалага киришиши мумкин. Ҳар учала ҳолатнинг омил негизига шахснинг камолоти вужудга келади, уларнинг ҳар қайсиеси бу жараёнга ўзига ҳос улуш қўшади. Онг ҳолатлари твбиний равишда бир-бири билан узлуксиз тарзда ўрин алмаштириб туради, чунки инсон ихтиёрсиз, ихтиёрий ва ихтиёрийдан кейинги босқичлар ҳукми билан яшайди ва фаолият кўрсатади.

XXI асрда яшовчи инсон онгли, онгости ва онгсизлик ҳолатларидан ташқари ўз-ўзини англаш имкониятига эга бўлади. Худди шу боисдан ўз-ўзини англашнинг қуйидаги таркибий қисмларга ажратиш мақсадга мувофиқдир:

- 1) ўтмишдаги "Мен" ("Ўзлик");
- 2) ҳозирги "Мен" ("Ўзлик");
- 3) бўлгуси "Мен" ("Ўзлик");
- 4) идеал "Мен" ("Ўзлик");
- 5) динамик "Мен" ("Ўзлик").

Ўз-ўзини англаш жараёни миллий ўзлигини англаш билан узвий боғлиқ бўлиб, муайян вақт, муддат ўтишини, яъни маълум даврни тақозо этади, лекин у ҳам эволюцион, ҳам революцион йўл таъсирида амалга ошиши мумкин. Ўз-ўзини англаш борлик ва жамиятни инъикос этишнинг юқори босқичи саналиб, пировард натижа сифатида юзага келади, инсоннинг донишмандлигини намойиш қилади. Ўз-ўзини англаш беш таркибдан иборат бўлиб, у ўта мураккаб жараён ҳисобланиб, унинг таркиблари бирин-кетин англашиниш имкониятига эга эмас. Чунки инсонда ўзининг ҳаёти ва фаолияти ютуқлари, нуксонларини, ҳулқ-атвор кўникмаларини, ақл-идрок даражаларини, ички имконият захираларини, кадрият ҳамда маънавият кўрсаткичларини оқилона баҳолаш қурби етишмайди. Шахсда танқид ва ўз-ўзини танқид, баҳолаш ва ўз-ўзини баҳолаш, текшириш ва ўз-ўзини текшириш, назорат қилиш ва ўз-ўзини назорат қилиш, бошқариш ва ўз-ўзини бошқариш, такомиллаштириш ва ўз-ўзини такомиллаштириш, ривожлантириш ва ўз-ўзини ривожлантириш мутаносиблиги мақсадга жавоб бера олмайди. Индивидуал ва ижтимоий онгни тобора ривож-

ланиб бориши мазкур муносибликни амалга оширишни таъминлади, бу эса муайян муддатни талаб қилади.

Инсон ўз-ўзини англаш жараёнида кўпинча реалликдан бошланади, ҳозирги ва фақуллоддаги ҳолатни таҳлил қилади, шахсий ижтимоий нияти билан таққослайди, маълум мезон ёки намуна, ибрат таълим унга тенглашишга интилади. Кейинчалик эса келажак, истиқбол ва ҳаёт шарт-шароитлари унга қизиқтиради, ўзининг нималарга қодирлиги юзасидан қарор қабул қилилади ва бу борада муайян қарор қабул қилишга эришади. Лекин унинг онглилиги ёки оқилдрилигига шубҳаланаяди. Уни бир неча марга таҳлил қилиш, қисқартириш, унга ўзгартиришлар киритиш, янгиликлар орқали бўлгуси “Мен” ига аниқлик киритади ва фаоллик механизмига айлантиради.

Ўз-ўзини англашнинг навбатдаги босқичида шахс ўзининг ҳаётини таҳлил қилади, ундаги қусурли ва ибратли жиҳатларни ўзаро қиёслайди, устуворликни топишга интилади, бу борада айрим силжишларга эришади. Ижтимоий ҳаётдан у ўзига идеал бўлувчи шахсни танлайди, ундаги ижобий хислатлар, хусусиятлар ва кўринишларни, кўрсаткичларни ўзида мужассамлаштира боради. Шахс ўз-ўзини англаш жараёнида динамик ҳаракатсиз ҳеч бир нарсани рўёбга чиқара олмайди, қайтарикор бўлади, натижада узлуксиз ҳаракатлар аста-секин, бирдан таваккалга амалга ошириш лозимлигини тушуниб етади. Динамик ҳолатни баҳолаш, текшириш, назорат қилиш, бошқариш натижада динамик “Мен” шакллана бошлайди. Ўз-ўзини англашнинг беш таълимий қисми бир текис инсоннинг маънавий дунёсига айланса, лекин, унда мукаммаллик, баркамоллик даражаси вуҷудга келганлигини далил қилади.

Ўз-ўзини англаш шахснинг фазилатига айланиши учун муайян давр, вақт, муддат талаб қилади, шунинг учун ўқувчилар, талабалар ва республикамизнинг бошқа фуқаролари билан дастурий таълим чоралар ўтказиш орқали кўзланган мақсадга эришиш мумкин.

XXI аср одамлари комилликни эгалловчи, яъни комил инсонликка интилувчи шахслардан таркиб топиши лозим. Комилликнинг бир нечта мезонлари мавжуд бўлиб, унда жисмоний баркамоллик, ақлий баркамоллик, бетакрорлик, ақл-заковатлилик сингари шахснинг ижтимоий тарбиявий таркиблари ўз ифодасини топади. Комилликнинг ўзига хос босқичлари, объектив ва субъектив хусусиятли шарт-шароитлари, омиллари мавжуддир. Комил инсон имконияти чексиз, ўз иқтидори, истеъдоди, салоҳияти, қобилияти, доғдатлиги, қонунийлиги билан ўз замондошларидан сезиларлироқ.

даражада илгарилаб кетувчи, бетакрор, ўта (супер) онгли, биосфера ва неосфера муносабатларини англовчи онгли зотдир (онглиликнинг онглилиги устувордир). Бизнингча, бу даражага барча фуқаролар эришиш имкониятига эга эмас, чунки бунинг ҳам объектив, ҳам субъектив омиллари, шарт-шароитлари мавжуддир. Худди шу сабабдан шуни аниқ айтиш, майл, лаёқат билан юксак камолот чўккисига эришиб бўлмайди, мазкур ижтимоий ҳолатни чуқурроқ тадқиқот қилиш фаразларимизни ё тасдиқлайди ёки инкор қилади.

XXI асрда яшовчи одамлар инсонпарварлик гояларини ақс эттирувчи кишиларнинг тимсоли сифатида ҳаёт ва фаолиятда ўз-ўзини назорат қилиш, ўз-ўзини баҳолаш, ўз-ўзига буйруқ бериш, ўз-ўзини фойдалай олиш, ўз-ўзини камол топтириш, ўз-ўзини кашф қилиш имкониятларига эга бўлмоқлари лозим, бу эса ўз навбатида муайян тарихий даврни тақозо этади.

Бир ижтимоий жамиятнинг иккинчиси билан алмашиш, шунингдек, мустақиллик ва унинг неъматлари республикамиз фуқароларида туб ўзгаришларни вужудга келтиришга муҳим замин ҳозирлашда давом этади. Миллий туйғу, миллий қиёфа, миллий характер, миллий таъб, миллий куй ва рақс, миллий маънавият, қадрият таъсири остида ўзининг туб моҳиятини ақс эттира бошлайди. Лекин бу имкониятдан тўла фойдаланиш учун барча халқ етарли даражада тайёр эмас, чунки ҳар бир шахс руҳиятида эҳтиёж билан имконият ўртасида муайян қарама-қаршиликлар ҳукм суради. Ҳар бир инсон ўзининг бирданга тенглик аломатини кўйиб бўлмайди, чунки шахслар орасида тафовутлар мавжуд бўлганлиги туфайли “сунъий” ликка йўл кўйиш одатдан ташқари ҳолатдир.

Ўтмишнинг бой мероси, унинг ижтимоий-тарихий анъаналари, раём-русумлари, маросимлари миллий истиклол туфайли ўз эгаларига қайтарилишига қарамай, халқ унинг ҳукмдорига айланишига руҳий жиҳатдан тайёр эмасдир. Фуқароларнинг ижтимоий онги аста-секин ўзгариб бориши натижасида улардаги этнопсихологик хусусиятлар тиклана бошлайди, миллийлик, умумбашарийлик хислатлари ўртасида адолатчилик, тенг ҳуқуқчилик алоқалари ўрнатила боради. Байналмилалчилик миллийлик, миллий бирлик хусусиятлари билан уйғунашишда давом этса, миллатлараро муносабат ўзаро тушунув, ўзаро яқинлик, ўзаро мослик негизига қурилади.

XXI асрда шахсни шакллантиришда, ахлоқ-одоб қондаларини ижтимоий турмушда қарор топтиришда дин, шу жумладан ислом ҳам ўзининг ижобий таъсирини ўтказишда давом этади. Диний билимлар-

нинг моҳиятига тушунувчилар сафи кенгаяди, уларга риоя қиладиганлар, итоатгўйлар кўлами ортади, унинг атрибутларини қабул қиладиганлар миқдори кўпаяди. Қуръони Карим, Ҳадислар таъсири шакллантиришда муҳим воситага ва ҳаракатлантирувчи қучмага айланади, нймон фаоллик тушунчасидан ҳаракат, ҳулқ регулятори ва тартибсизлигини бажаришга ўсиб ўтади, нисонлар ўртасида поклик, ростлик, самимийлик, ҳамдардлик, ўзаро ёрдам туйғулари, нисбий тенгликни келтириб чиқаришга хизмат қилади. Шахслараро муносабатда ҳақчилик, жинсий тафовутни одил баҳолаш, ҳақчилик каби умуминсоний хусусиятларни таркиб топтиришда диний адабиётларнинг роли кўпайиб ортади, тобора оммавийлашаверади. Лекин дин билан фаннинг ҳам бирига қарама-қарши қўйиш вазиятга барҳам бериш ижтимоий тарихий тараққиётнинг қарорлиги ҳисобланади, бунга аждодларимиз (Ибн Сино, Ал Форобий, Беруний, Улугбек ва бошқалар) таърифи ёрқин мисолдир.

Ер қуրрасида ижтимоий гармониянинг (мувофиқлашувчи мавжудлиги, ёшлар ўртасида ғарб цивилизациясига (кийиниш, тақдир кўшиқ, ҳулқ-атвор, бегоналаниш, айрим ҳирсларга) нисбатан вақт вақат кизикиш, интилиш, эҳтиёжнинг ҳукм суриши миллийликнинг 30 йилга кечиктириш ҳавфини тугдиради. Миллийликнинг қучайиб етуқлик даврига тўғри келади, лекин шу вақт оралиғида кўп нарса бой берилган бўлади, бироқ мазкур узлишни тиклаш учун ақлоқлар ўртасида умумий бирлик, миллий стереотип яратилиши зарур.

XXI аср бошида ҳам республикаимиз фуқароларининг оғир фикрлаш воситасидаги, турмуш тарзидаги тафовутлар мавжудлиги учун улар ўртасида табақаланиш сақланиб қолади. Экологик муносабат, биосфера ва неосферага зарар келтирувчи илмий-тадқиқотлар вақт сон ақл-заковати билан бошқарилади, ажал қуроллари ўрнатилган ҳайрихоҳлик, ўзаро ёрдам, умумбашарий хусусиятлар эгаллайдиган мият ва табиатни асраш одамларнинг эътиқодига айлана борса, инновацион алоқалар кенгайиши натижасида фан ва техника маҳсулоти муайян аниқликлар киритилади, уларнинг ривожланишида инновация жараёни юзага келади, тадқиқотлар гуруҳий ва жамоавий форматда негизда амалга оширилади, бу эса миллатларнинг ўзаро яқинлиги шига муҳим имкон яратади, миллатлараро муносабат тенглик шаклида қурилса, бир миллат салоҳияти иккинчисига таъсир ўтказди, мият вазият намуналари билан халқларнинг бойиши шахс камолоти шига муҳим негиз хозирлайди.

Миллатлараро рухий муҳитнинг яратилиши - фан ва техника-
нинг ривожига ижобий таъсир этади, мутахассислар тайёрлаш сифа-
тини замон талаби даражасига кўтаради. Миллатлараро фикр
алмашув, тажрибалар билан ўртоқлашув XXI аср одамларининг му-
камиллик даражаси юксалишига беминнат хизмат килади.

XXI асрда ҳам одамларнинг камолоти негизи сифатида она,
мактаб, ижтимоий муҳит, ишлаб чиқариш ўз мавқеини сақлаб қолаве-
ради. Шахсни тарбиялаш куйидаги манбалар асосида амалга ошири-
лиши мумкин:

- 1) муайян тизимли, узлуксиз тарбиявий, дастурий таъсир орқали;
- 2) идеал, намуна тинчсолида ўз-ўзини тарбиялаш, такомиллаш-
тириш;
- 3) ижтимоий муҳитдаги шахслараро муносабатда таҳлил қилиш,
аъраб олиш воситалари ёрдами билан хулқ-одоб, фикрлаш малакала-
рини эгаллаш;

- 4) аجدодларимиз яратган бадий, фалсафий, санъат асарларини
ўзлаштириш орқали янги хислатларни ўзлаштириш кабилар.

Таълим ва тарбия жараёнида республиканинг тарихи, мадания-
ти, узок аجدодларимиздан етишиб чиққан жаҳонгашта кишилар, илм-
фан арбоблари, мутафаккир, маърифатпарварлар тўғрисида билим
урини сочинг ёшларда гурур ва ифтихор туйғуларини вужудга кел-
тиради. Ўзбекистоннинг фан ва техникаси, унумдор тупроғи, сахий ва
заҳматкаш халқи, фойдали казилмалари, жаҳон ва умумхалқ бозори-
даги нахтаси, ипағи, қоракўли салмоғининг берилиши - уларда мил-
лий онғи ўстиради, миллий ўз-ўзини англашга такомиллаштиради,
ижтимоий фаолликни жадаллаштиради, уларни ижодий изланишлар
сари етаклайди, ақлни пешлаш машқлари вазифасини бажаради.

Ёшлар ўртасида миллий орасталик, соч ўстириш, тараш, ўриш
ва кийиниш маданияти, ворислик масъулияти, миллий таъб ҳамда
адабга мувофиқ равишда иш юритиш ҳақида маслаҳатлар, кўрсатмалар
бериш, амалий укувлар билан қуроллантириш юқори самара беради.

Ота-бобларимиздан халқимизга мерос қолган сахийлик, меҳмон-
дўстлик, ростўйлик, тантилик, садокатлилик, поклик, одобилик фазил-
латлари миллий характерининг энг муҳим жиҳати ҳисобланади. Ушбу
хислатларни таълим-тарбия жараёнида ёш авлод онғида шакллантириш,
улар руҳиятини халқ дурдоналари билан бойитиш, миллий кадриятлар-
дан оқилна фойдаланишга эътиборни қаратиш мақсадга мувофиқ.

Ахлоқ ва одобли бўлиш, ота-оналар ва қағгаларга ҳурмат, сами-
мийлик, иноқлик, кадр-қиммат, виждонлилик, ифбатлилик, ўзаро ёр-

дам каби инсоний хислатлар ўзбек халқи маънавиятининг рамзи саналади. Миллий маънавий бойлигимизни ўқувчилар чуқур эгазлашганда унинг бебаҳо дурдоналарини кенг кўламда намойиш қилишимиз, булар тўғрисида ёшлар онгига муайян билимларни сингдиришимиз зарур.

Одамларнинг бир-бирига меҳр-оқибат, оқилона муносабати, эри мулокоти, илтифоти, эҳтироми халқимизнинг ички гўзаллигини бой маънавий ва рухий кифасини ифодалайди. Халқимизнинг бахтли инсонпарварлиги, маънавий гўзаллиги, ватан, жамият маънавияти йўлида жон фидо қилишида, инсон осойишталиги, бахт-саломатлиги учун қайғуришида ўз ифодасини топади. Пок қалбли, софдил, шайхонали, виждонли, иродали халқимизнинг олижаноблиги, унинг ташаббуҳам, бегонага ҳам бегараз ёрдам қўлини чўзишида намойиш бундай. Халқимизнинг ажойиб фазилатларидан бири – дўстликка саловатдир. Дўстлик бор жойда меҳру-мухаббат, вафо, салокат, адолат, ҳақдор қарор топади. Бу эса ўз навбатида инсоннинг маънавияти ва руҳиятига, ақл-заковатига тетиклик бахш этади, уни яхшилик, самимийлик сари етаклайди.

Ўзбек оиласида тарбия моҳияти, мазмуни, тарбиянинг қундалиги ва истикбол режаси, болаларга таъсир ўтказиш воситаларини танлаш ва улардан фойдаланиш ўзига хос хусусиятга эга, чунки унинг асосида халқ анъаналари ётади.

Ўзбек халқининг этнопсихологик хусусиятларидан унумли фойдаланиш - XXI асрда яшаш насиб этган одамларни барқамол шакл сифатида таркиб топтиришида муҳим роль ўйнайди. Худди шу бондан ҳам халқимизнинг миллий руҳиятидаги бундай урф-одатлар, анъаналар, удумлار келажак авлодга обида, мерос тариқасида қолдиришда муқаддас бурчдир.

Юқорида санаб ўтилган ажойиб миллий фазилатларимизнинг барчасини келажак аждодларимиз шахсиятида шакллантириши имкониятига умид қиламан, ўйлайманки улуғвор инсоннинг элгу алаббатга рўёбга чиқади.

8. Ўзини ўзи англаш

Ҳозирги замон психология фанининг методологик ва назарий муаммолари қаторида қўлланиладиган асосий категориялар, тушунчалар, таърифларга аниқликлар киритишдан, тезаурус, контекст таърифидан уларни талқин қилишдан иборатдир. Ушбу муаммолар моҳиятини ўзини ўзи англаш, ахлоқ, маънавият, таракқиёт, динамика ва шахсга оид тушунчалар тўғрисидаги қарашлар ташкил қилади.

Маъмур тушунчалар ўзаро иерархик тузилмага эга бўлиб, бири иккинчисини такозо этади ва ўзига хос муайян тизимни вужудга келтиради, маммуанинг марказида эса инсон (шахс, субъект, комил инсон) туради.

Шу фикрни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, психология фанида ахлокий ўзини ўзи англаш рухий жараён, ходиса, воқелик, хусусият сифатида алоҳида ўрганилмаганлиги туфайли уни таҳлил қилиш ўзини ўзи англаш, ахлоқ, миллий характер, маънавият, кадрият категориялари билан бевосита боғлиқ равишда амалга оширилади.

Бизнингча, ажратиб кўрсатилган категориялар, тушунчаларни ўзига хос тарзда ёритиш психологияни асосий ва устувор атамаси саналмиш шахсни яққол англаш имкониятини яратади, ахлокий ўзини ўзи англашнинг ижтимоий-психологик воқелик тарикасида аниқ намоён бўлишини ўрганишни кафолатлайди.

Ахлокий ўзини ўзи англаш «ўзини ўзи англаш» нинг хусусий (алоҳида) кўриниши, жабҳаси бўлганлиги туфайли унинг рухий тузилиши, табиати, ўзига хослиги, таркиб топиши, ривожланиши ва такомиллашуви, объектив, субъектив, ички ҳамда ташқи шарт-шароитлари, энг аввало, ўзини ўзи англаш жараёнининг ички хусусиятларига кўп жihatдан боғлиқ.

Психология фанида унинг назарий, амалий ва татбиқий томонлари муайян даражада ўрганилган, ҳозир ҳам изланишлар давом эттирилмоқда, чунончи Л.С.Виготский, С.Л.Рубинштейн, В.С.Мерлин, А.Н.Леонтьев, Л.И.Божович, А.Г.Сpirкин, Е.В.Шорохова, И.И.Чеснакова, П.Р.Чамата, К.А.Абулханова-Славская, В.В.Столин, Э.Ф.Гонимев, Б.Т.Ғаффаров ва бошқалар.

[Ҳозирги замон психология фанида ўзини ўзи англашнинг табиатини тушунтиришда, талқин қилишда икки хил қараш, ёндашиш мавжуд бўлиб, улар бир-биридан кескин даражада тафовутланиб туради. Биринчи ёндашишга қараганда, ўзини ўзи англаш-бу ўз йўналишини ўзгартирган онгнинг айнан ўзидир, худди шу боис у инсон онгининг махсус кўриниши демакдир. Ушбу талқин собиқ совет психологиясида кенг тарқалган назария бўлиб Л.С.Виготский, А.Н.Леонтьев, Е.В.Шорохова, И.И.Чеснакова, В.В.Столин ва уларнинг шогирдлари томонидан илмий амалий жиҳатдан тадқиқ қилиб келинмоқда.]

Бу соҳадаги иккинчи мулоҳаза С.Л.Рубинштейннинг илмий ишларида ўз ифодасини топган бўлиб, кейинги даврларда унинг шогирди К.А.Абулханова-Славская томонидан ўтказилган изланишларда еттич равишда ривожлантирилмоқда. Унинг фикрига биноан, онг ва ўзини ўзи англаш жисмоний реал ҳамда юридик шахсга тааллуқли ху-

суниятлардан иборат бўлиб, улар унинг ҳаёти ва фаолиятини бошқаришда, иккинчи ёндашиш ўзини ўзи англашнинг табиати юзасидан турли (адекват) маълумот бериш имкониятига эга, бинобарин, методлардан нуктаи назардан уни илмий-назарий ва амалий-тадбикий жондор тадқиқот қилиш юксак кўрсаткичлар бериш мумкин. /

Юқоридаги ўзини ўзи англашнинг руҳий табиати ҳақидаги фикрлар хил муносабатнинг мавжудлиги- унинг пайдо бўлиши сабабларини, айрилиқ йўналиш объектини, тадқиқот предметини турлича ёритилишга олиб келади. Биринчи ёндашишга кўра, ўзини ўзи англашнинг вужудга келишининг бош сабаби-инсон билан жамият ўртасидаги муносабатнинг ўзаро номутаносиблигидир. Инсон муайян жамиятда, микро ва макро муҳитда яшар экан, у худди шу муҳитда (макро, микро, мизо) мавжуд бўлган қонун-қоидаларга ва тартиб-интизомга бўйсунушга ҳамда уларга ра килишга, бошқаришга мажбурдир. Ўз хулқ-атворини ва муносабатларини ўзи идора қилиш жараёни (уқуви) эса, уларни юзага келтирувчи эҳтиёжларни, хоҳиш истакларни, мотив ва майлларни, максималлик кизиқишларни (имитация, идентификация, рефлексия бошқичлари ва шунини) бошқаришдан иборатдир. Бундай кўринишдаги, тузилишдаги мазмундаги англаш ва уни идора қилиш психологик нуктаи назардан эҳтиёжнинг индивидуал онгдаги ифодасини ҳамда улар ўртасида бўладиган муносабатларни тартибга солишни тақозо этади. Унинг пайдо бўлишининг бош сабаби ҳам, йўналиш объекти ҳам онга келиши яъни у оннинг ички барқарорлиги натижасида юзага келади ва барқарорликни (ички мувофиқликни) шакллантириш учун хизмат қилади.

Шу нарсани таъкидлаш ўринлики, биринчи ёндашишнинг табиатини яндалари таъкидида оннинг ички барқарорлигини вужудга келтириш учун асосий элементар (таркиблар, руҳий тузилма қисмлари) юзасидан олиб келинган маълумотларга қаратади. Бундай маълумотлар инсон томонидан ўзлаштирилгандан кейин бир хил мазмунга эга бўлмаганликларини тасвир қилиш файли ўзаро қарама-қаршиликка учрайди, уларнинг ўзаро муносабатлигини таъминлаш учун инсон ижтимоий онгига мурожаат қилади. Бу шу йўл орқали маънолар ўртасидаги зиддиятни бартараф этади. Шунини эътибордан қолдиришди ҳам Л.С.Виготскийнинг шахсий фикрича, ўзини ўзи англаш турли хил маънолар ўртасида бирликни (умумийликни) таъминлаш жуда келтириш жараёни сифатида ва ўзлаштирилган онг тарихий жараёни намоён бўлади. *

А.Н.Леонтьев талқинига караганда, индивидуал (якка шахсга оид) ондаги моҳият билан мазмун ўртасидаги зиддият ўзини ўзи англашнинг сабабчисиدير. А.Н.Леонтьевнинг шогирди В.В.Столиннинг уқитишича, ўзини ўзи англашнинг асосида (негизида) «менлик» нинг мазмунилари ўртасидаги зиддият ётади.

Б.Г.Ананьев изланишларида акс этишича, ўзини ўзи англашнинг пайдо бўлиши омили – одамнинг индивидуал хосияти, фаолият субъектчилиги шахслилик хусусиятларининг таркиб топишидаги нотекислик ва гетерохронликдир. Унинг мулоҳазасига кўра, ўзини ўзи англаш ана шу учун хусусиятни ўзаро мувофиқлаштиради ва худди шу тарихи онинг индивидуаллигини таъминлаб туради.

Амалга оширилган психологик таҳлилдан кўриниб турибдики, биринчи ёндашувда ўзини ўзи англаш хулқ-атвори ва муносабатларини белгиловчи ҳамда идора қилувчи мустақил субъектга айланади, натижада реал инсон тадқиқот марказидан узоклашади, унинг ўрнини онг ва ўзини ўзи англаш эгаллайди. Бизнингча, ўзини ўзи англашни бу тарзда тушуниш (ва тушунтириш) унинг психологик табиатини агрофлича, тўлиқ ёритишга имкон бермайди ва назарий жиҳатдан нотўғри (ноадекват) хулоса чиқаришга, шошилишч қарор қабул қилишга олиб келади.

Иккинчи йўналишнинг асосчиси С.Л.Рубинштейннинг тадқиқотларига асосланиб, биз ўзини ўзи англаш муаммосини тадқиқ этишга асосий диққат-этиборни, энг аввало, унинг субъектига, яъни инсонга шахсга қаратиш максалда мувофик, деб ҳисоблаймиз. Ушбу фикрни бошқача сўз билан ифодалаганда, ўзини ўзи англашни шакллантиришнинг манбаи онг ва ондаги зиддият бўлмасдан, балки инсоннинг таркиб топиши ва ривожланиши саналади. Рухий фаолиятнинг махсус ҳоладаги (вазиятдаги) объектив шарт-шароитлар сифатида одамларнинг ҳаёти, умумий яшаш шароити деб ётади С.Л.Рубинштейн, - акс этиши фаолиятининг шarti хақида гап кетганда, одамнинг турлича намоён бўлишининг, умумий шартлари ичидан худди мана шу инъикос этиш фаолиятининг махсус шартини ажратиб олишимиз зарур бўлади. Ўзини ўзи англашнинг пайдо бўлишини таъминловчи махсус шартни аниқлаш унинг субъекти тўғрисидаги муаммони ҳал қилишни, муайян йўл-йўриқлар ва оқилона усулларга асосланувчи ечимни талаб қилади.

Жаҳон психологияси фанида тўпланган маълумотлардан маълумки, инсон (шахс) ўзини ўзи англаши учун худди шу ўзини ўзи англаш хусусиятининг (жараёнининг) субъекти бўлиши муқаррар.

Шахснинг ҳозирги замон назариялари
Шахснинг ҳозирги замон тuzилиши

Шахс

ОНГ

ЎЗИНИ ЎЗИ АНГЛАШ

Борлиққа
муносабат

Шахс
йўналганлиги

Ахлоқий
Дунёкарашга
йўналганлик
Эмоционал
йўналганлик

ЭҲТИЁЖЛАР

Мотивлар

Фаолият ва
Хулқ услуби

Темперамент

Характер

Муомала

Фаолият
Хулқ

Шахс
имкониятлари

Кобилиятлар

Билим
Кўникма
малака

Интуиция
Эвристика
жараёнлар

Психик
жараёнлар

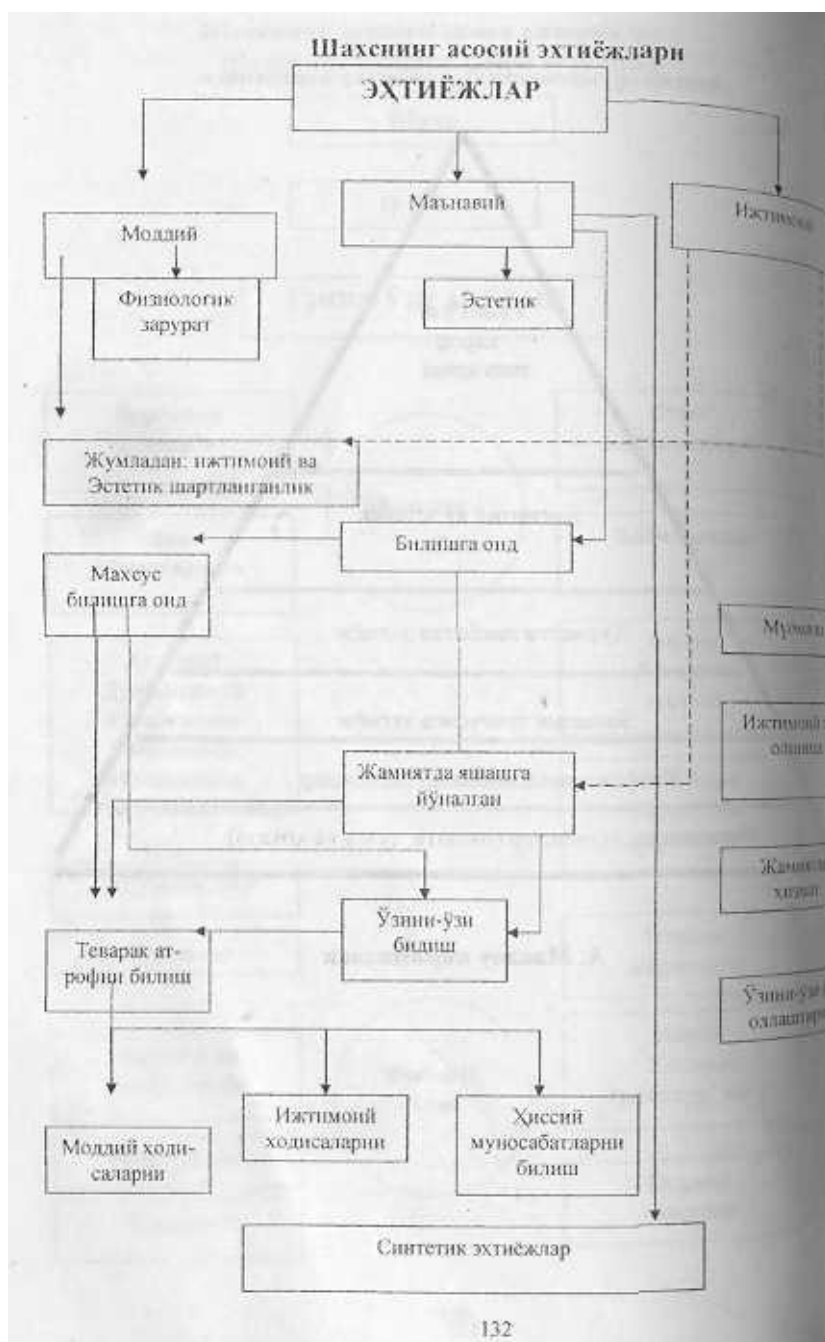
Идрок
Хотира
Тафаккур, хаёл

Психик
ҳолатлар

Ассоний (фундаментал) эхтиёжлар нерархияси

А. Маслоу пирамидаси

Баркамол инсонни баҳолаш (Э.Ғ.Ғозиев)

I. Шахс ҳақида умумий тушунча

Ф.И.Ш. _____
 жинси _____ ёши _____
 иш ва ўқиш жойи _____
 II. Шахснинг йўналганлиги.

№	Ҳасилатлар номи	Кучсиз	Ўртача	Кучли	Ўрта кучли
1	2	3	4	5	6
1	Иймон эътиқодлилиқ	1	2	3	4
2	Собитқадамлилиқ	1	2	3	4
3	Ҳамиятлиқ	1	2	3	4
4	Бегаразлиқ	1	2	3	4
5	Ҳақгўйлилиқ	1	2	3	4
6	Камгарлилиқ	1	2	3	4
7	Адолатлилиқ	1	2	3	4
8	Инсонпарварлилиқ	1	2	3	4
9	Фидоййлилиқ	1	2	3	4
10	Ватанпарварлилиқ	1	2	3	5

III. Шахснинг умумий хусусиятлари

1	2	3	4	5	6
1	Мулоқотқандлилиқ	1	2	3	4
2	Ташаббусқорлилиқ	1	2	3	4
3	Ҳаракатқандлилиқ	1	2	3	4
4	Зукқолилиқ	1	2	3	4
5	Синчковлилиқ	1	2	3	4
6	Меҳнатсеварлилиқ	1	2	3	4
7	Қатъиятлиқ	1	2	3	4
8	Қулайлилиққа инти- лувқандлилиқ	1	2	3	4
9	Мустақиллилиқ	1	2	3	4
10	Ўзини бошқарувқанд- лилиқ	1	2	3	4

IV. Шахнинг ўзига хос хусусиятлари

1	2	3	4	5
1	Ўзгаларнинг психологик хусусиятлари ва ҳолатларини тез илганига қобиллик.	1	2	3
2	Ўзгалар ички кечинмалари ва ҳисларини ўзиникидай қабул қилишга мойиллик	1	2	3
3	Ўзга кечинмалар ҳатти- ҳаракатлари ва хулқ- атворини таҳлил этишга қобилиятлилиқ	1	2	3
4	Ўзини ҳаёлан ўзганинг ўрнига қўя билиш укувчанлиги	1	2	3
5	Ўзгаларнинг шахсий хусусиятларини инобатга олган ҳолда уларга оқилона муносабат билдиришга лаёқатлилиқ	1	2	3
6	Шахслараро муносабатларни пайқай олувчанлик	1	2	3
7	Илғор тажрибаларни осон уқиб олишга зеҳнлилиқ	1	2	3
8	Вазият қатнашчилари билан умумий тил топишга зукколик	1	2	3
9	Шахслараро муомалада-шахсий позицияга эгаллик	1	2	3
10	Хулқ, фаолият ва муомалада одоблилиқ	1	2	3

V. Ижтимоий таъсир эгувчанлик

1	2	3	4	5	6
1	Бошқалар эътиқодли кишиларга, ўзига хос омишларга ва мантикий далиллашга таъсир ўтказишга топқирлик	1	2	3	4
2	Ўзининг ҳиссийёт ва эмоцияси билан ўзгаларга таъсир этишга укувчанлик	1	2	3	4
3	Ишда ва ўқишда муваффақиятга эришувда ўзига ишонч уйғотувчанлик	1	2	3	4
4	Ўзига ва ўзгаларга нисбатан талабчанлик	1	2	3	4
5	Воқелиқнинг муҳим ва номуҳим, ижобий ҳамда салбий томонларига ҳолисона баҳо берувчанлик	1	2	3	4

6	Ташкидий фикрларни мантиқан баҳолашга бўлган қобилият	1	2	3	4
7	Ташкидий фикрларга нисбатан беғаразлик	1	2	3	4
8	Вазият ва шароитни тўғри чамалашда мантиқий муқаммаллик	1	2	3	4
9	Фикр алмашишда нутқий қобилиятлик	1	2	3	4
10	Миллий гоё ва миллий мафқурасига садоқатлилиқ	1	2	3	4

VI. Ташкилотчилиққа қобилиятлилиқ

1	2	3	4	5	6
1	Ташкилотчилиққа нисбатан эҳтиёжни сезишлиқ	1	2	3	4
2	Ташкилотчилиқ фаолиятини суи-стеъмод қилмаслиқ	1	2	3	4
3	Фаолият моҳиятига мустақил қира би-лишлиқ	1	2	3	4
4	Ўз зиммасига жавобгарлик ва масъули-ят туйғусини олишлиқ	1	2	3	4
5	Ташкилотчилиқ фаолиятини завқ-шавқ билан адо этишлиқ	1	2	3	4
6	Ташкилотчилиқ жараёнида ўзидан қон-иқийш ҳиссини инъикос қилишлиқ	1	2	3	4
7	Ташкилотчилиқни урдалашга бўлган садоқатлилиқ	1	2	3	4
8	Вазият ва шароитга нисбатан ташки-лотчилиқда муваффақиятлилиқ ёки барқарорлик	1	2	3	4
9	Ташкилотчилиқда тезқорлик ва самара-дорлик сифатларида уйғунлик	1	2	3	4
10	Ташкилотчилиқда ижодийлик ва ақл зақо-ватлилиқ	1	2	3	4

VII. Ташкилотчилик қобилиятининг индивидуал фарқлари

1	2	3	4	5
1	Ташкилотчиликка нисбатан қобилият- лик: а) кўпгина фаолият турларига б) фақат ягона фаолият турига	1	2	3
2	Фаолият иштирокчиларининг ёш давр- ларига бўйича ташкилотчилик ко- билиятида тафовутчилик а) ўзидан қатта ёшдагиларга б) ўзининг тенгқурларига	1	2	3
3	Шахслараро муносабатга муносиблик а) дистанция (бевосита шаклига) б) контакт (бевосита) в) ҳар иккаласи ҳам	1	2	3
4	Фаолиятни бошқариш услуби бўйича а) ҳаракатли давомий б) фаол жонли в) суётқаш, хотиржам	1	2	3
5	Бошқарув (психологиясига кўра а) демократив б) либерал в) автократив	1	2	3

УЧИНЧИ БЎЛИМ

ШАХСНИНГ ИЧКИ РЕГУЛЯЦИЯСИ

VI БОБ

ИЧКИ РЕГУЛЯЦИЯ ТАРКИБЛАРИ ТЎҒРИСИДА УМУМИЙ ТУШУНЧА

1. Эҳтиёж тўғрисидаги тушунча

1.1. Эҳтиёжлар фаолликнинг манбаи сифатида

Психологик нуқтаи назардан борлик тўғрисида мулоҳаза юритишганда, тирик мавжудотларнинг (оддий тузилишга эга бўлганидан тортиб, то мураккабигача) теварак-атроф билан ҳаётий аҳамиятга эга бўлган, турли хусусиятли боғланишларни таъминлаб турувчи фаолияти (кайси даражаси, шакли эканлигидан қатъи назар) уларнинг барчаси учун умумий бўлган хусусият ҳисобланади. Уларнинг фаоллиги туфайли мураккаб тузилишли фаолият юзага келиб (онгликнинг маҳсули сифатида), турли-туман моҳиятли, ҳар хил кўринишдаги эҳтиёжлар (уларнинг тоифаларга алоқадорлиги, келиб чиқиши жиҳатидан биологик, моддий, маънавий ва бошқалар)ни кондириш учун хизмат қилади. Худди шу босқдан фаоллик фаолиятининг асосий механизмларидан биринчи бўлиб, тирик мавжудотларнинг ўз имконияти даражасида таъқиқ олам таъсирларига жавоб қилиш уқувчанлигининг таркиби саналади.

Борликдаги жонли мавжудотларнинг ўзига хос тарзда, муайян йўналишда, маълум даражадаги қуч билан хатти-ҳаракатни амалга оширишга ундовчи эҳтиёжлар улар учун фаоллик манбаи вазифасини бажаради. Психологик манбаларга асосланиб фикр юритганимизда, эҳтиёж-жонли мавжудот (ҳаёт кечиришининг яққол шарт-шароитларига унинг шуларга) тобе эканлигини ифода этувчи ва мазкур шарт-шароитларга нисбатан фаоллигини намоён қилувчи ҳолат тарикасида ифодаланади.

Инсоннинг фаоллиги бошқа мавжудотлардан туб даражада ҳам моҳият, ҳам шакл жиҳатдан тафовутга эга бўлиб, юзага келган эҳтиёжларнинг турли вазиятларда кондирилишида ўз ифодасини топади. Жумладан, мавжудотлар ва ҳайвонлар ўзларининг танаси ва унинг аъзолари тузилишига, инстинктларнинг турли-туманлигига биноан, ўз

Ўлжасини тутиб олишга нисбатан интилишни вужудга келтирувчи табиий имконияти уни олдиндан пайқаш сезгирлиги орқали зудлик билан фаол ҳаракат қилади. Ҳайвонлар эҳтиёжларининг кондирилиши жараёни қанчалик мақсадга мувофиқ равишда кечган бўлса, бу эса бу навбатида, уларнинг қуршаб олган яшаш муҳитига енгиллик билан мослашувини таъминлайди. Масалан, асалари ҳатти-ҳаракатининг тугма, ирсий дастури унинг тулшира (нектар) йиғиш эҳтиёжлари билан чекланиб қолмасдан, балки бу эҳтиёжларни кондириш объектлари (гулларнинг навлари, уларнинг узок ва яқинлиги, қайси томонда жойлашганлиги, мўл-кўллиги кабилар ҳам) аке этади. Шу билан маъжудодларнинг эҳтиёжларида уларнинг фаоллиги омили сифатида табиий аломатлар, инстинктлар, шартсиз рефлекслар ва ҳоказолар бевосита қатнашади.

Лекин инсонларнинг фаоллиги ва уларнинг фаоллиги маънавий ҳисобланмиш инсоний эҳтиёжлар тубдан бошқача манзарага эга бўлиб, биологик шартланганликдан ташқари, моддий ва маънавий кўринишлардан иборатдир. Одамнинг эҳтиёжи унга таълим ва тарбия бериш жараёнида шаклланади, яъни инсоният томонидан яратилган ижтимоий таъриба, кўникма малака, одат, маънавият, кадриятлар билан яқиндан танишиш, уларни ўзлаштириш орқали амалга оширилади. Табиат томонидан вужудга келтирилган жисм, нарса, буюм инсон учун биологик эҳтиёжин кондирувчи ўлжа маъносини ва аҳамиятини йўқотади. Одам бошқа маъжудодлардан фарқли ўларок, ижтимоий-тарихий тараккиёт даврининг ҳусусий эҳтиёжларига хизмат қилуви муайян буюмни зарурият талабига биноан тубдан қайта ўзгартиришга, такомиллаштиришга қодир оғли зотдир. Худди шу билан одамнинг ўз эҳтиёжларини кондириш жараёни ижтимоий-тарихий тараккиёт даражаси билан ўлчанадиган фаолият шакли ва турини танлашнинг фаол, муайян мақсадга йўналтирилганлиги, маълум режат асосланган ижодий кўриниши сифатида алоҳида аҳамият касб этади.

«Инсониятга хос бўлган эҳтиёжларнинг мазмуни, шакли ва кондирилиши» усули ижтимоий-тарихий тараккиёт даврида ривожланиб ўзгариб ва такомиллашиб боради. Ҳозирги замон кишининг эҳтиёжлари ва уларнинг кондирилиши аجدодларникидан ҳам, авлодларникидан ҳам тубдан фарқланади, лекин этнопсихологик ҳусусиятлар таъсири ўз аҳамиятини етарли даражада йўқотмайди. Шахснинг эҳтиёжларини тўла-тўқис кондириш уни қомил инсон сифатида қамоқ тоштиришнинг энг муҳим шартларидан бири ҳисобланса-да, лекин бу унинг устувор эканлигини билдирмайди, чунки бошқа таъсири

омиллар ҳам mavjudдир. Камолотга эришишнинг муҳим шарт-шароити ҳисобланмиш меҳнат инсоннинг эҳтиёжига айланмаса, у ўз эҳтиёжларининг енгил, осон йўллар билан кондирришга ҳаракат қилса, инқирозга учрайди. Енгил йўл билан ўз эҳтиёжларини кондирриш ижтимоий қонуни ва қондаларга зид ҳулқ-атвор манбаига айланишига, жинсий ҳатти-ҳаракат келиб чиқишига, текинхўраик иллатининг намоён бўлишига замин ҳозирлайди.

Ҳукукий, демократик жамият кишии шахсини шакллантиришга нисбатан кўйиладётган энг муҳим талаблардан бири-унда меҳнат қилиш эҳтиёжини, меҳнатдан фахрланиш туйғусини ва ундан лаззатланиш ҳиссини таркиб топтиришдан иборатдир. Меҳнатга нисбатан эҳтиёжининг вужудга келиши саноатда ва қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришни ривожлантириш, ишлаб чиқариш жараёнларини автоматлаштириш, меҳнат қилиш шароитларини яхшилаш, меҳнат фаолияти уюмдорлигини ошириш, иш вақтидан оқилона фойдаланиш имкониятини яратади ва фақат меҳнатдагина ўз имкониятини намоён этувчи, бунёдкор, ватанпарвар, фидоий шахсларни шакллантиради. Кишиларнинг иқтисодий эҳтиёжларини кондирувчи, баъзан оғир ва зериқувчан туюлган меҳнат тури ватанпарвар, қомил инсонликка интилувчи шахс учун қувонч, қонқиш, ҳатто роҳат-фароғат ҳис-туйғуларининг манбаига айланиши мумкин.

Юқасқ малакали мутахассислар тайёрлашга қаратилган «Таълим тўғрисида» ги қонунда ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» да ўқувчилар ва талабаларнинг меҳнат тарбияси ва касбга йўналтирилишига алоҳида аҳамият берилгандир. Республика фуқароларида маънавий эҳтиёжларини вужудга келтириш ва шакллантириш истиқлол шарофати билан муҳим аҳамият касб этиб, ижтимоий тарбиянинг муҳим бўғинига айланди. Ҳукукий, демократик жамиятнинг асосий қадриятларидан бири- инсоний эҳтиёжларни таркиб топтириш, уларни барқамол шахс камолотига йўналтириш, маънавиятни эгаллаш билан тавон бoғлаб амалга оширишдан иборатдир.

1.2. Эҳтиёжларнинг турлари

Инсон бир даврнинг ўзида ҳам индивидуаллик, ҳам ижтимоийликни акс эттирган бўлганлиги сабабли унинг эҳтиёжлари шахсий ва ижтимоий ҳусусиятга эгадир. Бошқача сўз билан айтганда, ундаги тор маъноли шахсий ҳусусиятга эга бўлгандай туйғу уйғотувчи (табиат инъомига алоқадор) эҳтиёжларни кондирриш жараёни ҳам ижтимоий ҳаёткорлик фаолиятининг маҳсули (деҳқонлар, ишчилар, ходимлар ва

бошқа касбдаги) одамларнинг сазъи-ҳаракати, ҳамкорликдаги меҳнатининг моддий тарздаги ифодаланишидан фойдаланишида акс этади.

Ушбу масалага бошқача тарзда ёндашилса, унда ўз эҳтиёжларини кондиритиш учун ижтимоий муҳит негизда яратилган воситалардан фойдаланилади, натижада у ёки бу шароитга нисбатан эҳтиёж хис этади. Масалан, ёғочдан болтага даста ясаш учун унинг хоҳиш мавжудлигининг ўзи етарли эмас, балки бир катор шароитлар, дастгоҳ, дурадгорлик асбоблари бўлиши лозим, унинг сифатига нисбатан эҳтиёж ҳам туғилади. Худди шу боисдан унда ўз хоҳиш-истакларини рўёбга чиқарадиган талаб билан имкониятга эришилган эҳтиёж вужудга келади. Инсондаги тор маънодаги эҳтиёжлар унинг шахсий талабларини кондиритиш билан чекланиб қолмасдан, балки ҳамкорлик фаолиятида юзага келувчи жамоавий эҳтиёжлар яқкаҳоллигига оид хусусият касб этади. Айтайлик, маъруза ўқишга талиф қилинган ўқитувчининг машғулотга пухта тайёрларлиги ўз предметининг ўта фидойиси эканлиги учун эмас, балки жамоа нуфузига доғ туширмаслик маъсулияти, ижтимоий бурч хиссига нисбатан эҳтиёж сезганлиги туфайли амалга ошади. Шахсий эҳтиёж гуруҳий жамоавий муносабатлар уйғунлашиб кетганлиги сабабли ўзаро қориншиқ хусусиятга эга бўлади. Ҳар қандай индивидуал фаолиятга нисбатан эҳтиёжнинг туғилиши ижтимоий аломат, умумийлик, ҳамкорлик хусусиятини касб этиб, фаолиятга ёндашувда яқкаҳоллик умумийликни, умумийлик эса алоҳидаликни узлуксиз равишда бетўхтов элтириб туради.

Психология фанида эҳтиёжларни таснифлаш уларни келиб чиқиши ва ўз предметининг хусусиятига биноан амалга оширади.

Одатда ўзларни келиб чиқишига биноан эҳтиёжлар табиий ва маданий турга ажратилади.

Табиий эҳтиёжларда инсон фаолиятининг фаоллиги, ўз шахсий ҳаётини химоя қилиш, ўз авводи ҳаётини сақлаш, уни қўллаб-қувватлаш учун зарурий шарт-шароитларга эришилганлик, тобалик акс этади. Табиий эҳтиёжлар таркибига одамларнинг овқатланиш, ташналикни кондиритиш, жинсий мойиллик, ухлаш, иссиқ ва совуқдан асраниш, мусаффо ҳавога интилиш, тана аъзоларига дам бериш каби амаллар киради. Табиий эҳтиёжлар узок вақт давомида кондирилмасдан унинг оқибатида инсон ҳалокатга маҳкум бўлади, ўз сулоласи ҳаётини ва фаолиятини хавф остига қолдиради.

Табиий эҳтиёжлар инсонда ҳайвонот аждодлариникига ва инсоний доний жамоа аъзолариникига ўхшаш бўлса-да, лекин улар ўзининг

психологик моҳиятига кўра мавжудодларникидан ҳам сифат, ҳам шаклдан тафовутланади. Эҳтиёжларни кондирилиш усуллари, шакли, курали тобора такомиллашиб боришдан ташқари, уларнинг моҳияти, мазмуни ҳам ўзгариб бормоқда, мисол учун ҳозирги замон кишиси эрамиздан олдинги аждодларимизга нисбатан бошқача тарзда ўз эҳтиёжларини рўёбга чиқаради ва уларни кондирилишга интилади. Уй-рузғор буюмларининг ўзгариши эҳтиёжларини кондирилиш йўллари такомиллашувидан дарак беради. Шунинг учун инсонларнинг табиий эҳтиёжлари ижтимоий-тарихий хусусиятга эга, чунки улар ижтимоий-тарихий тараккиёт маҳсулидан иборатдир.

Инсон фаолиятининг фаоллиги инсоният маданияти маҳсули билан боғлиқлигини ифодалаб, маданий эҳтиёжларни юзага келтирадиган. Маданий эҳтиёжлар, маданият тўғрисида мулоҳаза юритилганда унинг ижтимоий илдизлари кишилик тарихининг дастлабки манбалари билан увий боғланиб кетишини таъкидлаб ўтиш лозим. Лекин табиий эҳтиёжлар маданий эҳтиёжлар билан ўзаро уйғунлашган бўлиб, бири-бирига иккинчисини такозо этади, чунки улар бири-бирининг негизидан келиб чиқади. Худди шу боисдан маданий эҳтиёжлар объектига табиий эҳтиёжларини кондирувчи уй-рузғор буюмлар, меҳнат фаолияти орқали бошқа кишилар билан боғланиш воситалари, маданий алоқадар ўрнатилиш усуллари, шахслараро муомалага киришини услублари, ижтимоий турмуш заруриятига айланган нарсалар, ўқиш ва тажриба орттириш йўллари киради. Одатда жамият таълим ва тарбия тизимини ташкиллаш, халқ анъаналари, маросимлари, байрамлари, одатлари, расм-русумлари, ҳулқ-атвор кўникмаларини ўзлаштириш жараёнида ранг-баранг маданий эҳтиёжлар вужудга келади, янгича маъно касб эта бошлайди. Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, табиий эҳтиёжлар кондирилмаса, улар инсонни ҳалокат ёқасига етаклайди, бироқ маданий эҳтиёжларнинг кондирилмаслиги ундай оқибатларга олиб келмайди, аммо одамда маданий фазилатларнинг шаклланишига путур етказиши, унинг камолотини секинлаштиради.

Шу нарсани таъкидлаб ўтиш жоизки, маданий эҳтиёжлар ўзининг даражасига кўра, жамият томонидан ўз аъзолари олдида қўйилаётган талаблар билан боғлиқлигига биноан, улар ўзаро бир-бирларидан кескин тафовут қилади. Масалан, ҳозирги замон ёшларининг билим олишга нисбатан тинимсиз изланишини, яъни билим олиш эҳтиёжининг моҳиятини энг сўнги мода бўйича кийинишга одатланган худди шу ёшдаги тенгдошининг эҳтиёжларини бир хил мезон билан ўлчаши ва баҳолаши адолатдан эмас. Чунки эҳтиёжларнинг моҳиятига,

уларни қондириш учун амалга ошириш кўзда тутилган фаолият шарт-шароитлари, жамиятнинг ҳусусиятига ижтимоий ёки индивидуал бўлишига қараб, уларнинг ҳар қайсиси алоҳида-алоҳида баҳоланади. Ижтимоий жамият томонидан ўз фуқаролари олдига қўйилаётган талабларнинг жамиятнинг ҳуқуқ асосларига, халқ анъаналарига, юриш-туриш қоидаларига, маънавий ва кадрият тизимига, маслак ва дунёқарашига, моҳиятига мос тушадиган эҳтиёжлар юксак онглилик, ижтимоий фаолилик, маънавий камолот учун хизмат қилади, жамият тараққиётининг муҳим мезонларидан бири бўлиб маданий эҳтиёжларни тупайиш ва уларни қондирилиш даражаси ва маънавийни эгаллашдаги роли ҳисобланади.

Психология фанида эҳтиёжлар ўз предметининг ҳусусиятига қўра моддий ва маънавий турларга ажратилади, уларни келтириб чиқарувчи механизмлар манбаи турлича эканлиги эътироф этилади.

Инсоннинг овқатланиш, кийиниш, уй-жойига эга бўлиш, маънавий турмуш ашёларига интилиш, комфорт ҳиссини қондириш билан боғлиқ маданият предметларига нисбатан эҳтиёж сезиш моддий эҳтиёжлар мажмуасини юзага келтиради. Маънавий маданиятни яратиб ва ўзлаштириш, шахснинг ўз фикр мулоҳазалари ва ҳис-туйғуларини бўйича бошқа одамлар билан муомалага киришиш ҳамда ахборот алмашириш, бадий ва илмий адабиётлар билан танишиш, махалла матбуотни ўқиш, кино ва театр кўриш, мусика тинглаш каби эҳтиёж сезиш, яъни ижтимоий онг маҳсулига тобалик маънавий эҳтиёжлар тизимини вужудга келтиради.

Маънавий эҳтиёжлар моддий эҳтиёжлар билан узвий боғлиқ бўлиб, вужудга келган маънавий эҳтиёжларни қондириш жараёнида моддий эҳтиёжларнинг таркибига кирувчи моддий нарсалар ёрдамида амалга оширилади чунончи, китоб, ёзув қоғози ва бошқалар.

Эҳтиёжларнинг турлари ҳақида фикр билдирганда яна шу эҳтиёжларга сага эътибор бериш керакки, келиб чиқишига бинноат табиий турларга алоқали эҳтиёж ўз предметига қўра моддий гуруҳга, худди мезонлар бўйича бир даврнинг ўзида маданий эҳтиёжнинг моддий ва маънавий эҳтиёж туркумига киритиш мумкин. Шу тарика эҳтиёжлар келиб чиқиши ва предмети ҳусусияти бўйича икки мезонга асосланган муайян гуруҳларга ажратилади. Инсон онгининг тарихий тараққиётига нисбатан ва эҳтиёжларнинг объектига бўлган муносабатига бинноат ҳар хил таснифланади ва худди шу мезонларга қўра улар ранг-баранг турларга ажратилади. Уларнинг изчиллиги, барқарорлиги, доимияти

ли, қўламини, аҳамиятлилиги, предметлилиги, ижтимоийлиги, индивидуаллиги каби хусусиятлари билан ўзаро бир-биридан фарқланади.

Эҳтиёжлар фаолияти ва хулқ-атвор мотивлари билан жипс алоқада бўлади.

1.3. Инсон эҳтиёжларининг ривожланиши

Муайян муҳитда яшовчи ҳайвоннинг у ёки бу тарздаги ҳатти-ҳаракати аниқ эҳтиёжни қондиришга қаратилган бўлади. Шу билан бирга эҳтиёж ҳайвонни фаолликка ундаш билан чекланиб қолмасдан, балки фаоллигининг турлари, шакли, ҳаракатлантирувчи кучига ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Ҳайвонда овқатланиш эҳтиёжини туғилиши унда фаолликни вужудга келтиради, натижада сўлак безлари ишлай бошлайди, ўлжа қидириш, уя пойлаш, тутиш ва истеъмол қилиш билан боғлиқ ҳолатлар мажмуаси юзага келади. Мазкур жараёнлар шартли рефлекслар, фаолликни келтириб чиқарувчи янги кўзғовчилар ва унга мувофиқ бўлган янги ҳаракатлар билан боғланиш мумкин, бироқ ҳайвон ҳатти-ҳаракатининг тузилишида ҳеч қандай ўзгариш юз бермайди. Жаҳон физиологлари ва психологлари томонидан ҳайвонларда шартли рефлексларни шакллантиришга оид тажриба материалларининг кўрсатилишича, восита сифатида фойдаланилган кўнглироқ шаклини ҳайвон учун ташқи кўзғатувчилар ичидан фақат овқатланишга боғлиқ сигнал (хабар) назифасини бажаради, ҳолос.

Ўргатилган ҳайвон томонидан тешиқни босиш жараёни унга овқатнинг берилиши билан алоқадор ҳатти-ҳаракат тарзида амалга оширилади. Шунинг учун ҳайвон ҳар қандай мураккаб шартли рефлекслар ёрдами билан ўз ҳатти-ҳаракатини амалга оширган бўлишига қарамай, эҳтиёжлар бевосита унинг психикасини акс эттириш муайян объектга йўналтириш, хулқини идора қилиш функциясини бажаради. Чунки ҳайвон аъзоларининг биологик-табiiий эҳтиёжлари психик акс эттириш мазмуни ва сифатини, ташқи олам таъсирига нисбатан жавоб сифатида пайдо бўлувчи ҳатти-ҳаракатларни мувофиқлаштириб туради.

Инсоннинг фаолияти, хулқ-атвори, ҳатти-ҳаракати ҳайвонларникидан тубдан фарқ қилади, уларни таркиб топтириш мутлақо бошқа асосга қурилади. Мисол учун боланинг овқатланиши, ҳатти-ҳаракати, қўлидан фойдаланиш, махсус ажратилган жойда ўтириш, овқат ейиш қуролини ишлата олиш унинг табiiий эҳтиёжлари туфайли юзага келган деб ўтироф этиш ҳақиқатдан узоқ фикр, чунки унинг негизини таъинловчи механизмлар сирини тушунтириб берилмаган. Ўз-ўзидан

маълумки, табиий эҳтиёжни кондиршиш учун зарур шарт-шароитлар яратилиши шарт эмас, инсонда уйқуга эҳтиёж тугилса, у ҳолда ҳеч қандай юмшоқ ўринга, диванга талаб сезилмайди, чарчаган одам дуч келган жойда ўз эҳтиёжини кондираверади. Маданий ҳатти-ҳаракатлар, одатларнинг инсонда вужудга келиши ижтимоий тарбиянинг таъсирида табиий эҳтиёжларни кондиршишнинг воситаси, шарт сифатида гавдаланиб, қуроллар, буюмлар уларнинг таркибий қисмига айлана бошлайди. Бундай ҳатти-ҳаракатлар шаклини келтириб чиқарувчи асосий манба туб маънодаги эҳтиёж эмас, балки уни кондиршишнинг жамият тараққиёти талаб қилган қондалари, усуллари, қамолотга эҳтиёж таъсирчи маданий қўникмалар ҳисобланади. Жамиятнинг тараққиёт босқичларига биндан табиий эҳтиёжларни кондиршишнинг янгидан-янги, янада такомиллашган воситалари инсоният томонидан яратилаверилади ва булар эҳтиёжлар таркиби билан қоришиб кетади. Маданий ва маънавий эҳтиёжлар тўғрисида ҳам худди шу тарафдаги ўзгаришлар юз беради, шахснинг бошқа кишилар билан мулоқотга киришиш, билимларни ўзлаштиришда техник воситалардан фойдаланиши нутқ ва кийиниши маданиятининг ўсиши уларни кондиршишга инсоният талаб даражасининг ортиши мазкур эҳтиёжлар ривожланишини таъминлайди.

Психологияда эҳтиёжлар ривожланишининг бир неча босқичлари мавжуд эканлигини таъкидлаб ўтиш зарур. Чунки эҳтиёжлар инсон онтогенезида пайдо бўлиб, то умрининг охиригача ўзгариб, такомиллашиб боради. Кишилик жамиятларида эҳтиёжлар бир-биридан ҳам моҳият, ҳам шакл жиҳатидан тафовутга эга бўлгандай, ёш даврларига қараб, улар худди шундай мезонлар бўйича ўзаро фарқланадилар.

Бола фаоллигини ривожлантиришнинг дастлабки босқичларида ёқ, биологик жиҳатдан аҳамият касб этувчи буюмлар, жисмлар устуворлик хусусиятига эга бўлмайдилар, аксинча уларнинг инсон томонидан фойдаланиш усуллари эҳтиёжларнинг омиллари таркибига гавдаланади. Бинобарин, мазкур буюмлар, аслаҳаларнинг ижтимоий тажрибаларини эгаллашдаги аҳамияти, роли намоён бўлишининг механизмлари сифатида майдонга келади. Болаларнинг худди шу йўсинда эгаллайдиган ҳатти – ҳаракатларининг янги шакллари – бу жамият томонидан ижтимоий амалиёт вазифаларига муносиб равишда ишлатилиши таъминланган усуллари билан иборат бўлиб, буюмлар билан шахснинг муносиб сабаби тарзида юзага келади, кишининг қундалиқ фаолияти таъминлашда муҳим жой эгаллайди. Стоя атрофида ўтириш, қошиқ билан

ёйиш, кроватда ухлаш, телевизор томоща килиш, ўйинчок ўйнаш, катталар билан муомала килиш юқоридаги фикр моҳиятини яққол-лаштиришга ёрдам беради. Эҳтиёжни қондиришнинг воситаларидан фойдаланиш қондалари ижтимоий муомала усуллари, фаолиятни амалга оширишнинг йўл-йўриқлари катта ёшдаги одамлар томонидан ёшларга ўргатилади. Ўз эҳтиёжларини муайян буюмлар воситасида қондиришга ва уларни муайян фаолият турига тағбик этишнинг инсоний шаклларини эгаллашга ўргатиш маҳсуе машқлар орқали амалга оширилиб, «Етук шахс-бола» тарзида юзага келади. Демак, бола эҳтиёжни қондириладиган инсоний шарт-шароитлар таъсири остида шахснинг хулқ-атвори воситалар аҳамияти билан эмас, балки уларнинг ижтимоий қиймати билан белгиланади. Эҳтиёжларнинг қондирилиши даражаси унинг оғир ёки енгил кўчиши шахснинг шаклланишида муҳим аҳамиятга эга, шу боисдан уларни қондириш мақсадга мувофиқ, оқилона мезонларга суюниб амалга оширилса ижтимоий аҳамияти янада ортади.

Инсонда маданий ва маънавий эҳтиёжлар турмуш тажрибаси ортиши, билим савияси кенгайиши, маҳсуе машқлар эгалланиши, ижтимоий ҳаёт қондаларига узлуксиз равишда риоя қилиши, нарса ва ҳодисаларга муносабати ўзгариши туфайли ривожлана боради. Одам тобора баркамол-бўла бориши унинг олдига янги талаблар қўяди, уларни бажариш эса эҳтиёжнинг янги, нисбатан мураккаб, моҳият жиҳатдан тира, хусусият қасб этувчи шакллари вужудга келтиради, уларнинг қондирилиши эса тузилишга эга бўлган воситаларни такозо этади. Маълумотлилиқ ақл – заковат кўрсаткичининг юксалиши, истеъдол аломатларининг рўёбга чиқиши, фаолиятнинг ортиши, ҳатти-ҳаракат таркибида кераксиз бўғинларнинг камайиш эҳтиёжи такомиллашган шаклининг намоён бўлиши таъминлайди. Инсон қонфорт сари интилар экан, демакки унда янги эҳтиёжлар юзага келади, уларнинг қондирилиши эса янги бир сифат даражасига кўтарилади. Маданиятнинг янги қирралари очилиши, маънавиятни эгаллашга нисбатан хоҳиш – истакнинг қучайиши, фан ва техниканинг тараккиети, миллатлараро муносабатлар қўламининг кенгайиши ранг-баранг эҳтиёж турлари ва шакллари ривожланишига муҳим шарт-шароитлар яратлади. Инсоннинг баркамоллик сари интилишдаги имкониятларини рўёбга чиқариш орзуси эҳтиёжлар ривожланиши ҳаракатлантирувчи қучга айланади.

Психология фанида эҳтиёж қуйидаги типларга ажратилади:

1. Индивидуал – яққа шахсга йўналтирилган.

2. Гуруҳий – реал гуруҳлар моддий ва маънавий интилиши.
3. Жамовий – жипслашган гуруҳлар талаби мажмуаси.
4. Худудий – этник гуруҳнинг муайян ўзига хос талаблари кендарилиши.
5. Этник – маълум миллат ёки халқларнинг сафарбарлигини таъминлаш.
6. Умумбашарий – ер юзи халқларининг умумий талабларининг мажмуавий акс этиши.

2. Қизиқишнинг психологик тавсифи

Қизиқиш шахснинг муҳим психологик жабхаларидан бири ҳисобланиб, унда инсоннинг индивидуал хусусияти бевосита мужассамлашади. Қизиқиш-инсонларнинг дунёқараши, эътиқодлари, идеаллари, яъни унинг олий мақсадлари, эзгу ниятлари, орзу умидлари билан бевосита муҳим роль ўйнайди ҳамда уларнинг муваффақиятли кечишини таъминлаш учун хизмат қилади.

Қизиқиш билимларни оңгли, пухта, барқарор, англаган ҳолда ўзлаштиришда, кўникма ва малакаларни шакллантиришда, шахс қобилияти, зеҳни, укувчанлиги ривожлантиришга, оламни мукамилроқ тушунишга, билим савиясининг кенгайишига ёрдам беради.

Қизиқиш мотив сингари борлиқнинг мўъжизакор томонларини билишга, фан асосларини эгаллашга фаолиятнинг турли-туман шаклларига нисбатан ижодий ёндашишни вужудга келтиради, меҳнат таълимга масъулият билан муносабатда бўлишни шакллантиради, ҳаққайси яққаҳол (индивидуал) шахсда ишчанлик, ғайрат-шижоат, эшимас иродани таркиб топтиришга пухта психологик шарт-шароитлар яратади.

Қизиқишнинг психологик моҳиятидан келиб чиққан ҳолда ёндашилганда, қизиқиш, инсонда интилиш, фаолик, ички туртки, эътиқод ёғни рўёбга чиқариш манбаи родини бажаради.

Жаҳон психология фанининг йирик намоёндалари шахснинг қизиқишини унинг яхлит руҳий дунёси билан, бинобарин, одамнинг иллий фаолияти, билиш жараёнлари, иродаси, характери, темпераменти, хиссийети, қобилияти билан, умуман олганда инсон тузилишининг барқирралари билан боғлиқ тарзда тушунтиришга ҳаракат қилганлар.

Қизиқиш муаммоси психологик нуқтаи назардан Н.А.Риббинс, Н.Ф.Добринин, Н.Д.Левитов, М.Ф.Беляев, Л.А.Гордон, Л.И.Божович, Н.Г.Морозова, М.Г.Давлетшин, М.В.Воҳидов, В.А.Токарева, Э.Г.Гордон

ва бошқаларнинг назарий методологик хусусиятга эга бўлган асарларида ҳамда махсус экспериментал тадқиқотларида ривожлантирилди.

Ҳозирги замон психологиясида кизиқиш объектив борлиқнинг инсонлар онига субъектив тарзда акс этишларидан бири сифатида таъин олинади. Кизиқиш шахснинг муайян воқеликдаги, маълум вазиятдаги турли нарса ва ҳодисаларга таълаб муносабатда бўлишида, инсоннинг ўзига ҳос қарор қабул қилишида, ўзини ўзи назорат эта бўлишида, мақсадга интилувчанлигида, юзага келган объектив ва субъектив тўсиқларнинг енгишида ифодаланади.

Психология фанининг йирик намоёндаларининг таълимотича, кизиқиш одамларнинг эҳтиёжлари негизида юзага келади, яққол ижтимоий-тарихий шарт-шароитда, вазиятда вужудга келади, шаклланади, барқарорлашиб боради ҳамда уларнинг шахсий турмуш шароитида ва фаолиятида, ижтимоий ишлаб чиқаришида қатнашиши билан омилларда гавдаланади. Умумий талқинларга асосланиб мулоҳаза биндирилганда, кизиқиш алоҳида жараён, маълум психологик функция эмас, чунки у ҳис-туйғу, ирода, онг, қолаверса жамики психик ҳолатлар, ҳодисалар ва ички кечималарнинг ўзида мужассамлаштирган, мураккаб тизимли руҳий воқеликдир.

Кизиқишни психологик моҳиятининг дастлабки кўриниши-бу ун одамлар томонидан англаб етиши ёки тушуниш имкониятидир. Шахс кизиқиш маҳсулини, унинг оқибатини англаш, тасаввур этиш орқалигина объектив борлиқдаги нарса ва ҳодисаларга онгли, таълаб муносабатларда бўлади. Лекин бу воқелик (англаш, тушуниш) инсонда бирданга содир бўлмайди, балки муайян вақт давомида унда билиш жараёнлари, шахсий фазилатлари, индивидуал-типологик хусусиятлари ривожланиши туфайли юзага келади. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, кизиқишнинг психологик моҳияти намоён бўлиши ақлий жараёнлар муҳим роль ўйнаши ҳодисаси қайд қилиниши у фақат интелектдан ташкил топади, деган маъно англабмайди, албатта. Худди шу боисдан, кизиқишни психологик моҳиятининг иккинчи кўриниши-унинг ҳис туйғулар, эмоционал ҳолатлар билан ўйғунлашган, мужассамлашган тарзда ифодаланишидир. Маълумки, ҳис-туйғулар, шунингдек, эмоционал ҳолатлар (эмоционал тон, қайфият, шижоат, эҳтирос ва бошқалар) шахснинг борлиқдаги аниқ воқеликка, нарса ва ҳодисаларга, муайян фаолиятга нисбатан интилиши, сали-ҳаракатларни кучайтиради, жадаллаштиради, сафарбарликни объектга йўналтиради. Инсон ўз шахсий кизиқишини қондиргандан кейин унда ёқимли ҳис-туйғулар ўйғонади, руҳий қониқиш эса ўз на-

вбатиди лаззатланиш (праксик) ҳисни вужудга келтиради, бунинг натижасида фрустрация (руҳи тушиш) унинг шахсиятини эгаллайди.

Қизикишни психологик моҳиятининг учинчи кўриниши-унинг иродали сифатлари билан ёнқи ирода акти билан умумлашган тарзда вужудга келишидир. Иродавий зўр бериш, муайян қарор бўйича интилиш; баъзи қийинчиликларни енгиш, мустакиллик намоён қилиш қизикишни қарор топтиради, шахсни мақсад сари етаклайди.

Қизикишни психологик моҳиятининг тўртинчи кўриниши- унинг олий нерв фаолияти хусусиятлари ва темперамент типлари билан бирга мужассамлашган ҳолда намоён бўлишидир.

Қизикишнинг нерв-физиологик механизмлари тўғрисида мулоҳаза юритилганда, даставвал рус олими И.П.Павловнинг олий нерв фаолияти ҳақидаги таълимотини таъкидлаб ўтиш жоиз. Унинг «бу нима?» рефлексини, яъни ориентировка (мўлжал олиш) рефлексини қизикишнинг моддий негизини тушунтиришда муҳим аҳамият касб этади. И.П.Павлов ва унинг шогирдларидан кейин П.К.Анохин, Н.А.Бернштейн, Б.М.Теплов, В.С.Мерлин, В.Д.Небилишин ва бошқалар инсондаги қизикишнинг нерв-физиологик механизмларини билишга катта ярим шарлари нўстлоғида ориентировка рефлексини негизини мураккаб муваққат боғланишларнинг вужудга келишидир, деган йўсинда талқин қилмоқдалар. Қизикишнинг моддий асослари- ўзариндукция қонуни, нўстлоқдаги оптимал қўзғалиш ўчоғи ва динамика стереотиплар (И.П.Павлов), доминанта (А.А.Ухтомский), ориентировка мураккаб психофизиологик ҳодиса эканлиги (Е.Н.Соколов) ва бошқалар бўлиб ҳисобланади.

Ҳозирги даврда қизикиш шахснинг индивидуал психологик хусусиятидан иборатдир, деган хулоса одатий нарсага айланиб қолди. Шунга қарамасдан, баъзи манбаларда қизикиш-муайян соҳа бўйича тўғри мўлжал олишга, янги омиллар билан танишишга, воқеликни тўла ва чуқур ақс эттиришга ёрдам берадиган мотивдир, деган таърифга ҳам эгадир. Шунга мутаносиб тарзда қизикиш билан жараёни тусини кашф этадиган, ижобий ҳис-туйғуларда йўналтирилган объект билан чуқурроқ танишишга, у ҳақда кўпроқ маълумотга эга бўлиш, уни моҳиятини англаб етишга нисбатан шахснинг истакли намоён бўлади, кабилида мулоҳазалар ҳукм суради.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, шахснинг иштиёғини қондиришга йўналтирилганлигини ақс эттирувчи қизикишнинг қондирилиши, ҳеч қачон унинг сўнишини ифодаламайди, аксинча объектнинг номаълум қирраларини аниқлашга нисбатан интилиш давом этаверади.

ли. Шу билан бирга кизиқишлар билишнинг, унинг жараёнлари функционал ҳолатининг доимий кўзгатувчи механизми сифатида вужудга келадан ва аке эттиришда давом этади.

Психологияда кизиқиш мана бундай тилларга ажратилиши мумкин: 1) мазмунига кўра: шахсий ва ижтимоий; 2) мақсадига биноан: бевосита ва билвосита; 3) кўламига қараганда: кенг ва тор; 4) кизиқишлар даражаси бўйича: барқарор ва беқарор ва бошқалар.

Кизиқишнинг мазмун жиҳатидан ўзаро тафовутланиши куйидагиларда мужассамлашади: билиш эҳтиёжларининг объектлари қайси-лар, билишнинг мазкур фаолият мақсади билан мутаносиблиги; шахснинг яшайтган муҳитига нисбатан муносабати қабилар. Шахсда нималарга нисбатан кизиқиш уйғонади, унинг билиш эҳтиёжлари объектининг ижтимоий қиймати қандай аҳамият касб этади? Инсоннинг шахсий кизиқиши келиб чиқишига кўра бирламчи бўлишига қарамаздан, у бир даврнинг ўзида ижтимоийлик хусусиятини касб этаверади. Унинг касбий фаолиятига нисбатан кизиқиши охир оқибатда жамият учун наф келтириши, равнақи учун қийматлидир. Ижтимоий хусусиятли кизиқишларнинг пайдо бўлиши шахсий аҳамият касб этиш сари етаклаши муқаррар. Чунки умумийлик (ижтимоийлик) билан хусусийлик (шахсга оидлик) уйғунлашган ҳолда ҳукм суради ва улар бир босқичдан бошқа бир босқичга автоматик равишда ўтаверади ёки улар доимо ўрин алмаштириб туришади. Шахс ўз кизиқиши туфайли бирон-бир нарсани кашф этса, индивидуал эҳтиёжини қондиради, шунингдек, жамият, жамоа учун ишлаб чиқаришни таҳомиллаштиришига бу нарса хизмат қилади. Шу билан жамиятнинг, жамоанинг энг долзарб вазифаларидан бири-ёшларнинг мустақил, фаол билишга, ижтимоий аҳамиятга мойиллик меҳнат фаолиятига нисбатан кизиқиш уйғотишдан иборатдир. Токи уларда жондан, сермазмун, жамият томонидан рағбатлантирилувчи, меҳр-муҳаббатга сазовор кизиқишлар шаклланин.

Кизиқишнинг мақсад жиҳатидан фарқи бевосита ва билвосита номён бўладиган кизиқишларнинг мавжудлигини аниқлайди. Бевосита кизиқишлар воқеликнинг, жисмлар ва ҳодисаларнинг эмоционал жозибачилиги, ҳис-туйғуларга эга бўлишлиги, ташқи таъсирларга берилувчанлиги туфайли вужудга келади. Бевосита кизиқишлар ўрганилаётган нарсанинг маъноси билан унинг шахс фаолияти учун аҳамияти мос тушган тақдирда пайдо бўлиши мумкин. Психологияда бевосита кизиқишнинг юзага келишини фаолиятнинг мақсадини аниқлаш билан боғлиқ бўлган билишни эҳтиёж деб аташ қабул қилинган.

Меҳнат ва ўқиб фаолиятида ҳаминша ҳис-туйғуга, жозибига таяниш тутиш имконияти мавжуд бўлмаслиги сабабли жисмоний ва ақлий меҳнатни онгли идора қилишда муҳим аҳамият касб этадиган бевосита кизикишларни таркиб топтириш масаласи ишлаб чиқариш ҳамда таълим тизими олдида турган муҳим вазифаси ҳисобланади.

Шундай қилиб, у ёки бу нарсаларни (ҳодисалар моҳиятини) билиш, кўриш, идрок қилиш, англаб етиш учун кизикарли туюлган ички кечинмалар бевосита кизикишни аке эттиради. Билвосита кизикишлар меҳнат фаолияти ёки таълим олиш жараёнининг муайян ижтимоий аҳамияти билан унинг шахс учун субъектив аҳамияти ўзаро мос тушганида билвосита кизикиш юзага келади. Бинобарин, шахс маъқул жараёнда бу нарсалар мени кизиктиргани учун жуда кизикарлидир деган хулосага келади. Меҳнат фаолияти ва таълим жараёнини онгли ташкил этиши етакчи ва устувор роль ўйнайдиган билвосита кизикишларни таркиб топтириш учун махсус тренингларга, омилкор йўл-йўриқларга ўргатиш мақсадга мувофиқдир.

Одамларнинг кизикишлари ўзининг қўлами билан бир-биридан фарқ қилади. Шундай шахслар тоифаси ҳам мавжудки, уларнинг кизикишлари фақат биргина соҳага қаратилган бўлади. Бошқа бир тоифага тааллуқли одамларда эса кизикишлар катор соҳаларга, фанларга, объектларга йўналтирилганлигини учратиш мумкин. Лекин турли соҳага нисбатан кизикишларнинг бири иккинчисига салбий таъсир этиши мумкин эмас, агарда улар оқилона бошқариш имкониятига эга бўлса. Кизикишнинг торлиги кўпинча салбий ҳодиса сифатида баҳоланиши мумкин, лекин айни чоғда уларнинг кенглиги ҳам нуқсон тарикасида таҳлил қилинса бўлади. Бироқ шахснинг баркамол шакли бўлиб камол топishi кизикишлар қўламини тор эмас, балки кенлик микёсда бўлиши тақозо этади.

Кизикишлар ўзларининг даражасига қараб барқарор ва беқарор турларга ажратилади. Барқарор кизикишга эга бўлган шахс узок вақт давомида ёқтирган предметларига, объектларига, ҳодисаларга нисбатан ўз майлини ҳеч ўзгаришсиз сақлаб тура олади. Шу билан инсон эҳтиёжларини ўзида мужассамлаштирувчи, шахснинг рухий фаълиятига айлана бошлаган кизикишлар барқарор кизикишлар дейилади. Барқарор кизикиш шахс қобилиятининг ривожланганлигидан дарак бериши мумкин. Ана шу нуқтан назардан олиб қараганимизда, маъқул кизикиш ташхис қилувчанлик хусусиятига эга. Бироқ инсонларда барқарор кизикишнинг мавжуд ёки мавжуд эмаслигини аниқлаш учун уларнинг меҳнат фаолияти ва ўқув жараёнидаги кизикишларининг

ташки ифодасини атрофлича ўрганишга тўғри келади. Одатда қизиқишнинг ташки ифодаси шахснинг ўзига ўзи баҳо бериш, ўзини ўзи таҳлил қилиш фаолиятларида намоён бўлади. Барқарор қизиқиш тўғрисида мулоҳаза юритилганда, унинг бошқа таркибий қисмлари ва ширраларини ҳисобга олиш лозим, чунки бу нарса кўп жиҳатдан шахснинг иродавий сифатлари, характерининг вазминлигига боғлиқ.

Қизиқишнинг барқарорлиги унинг нисбатан жадал тарзда намоён бўлиши ҳамда узок давом этиши билан ифодаланади. Шахснинг зарурий эҳтиёжларини юксак даражада ақс эттирадиган, шунингдек, унинг психологик тузилишига ҳос ҳислатларга айланиб борадиган қизиқишлари барқарор қизиқиш дейилади. Барқарор қизиқиш қобилиятнинг бир кўринишига ўхшаш бўлиб, мақсадга йўналганлиги билан муҳим ҳам индивидуал, ҳам ижтимоий аҳамиятга, қийматга эгадир.

Қизиқишларнинг баъзи ҳолатларда беқарор бўлишлиги инсонларнинг ёш, жинс, типологик хусусиятига боғлиқдир. Бундай тоифадаги одамларда қизиқишлар ғоятда эҳтиросли кечади, бироқ қисқа муддатли бўлиши мумкин. Масалан, бир вақтнинг ўзида улар бир неча фанларга, табиат ҳодисаларига қизиқади, барча нарсага иштиёғ билан киришиб, муаммо моҳиятига чуқур кириб бормасдан, бошқа ҳолатлар билан машғул бўлиб кетадилар. Ундай хусусиятли шахслар машғулотларга тез киришади ва шундай йўсинда сўниб туради ҳам. Қизиқишлар салоҳиятли вояга етган одамларнинг, ёшларнинг ўз истеъодларини мақсадга йўналтирган тарзда амалга ошишини таъминлайди.

Шахсдаги қизиқишларни ривожлантириш ва барқарорлаштириш учун уларнинг негизини ташкил этадиган фаолият билан машғул бўлишга, мақсадга мувофиқ равишда шугулланишга, майл уйғотишга лухта замин ҳозирлаш зарур, токи қизиқишлар мотив, эҳтиёж, эътиқод функциясини бажаришга айлансин.

Шундай қилиб, қизиқишлар-шахс фаолияти асосларининг таъхо йўналиши эмас, лекин унинг энг муҳим жиҳатидан иборатдир.

Психология фанининг сўнги даврдаги маълумотларига асосланган ҳолда қизиқишнинг бир нечта даражаларга ажратиш мумкин: а) синчковлик, б) қизиқувчанлик, в) билишга қизиқиш, г) тургун ёки касбий қизиқиш. Синчковлик қизиқишнинг бирор нарсага нисбатан кучли интилишдан иборат қисқа муддатли тури ёки даражасидир. Қизиқувчанлик шахснинг воқелиқдаги нарса ва ҳодисаларга, уларнинг билишга нисбатан фаол муносабатидан иборат қизиқиш даражасидир. Билишга қизиқиш англашинилган даражадаги, мақсадга мувоф-

фиклашган, жисмоний ва ақлий фаолиятнинг янги қирраларини эгаллашга йўналтирилган кизикиш туридир. Тургун кизикиш шахснинг касбий кўникмалар, малакалар ва билимларни эгаллашга йўналтирилган, касбий тайёргарлик даражаси билан уйғунлашган, мақсадга эришиш йўлида фаоллик кўрсатувчи кизикиш туридир.

Шахслар ихтиёрига пиктограмма, анаграмма, турли хусусиятли тестларни ҳавола қилиш уларда кизикишнинг ички механизмларини келтириб чиқаради. Бу нарса ўз навбатида уларда ўз кизикишнинг ўзи бошқариш кўникмасини шакллантиради, ҳар қандай қўзғалувчига жавоб беришдан иборат стереотип ҳосил бўлади.

Кизикишнинг бу тури ва унинг юкори босқичи шахснинг воқеликдаги ички боғланишларни, муносабатларни билиб олишга йўллайди ҳамда руҳий тўсиқлар ва кийинчиликларни енгадиган, муваффақиятсизликлардан чўчимайдиган, қатъиятлик, интилувчи, толикмас индивидуал хусусиятни шакллантиришга ёрдам беради. Одамларда ўзини ўзи бошқариш, шахсий кизикишини идора қилиш ўзига ўзи буйруқ бериш, ўзини қўлга олиш, ўзини ўзи такомиллаштириш сингари шахс хусусиятларини шакллантириш ижтимоий, тарихий ҳамда ижтимоий психологик аҳамият касб этади.

3. Шахснинг установакеси ёки англанилмаган майллари

Психология фанида хулқ-атвор ва фаолиятга қаратилган англанилмаган майллар орасида муайян даражада тадқиқ этилгани установак (кўрсатма бериш, йўл-йўриқ кўрсатиш) муаммоси ҳисобланади. Ушбу умумий психологик масала грузин психологи Д.Н.Узнадзе ва унинг шогирдлари томонидан кенг қўламда ўрганилгандир.

Установакка инглизча *set* дейилади, ўзбек тилида эса кўрсатма бериш, англанилмаган майллар, йўл-йўриқ кўрсатиш маъносиде қўлланилиб келинади. Лекин кейинги атамалар унинг ҳақиқий моҳиринини, маъносини ўзида мукамал аке эттирмайди, шунинг учун терминни ҳеч ўзгаришсиз қолдирса ҳам бўлади.

Одатда установакка деганда, билиш фаолияти билан бевосита боғлиқ бўлган эҳтиёжни маълум услубда кондирришга руҳий жиҳатдан тайёр туришлик тушунилади. Установакка шахснинг ўзи англаб етмаган муайян руҳий ҳолати ёки майлидир. Бундай ҳолатда шахс бирон бир эҳтиёжни кондирриш мумкин бўлган маълум фаолиятга нисбатан руҳан тайёр туради. Установаканинг мавжудлиги ва унинг қонунчалари экспериментал тарзда таъкидлаб ўтилган илмий мактаб нимов...

аслари томонидан аниқланган. Мазкур тажрибада синалувчига иккита, биттаси катта, иккинчиси эса кичикроқ соккачани узлуксиз равишда бир нечта (10-15) марта кўзи юмук ҳолда пайпаслаб таққослаш таъриф қилинади. Экспериментнинг навбатдаги боскичида соккачалар алмаштирилиб, барабар жисмлар ҳар хил туюлади, яъни синалувчида иллюзия (нотўғри акс эттириш) ҳолати юзага келади. Бундай психологик воқеанинг вужудга келишига асосий сабаб шуки, объектив жihatдан ўзаро тенг соккачалар таққосланганлигида улар бир бирига тенг эмас, деган майл билан фавкулудда субъектив шароитда иш тутилганлигидир. Ушбу ҳолат оддийроқ қилиб тушунтирилганда, таққослаш жараёни установа (кўрсатма бериш, йўл-йўриқ кўрсатиш) жосида амалга оширилганлиги учун шундай оқибатга олиб келгандир.

Д.Н.Узнадзенинг таъкидлашича, инсонда установа билан боғлиқ психофизиологик ҳолат марказий нерв системасигина эмас, балки унинг периферик қисми фаолиятини ҳам маҳсули бўлиб ҳисобланади. Д.Н.Узнадзенинг тажрибаларида синалувчининг ўнг кўлига навбат билан аввал катта, кейин кичик соккачалар бериб турилади ва бу вазият 10-15 марта такрорланади. Тажрибанинг охириги боскичида синалувчининг чап кўлига бир-бирига тенг соккачалар берилди. Бунинг натижасида унинг чап кўлида ҳам иллюзия, яъни нотўғри идрок қилиш вужудга келади. Кўз билан идрок қилишда иккита ўзаро тенг объектларни қайд қилишдаги установа ўнг кўзга ҳам ўз таъсирини ўтказган. Экспериментал тарзда ўрганилган установали вазиятларни такрорлаш эвазига инсоннинг ўзига сезилмаган ҳолда муайян объектларда субъектга тааллуқли «фиксал установакалар» (қайд этилган установакалар) вужудга келганлиги аниқланган. Демак, установакани экспериментал тадқиқот этиш натижасида англанмаган майллар аста-секин қайд қилинувчи (фиксацион) даражасига ўсиб ўтиш мумкин.

Ижтимоий турмушда Д.Н.Узнадзенинг натижаларига ўхшаш катор маълумотлар шахсда мустақамланиб қолганлиги туфайли установа функцияларини бажариб келмоқда: 1) бошланғич синф ўқувчиларининг олдида турган установакалар худди шундай тоифага кирганлиги сабабли ўқитувчининг барча топшириқларини дарҳол бажаришга тайёр турадилар; 2) ҳисобчиларга нисбатан кўрс, расмиятчи дейишлик; 3) олимларга нисбатан паришонхотирлик; 4) савдо ходимларига нисбатан уздабуронлик, даромат қилишга устаси фаранглик; 5) боланинг ҳақўйлиги, сир тутмаслиги; 6) қариянинг сўзи тутагунча-ўсалнинг жони узилиши тўғрисидаги фикр мулоҳазалар установакага яққол мисол бўла олади.

Шунингдек, баъзи жамоаларда, гуруҳларда, оилаларда установакага асосланиш, уларга ишонч нохуш оқибатларга олиб келади. Айтири тар тафаккур, миллий стереотип, этник расм-русумлар ҳам установакага мисолдир. Даволовчи шифокорнинг установакаларига ёморнинг риоя қилиши, ирқчилик муносабатлари, илмий унвонли шифокиларга берилган супер (орттирма) баҳолар ва бошқалар установакиннинг англанмаган шаклини ўзида мужассамлаштиради. Шунинг тақидлаш жоизки, баъзи ҳолларда шахс учун англанмаган установа ўз позициясини аниқ намоиш қилишда эътиқод сифатида тавдаланади, англанмаган омиллар тарикасида акс этади.

Грузин психологлари томонидан установакиннинг турлича хислатлари (кўзгалувчанлик, динамиклик, статиклик, пластиклик-дағалилик, лабиллик-стабиллик, иррадиация-генерализация) ва типлари (диффуз, дифференциаллашган, фиксациялашган) аниқланган. Уларнинг фикрича, установакиннинг баъзи бир хислатлари муносабатли унинг ҳар хил типларининг вужудга келтиради. Психоз ва неврозлар установакиннинг патологик ўзгаришларида ўз ифодасини топади. Шунингдек, установа инсон ҳукмронлигини ва қудратини ташкиллаштиришнинг юксак даражаси саналади. У хулқ-атворнинг батариблиги ва изчиллигининг асоси ҳисобланади. Уларнинг мулоҳазаларича, установа инсоннинг муайян шаклда муносабат билдиришга юксайўсинда умумлашган тайёргарлик ҳолати, реакциянинг яққол натижасининг кодлаштирилган нейродинамик модели, мазкур реакция вақтини олдиндан пайқаш, қолаверса яққил фаолият тузилишининг таралмас жабҳаси ҳисобланади. Шунинг учун установа ўзгарувчанлик ва барқарорлик жипс бирлигини аниқлашга хизмат қилади. У ўзининг ўзгарувчанлик билан муносабат билдириши жавоб қайтаришининг барқарорлигини таъмилайди.

Установакиннинг юксакроқ босқичи англаниш кўринишга эри бўлади. Гуруҳий ва жамоавий муносабатларда унинг аъзоларини ишонтириш (уларга таъсир ўтказиш) орқали муайян йўналишга сифарбар қилиш; фикрларда умумийликни вужудга келтириш ҳолатлари бунга ёркин мисолдир ишониш ва ишонтириш одамларнинг характер хислатига, хулқ-атворига бевосита боғлиқ. Бу ҳолат психологияда экспериментал тарзда тадқиқ этилган. Масалан, синалувчиларга маълум вақт оралигида соатига қарамай, секундларини ўз ичидан санаши орқали бир минутнинг чўзилишини аниқлаш имкониятига эри бўлганлар. Кейинчалик бу санаши сигнал бериши билан текширилган турилган, баъзан «ёлгон» сигналлар, яъни лампочка ёниши билан таъ

риба бўлинишга йўл қўйилган. Катнашчиларда экспериментаторга шонли бўлганлиги сабабли хатоларга йўл қўйилган.

Ишонувчанликни аниқлашда «конформизм» (келишув, муроса- ва, мадора) дан фойдаланилган. Ички ва ташқи келишувчанлик (кон- формизм) ичдан келишмовчанлик (ноконформизм) гуруҳий ишонув- чанлик моҳиятини ўрганиш учун объект сифатида фойдаланилган. Бир гуруҳ одамларнинг очик овоз бериш конформизмининг намоён бўлишидир. Лекин конформизм «сохталик»ни ҳам келтириб чиқариш мумкин, унинг акс эттирувчиси эса конформист деб аталади, кўпинча инсандан воз кечиш ҳоллари ҳам учраб туради.

Хулқ-атвор ва фаолиятнинг англанилмаган омиллари қаторига майллар киради. Ҳали дифференциялашмаган, етарли даражада ан- гланилмаган эҳтиёждан ташкил топган хулқ-атвор ва фаолиятни амалга оширишга ундовчи омил майл деб аталади. Мойиллик ҳолати- га кириб бораётган шахс учун жалб қилаётган объектида уни нима ки- ликтираётгани ва қайси аломат ўзига тортаётгани сабаби ноаниқлиги. Фаолият максали субъектига номаълумлиги туфайли майл ҳукм сура- ди. Бундай психик ҳолат инсонларда тез-тез учраб турса-да, лекин ўзининг тезкор ўткинчилиги билан бошқа воқеалардан ажралиб туради. Одатда ушбу моҳиятли психик ҳолатни харакатлантирувчи эҳтиёж сўниши ёки тилакка айлантириш мумкин. Бинобарин, у хоҳиш, ният, орзу, фантазия каби шаклларга айлантириш туфайли шахс томонидан англанилади. Бундай шаклдаги майлларнинг одамларда мавжуд бўли- ши уларнинг яқин ва узоқ келажакка интилишлардан далолат беради.

3.Фрейд майлларга нисбатан ўзига хос назария яратган бўлиб, у аксарият ҳолатда жинсий (инстинктив) майллар тўғрисида мулоҳаза юритади (либидо-жинсий майл), «эдип комплекс» («Шоҳ Эдип» асари бўйича), «психоанализ» атамалари орқали кўркиш, химоя, бегонала- шиш сингари инстинктив мойилликни талкин қилади.

Шуни таъкидлаб ўтиш ўринлик, ҳар қандай англанилмаган майллар ўзидан ўзи йўқолиб кетмайди, балки улар бир босқичдан, кўринишдан иккинчи турга, шаклларга алмашади, мутлақо бошқача янги сифатга эга бўлади. Улар мақсадга, талабга ўсиб ўтиши билан англанилганлик даражасига эришади. Кўнгил ғашлик, руҳан безовта- ланиш, номаълум хатти-харакатлар сабаби инсонга номаълум бўлса, улар англанилмаган даражада эканлигини билдиради ва майл функ- шиясини бажаради.

4. Шахсининг эътиқоди ва дунёқараш

Жаҳон психологияси маълумотларининг кўрсатишича, ҳуш-атворнинг муҳим мотивларидан бири бўлиб эътиқод ҳисобланади. Баъзи манбаларда унга мана бундай таъриф берилган: эътиқод шахсни ўз қарашларига, принципларига, дунёқарашига мувофиқ тарзда қарорга келишга ундайдиган муҳим мотивлар тизимидир. Бошқа сўз билан айтганда, эътиқод шаклида намоён бўладиган эҳтиёжларнинг мазмуни-бу табиат, теварак-атрофдаги одам тўғрисидаги билимлар ва уларнинг муайян тарздаги тушунилиш демакдир. Бу билимлар фалсафий, эстетик, табиий-илмий нуқтаи назардан тартибга солинса ва ички уюшган тизими ташкил этилса, у тақдирга шахсининг дунёқараш сифатида талқин қилиниши мақсадга мувофиқ.

Психология фани дунёқарашнинг шаклланиш жараёнини тадқиқ қилади, ижтимоий-тарихий тараққиёт ходисаларининг тўғри баҳолалишини, эволюцион йўсида тарқиб топишини, ахлоқий принциплар, дидлар юз беришини, табиат ходисаларига ва жамиятнинг қонуниятларига нисбатан қарашларнинг шаклланиши қай тарзда юз беришини ва бошқаларни аниқлайди.

5. Мотивация

5.1. Мотивация ва мотивларнинг назарий муаммолари

Мотив ва мотивация муаммоси жаҳон психологиясида турли-туман нуқтаи назардан ёндашиш орқали тадқиқ қилиб келинмоқда. Ўзюк ва яқин чет элларда ўзига хос психологик мактаблар ажратиб келган бўлиб, уларнинг негизида илмий позициялар ва концепциялар моҳияти жиҳатдан фарқланувчи гоялар ва йўналишлар мужассамлашди. Ҳозир уларнинг айримларига қисқача тўхталиб ўтамиз.

Рус ва собиқ совет психологияси намояндалари К.Д.Ушинский, И.М.Сеченов, И.П.Павлов, В.М.Бехтерев, А.Ф.Лазурский, В.Н.Макашев, А.А.Ухтомский, Д.Н.Узнадзе, С.Л.Рубинштейн, А.Н.Леонтьев, П.М.Якобсон, В.С.Мерлин, Л.И.Божович, В.И.Селиванов, В.Г.Ассман ва бошқалар мазкур муаммо юзасидан тадқиқот ишлари олиб беришлар. Ушбу муаллифларнинг қарашлари олдинги бобда берилганларга ўхшаш учун уларга қайтатдан тўхталишга ҳожаат йўқдир.

Рус ва собиқ совет психологияси вакилларида ташқари Европа ва Америка мамлакатларида мотивацияга оид 30 (ўттиз)дан ортиқ илмий концепциялар мавжуддир. Ана шу психологик мактабларнинг

намоён намоёндаларининг тадқиқотлари юзасидан мулоҳаза юритишга ҳарakat қиламиз: интроспектив психология, бихевиоризм, гештальт-психология, психоанализ, структуравий психология, ассоцианистик психология, эмпирик психология, аналитик психология, гуманистик психология, антропологик психология ва ҳоказолар.

Бихевиоризмининг асосчиси Д.Ж.Уотсон (1878-1938) психология фанининг бош вазифаси ҳулқни тадқиқ этишдан иборат деб тушунади. У психик ҳолатлардан мутлақо воз кениб, ҳулқни икки шаклга, яъни ички ва ташқига ажратади, улар ўзаро жавоблар стимули билан узвий боғлиқ эканлигини таъкидлаб ўтади. Бихевиоризм учун «ҳулқ» асосий тушунчага айланиб, унинг психикаси билан алоқаси четлаб ўтилмайдир. Шунга қарамасдан, баъзи бихевиористлар, жумладан Э.Торндайк, Э.Толмен, К.Халл, Д.Хебб кабилар ҳулқ мотивациясига муайян даражада эътибор қилганлар. Улар ўзларининг изланишларида ҳулқ мотивациясининг «куйи даражалари» ни ўрганиб, қаламушларда тажриба ишларини олиб бориб, жониворда очлик, ташналик ва уларнинг турлича даражаларининг реакция тезлигига нисбатан намоён бўлиш хусусияти, ҳар хил шароитда мотивациянинг кучи тўғрисида муайян қонуниятлар очишга интиланлар. Ҳозирги замон бихевиористлари стимулни ташқи кўзгатувчи сифатида тадқиқ қиладилар ва организмнинг ички энергиясини фаоллаштирувчи деб ҳисоблайдилар. Небихевиористик назариялар янги кўзгатувчилар, драйвалар пайдо бўлишига асосланган бўлиб, улар инсоннинг органик эҳтиёжларини қониқтириш билан стимул натижасининг уйғунилашуви тарикасида таҳлил этилади. Уларнинг таъкидлашига кўра, иккиламчи кўзгатувчилар *органик кўзгатувчиларнинг тўғри қобилига ўхшайди*, холос. Вильям Макдугалл (1871-1938) мотивациянинг ирсий (табиатдан берилган) хусусиятга эга деган ҳолатни асослаш учун туғма инстинктлар масалалари билан мазкур воқеликни боғлаб тушунтиришга ҳарakat қилган. Унинг фикрича, туғма инстинктлар ҳам инсонларга, ҳам ҳайвонларга бир текис тааллуқли бўлиб, улар одамларнинг мотивациясида олдин 14-та, кейинчалик эса 18-тагача «асосий инстинктлар» сифатида ҳукм суриши мумкин. Умуман олиб қараганда, бихевиористлар учун бир қатор ҳолатлар ўзига хосликка эга:

1. Бихевиоризм мотивация моделини топини билан шугулланиб ва ҳулқ принципларини вужудга келтира бориб, ҳайвон ҳулқи ҳамда уларда кашф этилган ҳулқ мотивацияси қонуниятларига асосланиб инсоннинг ҳулқ мотивацияси юзасидан ҳулоса чиқаришга ҳарakat қиладди.

2. Бихевиоризм инсонни биологик мавжудод сифатида қараш унга биологик жабҳада ёндашади, оқибат натижада унинг иқтисодий моҳияти тадқиқот предметидан четда қолиб кетади.

3. Бихевиоризм ҳам инсонга, ҳам ҳайвонларга ҳос бўлган ҳушнинг умумий принципларини топишга интилади.

4. Бихевиористлар инсонни шахс сифатида тараккий этиш жараёнини ифодаловчи ўзига ҳослигини ё четлаб ўтадилар ёки ўта содда тарзда изоҳлашга мойилдирлар.

5. Ҳайвонларнинг ҳулқ мотивацияси шакллари жуда содда тарзда тушунтиришга асосан тадқиқот натижаларини инсоннинг мураккаб ва бошқа бир сифат босқичидаги мотивациясига қўйиб ишончли далилларга эга эмас.

6. Инсон мотивациясини ўрганишда фойдаланилаётган бихевиоризмнинг тушунчалари, қунончи, бирламчи майллар, организмнинг инстинктовчи туғма эҳтиёжлар кабилар одамнинг мотивация доираси тузилиши моҳиятини жуда юзаки оча олади, ҳолос.

Психоаналитик концепциялар негизда мотивация орگانлар равишида инсон майлларига ҳосдир, деган ғоя ётади. Уларнинг манбаи майлни акс эттирувчи қайсидир органдаги ёки унинг қисмидаги соматик жараён тушунтирилади.

3.Фрейднинг концепциясида майллар ва инстинктлар тушунчалари ўртасида ҳеч қандай тафовут йўқдир. Онгсизлик таълимоти асосчиси 3.Фрейд ҳулқ мотивлари ва эҳтиёжлари муаммосини ишқорчи қилиб, мотивациянинг манбаи инстинкт, у тур ва индивидуал сакланиш шартидир деб тақдирлайди. Мазкур ҳолатни муаллиф индивидуалнинг энергетик потенция сифатида талқин этади. Энг асосий масала шуки, 3.Фрейд мотивация регулятори ва мотивация энергиясининг ирсий манбаи сифатида «у» тушунчасига қандай маъно юқулмоқчи. Унингча, «у» тушунчасининг мазмуни туғма ва ўзгармасдир. Худди шу боис мантик қонунилари ва ақл даражалари, кўрсаткичлари унга ҳеч қандай аҳамият қасб этмайди 3.Фрейд аффектив, импульсив шаклдаги муғлақлашган кўзғовчиларни назарда тутган бўлса ақил эмас. Ушбу кўзғатувчилар (турткилар) нинг импульсивлик, таъминийликнинг аффектив моҳияти, нотанкидийлик, онгли ва иродатий назоратга итоат этишда қийинчилик кабиларнинг динамик хусусиятларини муғлақлаштириш бўлиб, уларнинг асосида қуйи генетик структуравий даражадаги кўзғатувчилар ётади. 3.Фрейд тақдирлаётган динамик хусусиятлар ва хоссалари моҳиятида мотивациянинг чуқур асосий манбасини кўради. Унинг концепциясида инсон ҳулқ

ай ҳаракатининг двигатели жинсий инстинкт ҳамда унинг трансформацияси устувор ўрин эгаллайди.

Ушбу мулоҳазани янада мукаммаллаштириш мақсадида неофрейдистлар ҳисобланмиш А.Адлер, К.Юнг кабиларнинг назарияларини таҳлил қилишга ўтамиз. А.Адлернинг фикрича, инсонни ҳаракатга ундавчи асосий куч, унинг фаолияти мақсадни аниқловчи, уларга қаратилиш йўллари ҳукуматга ва қудратга эркир. Хорни, Фромм ва бошқаларнинг асарларида ўз ифодасини топган маълумотлар моҳияти Фрейд томонидан киритилган психика тушунчаси ва унинг ҳаракат-келтирувчи назариясини алмаштиришга интилиш яққол кўзга ташланади. Хорнинг нуқтаи назарича, инсон қанчалардир тугма қучларга эга бўлиб, унинг негизи болаларча ёрдамга муҳтожликка қурилган бўлиб, бу ҳолатлар бирламчи безовталаниш туйғусида ва тугма кўркинч ҳиссида ўз ифодасини топади. Хорнинг таъкидлашича, инсон ҳулкининг мотивацияси бошқа мотивлар ёрдами билан аниқланиши мумкин, жумладан, бирламчи безовталаниш (болаларча ёрдамга муҳтожлик келтирувчи) атроф-муҳитга нисбатан душманлик ҳиссини тугдиради, хавфсизликка эҳтиёж эса инсонни бошқа одамлар томонидан баҳолаш ва ўз-ўзини баҳолашга нисбатан ички интилишни вужудга келтиради. Фромм ҳам ўз қарашларида либидо масаласига қатта эътибор бермайди, чунки уни қизиқтирган муаммо инсон ҳулқи жабҳаларда ижтимоий ва психологик омилларнинг ўзаро таъсир ўтказиш қараёнидир. Инсонни индивидуализациялаш унда танҳолик ҳиссини вужудга келтиришга олиб келади, шунингдек, ўз қадр-қийматини аниқлаш сари етаклайди. Танҳолик ҳиссиётидан қориг бўлишга интилиш туйғуси инсон мотивациясини ва унинг ҳулқ шаклларини аниқлайди. Неофрейдистларнинг илмий асарларида инсон ҳулқи таъсир қилувчи интим омилларига ва унинг мотивациясига муайян даражада аҳамият берилган бўлса-да, лекин оқибат натижада ҳулқнинг таракатлантирувчиси сифатида аниқлашилмаган тугма қучлар асосий ўринда туради.

Гештальтпсихология мактаби намояндлари учун мотивация ўрнига ҳос талқинга эга бўлиб, унинг моҳиятини экспериментал тарзда ўрганишга, очиб беришга интилиш кўрсаткичи билан бошқалардан ажралиб туради. К.Левин (1890-1947) мотивларни экспериментал ўрганиш методикасини ишлаб чиқиб, уларни мутлақо мустақил ҳолат сифатида тушунтиришга ҳаракат қилган ва бу борада муайян муваффақиятларга эришган. Гештальтпсихология мактабининг намояндларига образ тушунчаси қанчалик ўта аҳамиятли бўлса, К.Левиннинг

майдон назарияси учун мотив категорияси худди шундай муҳим хусусият касб этади. Образ ва мотив ўзаро алоқасиз ҳукм суриши таъкидланади, мотивацияни амалга оширувчи вазиятнинг предметли, маъновий мазмуни эса инкор қилинади. К.Левин халқни мана бундай изоҳлашга интилади, муайян муваққатли микроинтервалда шахснинг бевосита яққол муҳит билан муносабатларидан келиб чиқувчи воқеликдир. Унинг мазкур назариясида инсонда ҳар хил маъно аниқлаувчи иккита мотивацион ўзгарувчи ҳукм суриши тан олинади, уларнинг биттаси туғма, ҳайвонлар турткисига ўхшаш ва турмуш давомида эгалланган фақат инсонгагина хос бўлган. Гештальтпсихологларнинг асарларида шундай ҳолатлар ҳам мавжудким, уларда ҳулқ мотивацияси муаммолари шахснинг муҳим (асосий) хусусиятларини таҳлил қилиш негизидан келиб чиқиб қаралади. Ушбу ҳолат Г.Олпорт концепциясида яққол кўзга ташланади, унингча, энг муҳим жиҳат бу инсон ҳулқини ўзгариш сабабларини очишдир. Шунинг билан бирга мазкур вазиятга олиб келувчи мотивларнинг омилларини текшириш ҳам алоҳида аҳамиятга эга эканлигини англаб олиш кийин эмас. Бу борада индивиднинг жавоблари ўзига ҳослиги билан ўзаро таъсир ўтказиш ўртасида қандайдир алоқа мавжудлигини ўрнатиш ҳам иккинчи даражали нарса сифатида талқин қилинмайди.

Собик совет психологиясида инсон ҳулқ-атворини ҳаракатлантирувчи кучи ҳисобланган мотивлар чуқур ва етарли даражада талқин қилинмаган. Уларнинг психологик механизмлари, узлуксизлигини таъминловчи омиллар, зарур шарт-шароитлар моҳияти, вужудга келиш имкониятлари тўғрисида жуда юзаки маълумотларгина муайян даражада тартибга келтирилган, туб маънодаги мотивлар табиати илчил равишда, педагогик ва ёш психологияси фанлари қонуниятларига асосланган ҳолда тадқиқ қилинмаган. Бу эса республикамызда уларнинг кенг қўламда ўрганишга салбий таъсир кўрсатмоқда. Мотивларнинг фалсафий методологик аҳамияти шундан иборатки, улар сабаб-оқибат, ички мураккаб боғланишлар тузилишини юксак даражада ривожланган тизим сифатида талқин қилинади. Бундай ёндашув эса ўз навбатида материя ривожланишининг олий маҳсули эканлиги тўғрисидаги ҳулосага олиб келади. Чунончи, мақсадга йўналтирилган ва мақсадга мувофиқлаштирилган ҳар хил мазмундаги саволлар, ахборотлар, маълумотлар, хабарлар кишилар фаолиятининг онгли хусусияти таъкидлаб ўтилган мулоҳазалар моҳияти таркибига кирadi. Мотивлар тузилишини амалий (таъбиқий) йўналишга қаратиш-инсон шахсига мотивацион, иродавий, ахлоқий, ҳиссий, когнитив, регулятив

...ушунинг билан ушунинг омилкор шакллариининг илмий асоси юзага кел-
...ининг мухлим имкон ва зарур шарт-шароитлар яратади. Инсоннинг
...ининг фаолияти тизимийинг мураккаблашуви ишлаб чиқаришда ах-
...ининг маънавий, нафосат, рухий тарбия жабҳалари ҳамда радио, те-
...ининг ва тарғибот-ташвиқот таъсирини самарали олиб бориши,
...ининг тайёргарликнинг экстремал ва стресс ҳолатларнинг шароитла-
...ининг барқарорлашуви, такомиллашуви, яхшиланиши, максалда мувофик-
...ининг каби омилларнинг барчаси шахс мотив доирасининг
...ининг боғлиқ. Шахснинг мотив доираси унинг эҳтиёжларида,
...ининг сифатларида (актларида) ва функционал имкониятларида ўз
...ининг топади.

Мотивнинг таъкикот тарихидан келиб, унга ёндашсак, бу ҳолда
...инсонлар (гоҳо ҳайвонлар хатти-ҳаракати) ҳаёти ва фаолиятини
...ининг жиҳатдан бошқарувчиси сифатида талқинидан иборат ўзига хос
...ининг. Мотив тушунчаси, асосан, сут эмизувчи ҳайвонларга таал-
...ининг эканлиги илмий манбаларда таъкидлаб ўтилади. Инсонларга
...ининг мотивлар тушунчаси кўзгатувчилар ва кўзгөвчиларнинг
...ининг турлари (кўринишлари, модалликлари, шакллари) ни ўз ичига
...ининг (чунончи, мотивлар, эҳтиёжлар, кизикишлар, максаллар, инти-
...ининг, мотивлашган установкалар ва бошқалар).

Мотив кенг маънода хулқ-атвор детерминацияси белгиланишига
...ининг карамай, кўпгина чет эл таъкикотчилари шахс мотивларини жуда тор
...ининг маънода талқин қилиб, уни илмий жиҳатдан текширадидлар, хаттоки
...ининг шартсиз рефлекс актларининг микдорини, аффектив, стресс ва
...ининг реаксияларини мотив тизимига киритмайдидлар. Бир қатор
...ининг психологлар мотивни энергетик, маъновий ва маънавий томонларини
...ининг ўзаро солиштирадидлар, улар мотивни соф маънодаги энергетик
...ининг боқувват фаоллигининг манбаи сифатида талқин қилиб, унинг
...ининг маъновий ва маънавий жабҳаларини ҳисобга олмай туриб, ўзига хос
...ининг таъбирида тушунтиришига интиладидлар. Жумладан, З.Фрейд (1856-1939)
...ининг мотивнинг қонуи -қондаларини фақат динамик энергетик ҳолат та-
...ининг рикасида талқин қилади. Бир гуруҳ чет эл психологларининг фикрига
...ининг караганда, мотив – бу таъриба ва реаксияларнинг энергетик жабҳаси-
...ининг дан иборатдир (ушбу таърифта нисбатан муносабат ўта баҳсли
...ининг бўлганлиги сабабли муаллифларга танқидий фикр билдиришни
...ининг таъкикотнинг бошқа бўлимида билдираимиз).

Собик совет психологлари мотивларни тушунтиришда ва унинг
...ининг таркибий қисмларини белгилашда динамик ва маъновий (маънавий)
...ининг томонларининг уйғунлигидан келиб чиққан ҳолда талқин қиладидлар.

Уларнинг айрим намоёндалари карашларини таҳлил қилиш билан чекланамиз, холос.

С.Л.Рубинштейн мотивнинг психологик моҳияти тўғрисида куйидаги мулоҳазаларни билдиради: мотивация – бу психика оқишга ҳосил бўладиган детерминациядир; мотив – бу шахс хулқ-атворининг когнитивистик жараёнини бевосита ташқи олам билан боғловчи субъектив тарзда акс этиш демакдир. Бизнингча, шахс ўзининг мотивлари ёрдамида борлик билан узвий алоқада бўлади. Инсоннинг хулқ-атвори (хулқи)ни ҳаракатлантирувчи кучи сифатида намоён бўлувчи мотивлар шахснинг тузилишида (таркибида) етакчи ўрин эгаллайди. Мотивнинг тузилиш (структуравий) таркибига шахснинг йўналиши, унинг характери, эмоционал ҳолати (ҳис-туйғуси), қобилияти, ички кечинмалари, фаолияти ва билиш жараёнлари кирали. Психология фанида тўпланган назарий маълумотларнинг кўрсатишича, шуни-гдек, бир қатор психологларнинг фикрича, характер шахс мотивларининг динамик томонлари асосини ташкил қилади, деган таълимот мавжуд. Жумладан, характернинг у ёки бу сифатлари соф динамик хусусиятли вазифаларни ташкил қилса, қолганлари эса фақат динамик табиатинигина эмас, балки унинг маънавий ва маъновий жабҳаларини ҳам юзага келтиради.

Мотив ҳиссиёт билан ҳам боғлиқ бўлиб, улар хулқ-атвор моҳиятидан ташқарида бўлмайди, балки ҳиссий кечинмалар, мотивлашган оқимлар тизими билан узвий алоқага эгадир. Ҳиссиётнинг энг муҳим функцияларидан бири шундан иборатки, унда инсон учун муҳим аҳамият касб этувчи дақиқалар унинг учун қанчалик зарурият эканлигини белгилашга хизмат қилади. Ҳиссиётнинг бу соҳадаги бошқа бир функцияси нисбатан умумийроқ бўлиб, одамнинг ташқи оламга, шахслараро муносабатга, ҳис-туйғуларга негизлик муаммоси ҳисобланиб, унинг учун аҳамиятли воқеа ва нарсаларга нисбатан боғловчилик хусусиятига эга бўлган мулоқоти заиф эмоционал ҳолатлар доирасидан ташқарига чиқиб, фаол, барқарор, тургун жараёнларни ўзини-чига олади.

Юқоридаги мулоҳазалардан ташқари, мотивлар функционал-энергетик томонларини динамик бошқариш вазифасини амалга оширади.

Инсоннинг қобилияти бевосита мотивлашган механизмлар билан узвий боғлиқ бўлиб, уларнинг муҳитини белгилайди ва динамик маънавий таъсир этиш муносабатини ўзида акс эттиради. Мотив билан қобилиятнинг муносабатлари психик фаолликнинг бевосита ба-

қариш негизи ҳисобланган фаолият орқали намоён бўлади. Мотив-
лашган тизимнинг таркибларини амалиётда рўёбга чиқарувчи нафақат
фаолиятнинггина аниқлаш билан чекланиб қолмасдан, балки фаолият-
нинг кейинги истиқбол ривожини ёки унинг бошқа соҳалар билан қо-
рилиб кетиш эҳтимоли даражасини ҳам белгилайди. Лекин муайян
инсоннинг функционал имконияти, фаолияти ва худди шу фаолият-
нинг объектив томонларининг яққол рўёбга чиқиши мотив барқарор-
лашуви, ривожланиш (такомиллашув) га йўналганлиги ҳам фаолият-
нинг объектив шарт-шароитига мослаша боради. Умуман шаклланиш
жараёни, шахснинг ривожланиши мотивнинг фаолиятига, фаолият-
нинг эса мотивга ўзаро таъсири билан тавсифланади, бизнингча, маз-
кур таъсирнинг кўрсаткичи, мезони вазифасини бажаради. Мотивлар-
нинг ривожланиши туфайли тарбиявий талабларни англашда, эҳтиёж-
ларни ичдан қайта кўришда хулқ-атвор қоидалари, мезонлари ёрдами
билан фаолият доирасининг кенгайишида, шахснинг борлиқ билан
муносабати қабиларда ўзгаришлар содир бўлади.

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, мотивларнинг ривожлани-
ши, мотивлашган янги маълумотларнинг пайдо бўлиши, фаолият
муҳити доирасидаги ўзгаришлар туфайли амалга оширилади. Мотив
механизми шахе сифатларини қайта қуриш, уларни ривожлантириш
жараёнининг фаоллашуви тарзида юзага чиқади, шу билан бирга ин-
сон камол топиш жараёнига, фаолият муҳити ва шароити аста секин
ёки тез ўзгариши – мотивларнинг такомиллашуви, барқарорлашуви
лаби омилларга таъсир этади. Инсонни меҳнат фаолиятида қайта тар-
биялаш ва муайян фазилатларни шакллантириш юқоридаги мулоҳаза-
лар моҳиятидан иборатдир. Бу ўринда фаолият фаол вазият
ҳисобланиб, мавжуд эҳтиёжлар, кизиқишлар доирасидаги психологик
ҳолатлардан узоқлашиб боради, сўнгра янги кизиқиш, эҳтиёж ва ин-
тилишларни шакллантиради, мотивлар моҳияти ва шакллари
ўзгарилади.

Ушбу мулоҳазани алоҳида таъкидлаб ўтиш жонзки, мотивация-
нинг фаолият даражасидан ташқари чиқиши эҳтимоли ёки фаолият-
нинг мотивация доирасидан ташқари чиқиши имконияти тўғрисидаги
талкилар нисбий хусусиятга эга. Бинобарин, мотивация фаолиятдан
ташқарида ва фаолият эса мотивациядан алоҳидаликка эга деган ху-
лосага келмаслик мақсадга мувофиқ. Бу ҳолатни яққолроқ намоён
қилиш ниятида қуйидаги ҳаётий ҳақиқатга мурожаат қиламиз. Ҳар
бир талаба олий мактабга ўқишга қираётганида унда диплом олиш
мотиви пайдо бўлади, ўқишга жойлашганда эса ўқув предметларини

ўзлаштириш жараёни ўқишга нисбатан интилиш, эҳтиёж, қизиқиш сафарбарлик каби психик омиллар юзага келади.

А.Н.Леонтьевнинг фикрича, фаолиятнинг тузилиши: максалга қаратилган хатти-ҳаракатлар ва операциялардан иборатдир. Одатда фаолият ўзининг предмети ва мотивига эга бўлиб, агарда мотив билан предмет (жисм, нарса) ўртасида муносиблик (мослик) вужудга келса, демак шуидагина у туб маънодаги фаолиятга айланади. Масалан, бир талаба имтиҳондан (рейтингдан) ўтиш учунгина бирламчи манбаларни ўқийди, лекин бошқаси эса ўзини текшириш ва хақиқий bilimларни эгаллаш учун дарс тайёрлайди. Биринчи ҳолатда талаба ёки ўқувчида мотив имтиҳонга қаратилган бўлиб, ўқув предмети мазмундан бундан мустаснодир, худди шу боисдан унинг фаолияти фақат хатти-ҳаракатлар тизимидан иборатдир, деган хулоса чиқаришга имкон беради. Иккинчи ҳолатда эса мотив ўқув предметини ўзлаштиришга қаратилганлиги сабабли унинг интилиши фаолиятига ўсиб ўтади (Э.Г. курсив бизники бу мезон вазифасини ўтайди), деган фикрга келишга қафолат беради.

5.2. Мотив муаммоси ва унинг ечимига доир мулоҳазалар

Собик совет психологияси мотивлар муаммосини диалектик материализм принципларига асосланиб тадқиқотлаган. Бу эса энг аввало мотивлар тизими инсон ҳаёти ва фаолиятига мураккаб тузилган бошқарувчиси (регулятор) сифатида тушунишни билдиради. Мазкур йўналишга дахлдор психологлар ўртасида шахснинг фаоллиги, онининг фаоллиги ҳақидаги гоялар кенг тарқалган. Жумладан, С.Л.Рубинштейн мотивлашган тизимнинг инсон борлиқни акс эттиришдаги асосий ролин кўрсатиб, шундай мулоҳазаларни таъкидлаб ўтади: биринчи бўлиб кузатиш объектлари эмас, балки эҳтиёж объектлари ва инсон хатти-ҳаракатлари берилади. Мотивлашган установакаларнинг фаолликка оид ўзига ҳослиги ҳам шундай тузилган ва у ўзи хоҳлаган борлиқнинг элементи ва ҳолатини белгилашга хизмат қилади. Уларнинг фикрича, ташқи оламга муносабатнинг фаол мотивацион хусусиятини кўрсатиб ўтишнинг ўзи кифоя. С.Л.Рубинштейн «онг-бу фақатгина акс этиш эмас, балки инсоннинг ташқи муҳитга нисбатан муносабати ҳамдир» деб ёзади.

Мотивларнинг тузилиши билан бевосита боғлиқ онгнинг бошқичли тузилиши муаммоси психологлар томонидан тезкорлик билан ҳал қилиш, ечиш, текшириш, тадқиқ этиш зарур бўлган долзарб масалага айланиб бормоқда.

С.Л.Рубинштейн онгнинг ролини кўрсатиш билан бир қаторда мулоҳазанинг кўнрақлиги нуктадан назардан турли боскичларда тарихий жараёнларнинг вужудга келиши, кечиши ҳолатларини тушуниб беришга эришган. Ҳар қандай шахснинг ҳулқ-атворини психологик жиҳатдан тушунтиришда қўзғатувчилар (қўзғовчиларни) турли боскичларда ўзаро мураккаб боғлиқликда олиб қараш, кўриш лозим, деб таъкидлайди. Бу кўп боскичли тузилма бошқаришни англашилган боскич сингари англалмаган мотивацион тенденцияларни ўз ичига олади.

Собик совет психологлари мотив тузилишининг боскичли қилинишини ишлаб чиқаришда куйидаги мулоҳазаларга таянганлар:

- а) онгнинг тарихий келиб чиқиш жараёни билан инсон ҳулқ-атворини бошқаришининг мураккаб тизимига эга эканлиги;
- б) онтогенезда бола шахснинг индивидуал (яккаҳоли) шаклланиш жараёни бўлиши генетик далилларга асосланганлиги ва бошқалар.

Мотивлар тузилишини генетик боскичда шаклланиш эҳтимолини таҳлил қилиш натижасида унинг содда, бир боскичли тизимдан мураккаб, кўп боскичли юксак даражага ўсиб ўтиш жараёни ишончли қиллар ёрдами билан яққол кўрсатиб берилди. Умумлаштирилган қарашларга кўра, собик совет психологлари мотивларнинг тузилиши муаммосини тадқиқ қилишда уларнинг динамик ва маъновий томонларининг бирлиги принциpidан келиб чиқиш мақсадга мувофиқ. Улар фаол мотивнинг динамик ҳолати ҳақида мулоҳаза юритганларида мазкур фаолиятнинг баъзи жараёнларида унинг динамикаси таъбирга талкин қилинади.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқки, собик совет психологлари мотив тузилишига оид масалага ёндашиш жараёнида бутун эътиборини унинг мазмуний жаҳасини алоҳида кўрсатишга, маъновий томонларининг бирламчилигини белгилашга йўналтиради.

5.3. Шахснинг шаклланишида мотивациянинг роли

А. Инсоннинг мотивлар оқими тўғрисида мулоҳазалар

Инсоннинг мотивлари тузилишини, уларнинг асосий функциялар ва механизмларини ҳамда шаклланиш жараёнига йўналтиришнинг стратегик режасини ишлаб чиқиш муаммосини психологик жиҳатдан тушунтириш учун боланинг психик ривожланиши таҳлиliga ўзига мос равишда тактик ёндашиш маъқул.

Шахснинг мотивлари оқими муаммоси унинг ҳам методологик ҳам назарий муносабатни текшириш демакдир. Чунки то ҳозирги давргача собиқ совет психологиясида унинг кўпгина қисмлари ўз ечимини топа олмаган.

Гарб мамлакатлари ҳамда АКШ психологлари орасида «биологик эҳтиёжлар асосида инсон мотивлари ётади», деган қарашлар мажмуаси кенг қўламда қўлланиб келинмоқда. Чунончи, АКШ психологи Б.Дамеллнинг фикрича, тўқимада вужудга келган эҳтиёжлар кўзгатувчининг асосий манбаи ҳисобланади. Мазкур гоё юзасидан мулоҳаза юритган Даниэл эса «кўзгалниш биологик тўқималардан четга чиқмайди», деган фикрга катъий ишонади. Гильфорднинг таъкидлашича, фаолликнинг бирламчи манбаи овқатдан» иборатдир. Лекин муаллиф ўз фикрини изчил очиб беришга интилмайд.

Бу вазиятни баҳолашда психологик муаммолар оқими билан мотивларнинг биологик оқими ўртасида юз берувчи ўзаро ўрин алмашишнинг содир бўлишини мулоҳаза доирасидан ташқари чиқмаслини лозим. Чунки биологик шартланган режа фаоллик манбаи ўзаро ўрин алмашиш жараёнлари ассимиляция ва диссимиляция сифатида намоён бўлади. Ҳолбуки биологик ҳолатлар психик жараёнларнинг моддий асосини ташкил қилади. Худди шу боисдан, улар бирламчи манба ва психик фаолликнинг негизи тариқасида юзага келади.

Б. Илк болалик ёш даврида ҳулк-атвор мотивлари

Икки-уч ёшли боланинг мотивлари тузилиши кристаллашмаган (аморф)лиги билан, шунингдек, уларнинг катъий иерархияси йўқлиги билан тавсифланиши намоён бўлади. Бола шахсига алоқадор мотивлар тизими бир қатор мотивлар йиғиндисини ифодаловчи, ўзаро бир-бири билан тасодифий ўрин алмашиб туриш хусусиятига эгадир. Мотивларни ўзаро ўрин алмашиш жараёнида ягона англашиш даражасидаги назорат тизимига бўйсунмайди.

С.Л.Рубинштейн болалик даврининг мотивларига қуйидагича психологик тавсиф беради: «Бевосита болага таъсир этувчи ҳар бир кўзгатувчи (кўзговчи) илк болалик даврида унинг ўсишида ҳукмронлик қилади. Чунки ундаги ички мотивлар ҳали мустақкам эмас, шунинг учун ҳар хил вазиятда бола бошқа кузгатувчи ҳукмронлигига тобе бўлиб қолиши мумкин. Шу боисдан беқарор, кучсиз, бетартиб мотивлар худди шундай ҳатти-ҳаракатларга боғлиқ. Муаллиф вазиятнинг стихияли таъсири ҳақида мулоҳаза юритиб, у болалик бештиёр интилишининг ҳулк-атворга таъсирини кўрсатиб туришини таъкидлайди.

Назарий ва амалий маълумотларга асосланиб, илк болалик даврида индивиднинг хулқ-атвори, биринчидан, импульсивлик билан, кўнрақдан, вужудга келган вазият хусусияти билан тавсифланади. Бошланғич генетик қобилидаги шаклланиш палласидаги мотивнинг динамик асоси – ҳатти-ҳаракати кўзгалишини муваққат, тор муҳитидан ташкил топади. Чунки бола ҳали мотивлашган устасоналарни узоқ вақт ушлаб тура олмаслиги сабабли у тез йўқолади. Муҳим аҳамият касб этувчи кўзгалишларда бола чалғиса, демак, уларни у тезда эсдан чиқаради. Эҳтиёж қондирилишида, аффектив реакцияларда, чалғиш жараёнида кўзгалиш берилган вақт доирасидан кеташади.

Психологик доирадаги бошқаришнинг ўзига хос воситалари, фаолиятни ташкил этишни таъминловчи мотивлар – инсон фаолиятининг энергетик даражасини структуравий ақс эттиради. Боланинг интеллектуал даражаси ва билимларнинг етарли эмаслиги оқибатида кичик бир амалий тажриба яққол амалий фаолият муҳитини сиқиб бошқариши мумкин. Бола бирон-бир объектга йўналтирилган фаолиятини, уни бошқаришни юксак функционал-энергетик босқичида мотивларни ўз ҳолича узоқ вақт саклаб юриш имкониятига эга эмас.

Инсон фаолиятининг самарадорлиги (маҳсулдорлиги)ни ошириш ҳақидаги психологик усулнинг ролини Л.С.Славина III-IV синф ўқувчиларида тажриба йўли билан далиллаб берди. Л.С.Славина мураккаб ва узоқ давом этадиган фаолиятларни таҳлил қилиш кезида уни нисбатан мустақил ва содда таркибий қисмларга ажратиб чиқади ҳамда уларнинг ҳар бирини алоҳида назорат қилиш керак, бинобарин, уни худди мустақил фаолият структурақининг такомиллашуви ва ривожланиши натижасидагина мотивлар тузилишининг такомиллашуви ва ривожини намойён бўлади. Муаллифнинг фикрига қараганда, хулқ-атворнинг муайян мақсадга бўйсундирилиши кичик мактаб ёшнинг паровард босқичида амалга оширилиб, мазкур босқич ихтиёрий хулқ-атвор шаклланишининг бошланғич даври бўлиб ҳисобланади.

5.4. Ўқув фаолияти мотивлари тўғрисида мулоҳазалар

Психологик маълумотларга кўра, ҳар қандай фаолият муайян мотивлар таъсирида вужудга келади ва етарли шарт-шароитлар яратилгандагина амалга ошади. Шунинг учун ҳам таълим жараёнида ўзлаштириш, эгаллаш ва ўрганишни амалга оширишни таъминлаш учун ўқувчиларда ўқув мотивлари мавжуд бўлиши шарт.

Билиш мотивлари шахнинг (субъектнинг) гиоеологик максалари, яъни билиш мақсадини қарор топтиришга, билим ва кўникмаларни эгаллашга йўналтирилади. Одатда бундай турдош ва жинсдош мотивлар назарий маълумотларнинг кўрсатишича, ташқи ва ички номлар билан аталиб, муайян тонфани юзага келтиради.

Ташқи мотивлар жазолаш ва тақдирлаш, хавф-хатар ва талаб қилиш, гуруҳий тазйик, эзгу ният, орзу-истак каби кўзгатувчилар таъсирида вужудга келади. Буларнинг барчаси бевосита ўқув мақсади-га нисбатан ташқи омиллар, сабаблар бўлиб ҳисобланади. Мазкур ҳолатда билимлар ва малакалар ўта муҳимроқ бошқа, ҳукмрон (етақчи) мақсадларни амалга оширишни таъминлаш вазифасини бажарди (ёқимсиз ҳолат ва кечинмалар ёки нохуш, ноқулай вазиятдан қочиб, ижтимоий ёки шахсий муваффақиятга эришиш; муваққат эришув муддаоси мавжудлиги ва ҳоказо). Бу турдаги ёки жинсдаги ташқи мотивлар таъсирида таълим жараёнида билим ва кўникмаларни эгаллаш (ўзлаштириш)да қийинчиликлар келиб чиқади ва улар асосий мақсадни амалга оширишга тўсқинлик қилади. Масалан, кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг асосий мақсади ўқиш эмас, балки кўпроқ ўзини фаолиятига мойилликдир. Мазкур вазиятда ўқитувчининг ўқиниш уларни жалб қилиш нияти ўқувчиларнинг ўзини мақсаднинг ушатишига ҳалақит бериши мумкин, лекин изох талаб далиллар етишмайди.

Мотивларнинг навбатдаги тонфасига, яъни ички мотивлар туркумига индивидуал хусусиятли мотивлар кирадики, улар ўқувчи шахсида ўқишга нисбатан индивидуал мақсадни рўёбга чиқарувчи кўзгалиш негизда пайдо бўлади. Чунончи, билишга нисбатан қизиқишнинг вужудга келиши шахнинг маънавий (маданий) даражасини ошириш учун ундаги интилишларнинг етилишидир. Бунга ўқиниш мотивларнинг таъсирида ўқув жараёнида низоли, зиддиятли ҳолатлар (вазиятлар) юзага келмайди. Албатта бундай тонфага тааллуқли мотивлар пайдо бўлишига қарамай, баъзан қийинчиликлар вужудга келиши эҳтимол, чунки билимларни ўзлаштириш учун иродавий эътибор беришга тўғри келади. Бундай ҳоссаларга эга бўлган иродавий эътибор беришлар ташқи ҳалақит берувчи кўзгатувчилар (кўзгачилар) кучи ва имкониятини камайтиришга қаратилган бўлади. Педагогик психология нуктаи назардан ушбу жараёнга ёндашилганда тўлақонли вазиятгина оптимал (оқилона) дейилади.

Таълим жараёнида бундай вазиятларни яратиш ўқитувчининг муҳим вазифаси ҳисобланиб, унинг фаолияти ички англанилган мотивлар ўқувчилар ҳулқ-атворини шунчаки бошқариш билан ҳисобланади.

касали, балки улар шахсини шакллантиришга, уларда мақсад қўя олиши, кизиқини уйғотиш ва идеалларни таркиб топтиришга қаратилган бўлади.

Аниқ нарсалар, ҳодисалар ва хатти-ҳаракатлар инсоннинг фаолияти муайян манбалар билан узвий боғланишга эга бўлса, уйғунлашиб борса фаолият мотивлари даражасига ўсиб ўтади. Психологияда манбалар ўз моҳиятига кўра туркумларга ажратиб талкин қилинади.

А) Инсон эҳтиёжлари билан белгиланувчи ички манбалар. Орденнинг табиий эҳтиёжларини намоён қилувчи тугма хусусиятли ва жамоада шаклланувчи ижтимоий эҳтиёжларни вужудга келтирувчи қўлтирма хусусиятга эга бўлиши мумкин.

Тугма эҳтиёжлар орасида ўқишга нисбатан маъно касб этувчи алоҳида аҳамиятга эга бўлган фаолликка нисбатан эҳтиёж ва ахборот, маълумот, хабарлар олишга эҳтиёж муҳим роль ўйнайди.

Мотивга генетик ёндашилганда шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўқиш лозимки, бола туғилгандан эътиборан бевосита фаоллик кўрсатишга мойиллик ҳукм суради: у кулади (новербал муомала шакли), смиртайди (фазода ўрин алмашиш), қўл ва оёқларини ҳаракатлантиради (мослашиш), ўйнайди (муҳит-бола муносабати), гаплашади (шахслараро муносабатга киришиш), саволлар беради (диалогик мулоқот ва бошқалар). Бунга ўхшаш хатти-ҳаракатларнинг ўзи уларни қониктиради, воқеликни инсоннинг ахборотларга нисбатан эҳтиёжини тажрибаларда кўрсатиш мумкин: агар текширилувчини маълум вақтга ташқи оламдан ажратиб қўйилса, натижада унинг иродасида, хиссиётида, интеллектида бузилиш содир бўлиши, зеркиши, иродавий акт тизими йўқолиши, фикр юритиш жараёни парчаланиши, иллюзион, галлюцинозал ҳолатлар учраши мумкин.

Ижтимоий турмуш шароитида фаоллик ва инфор­мацион таъкидлик одамларни салбий ҳис-туйғу ва кечинмаларга олиб келади, фаолият тузилиши ва унинг динамика­сига путур етказилади. Ижтимоий турмушда шаклланувчи эҳтиёжлар орасида ўқув фаолиятида муҳим роль ўйнавчи ва уни кучайтирувчи ижобий хусусиятли социал ва гностик эҳтиёжлар алоҳида аҳамият касб этади, шахсни камол топтириш жараёнида ҳукмрон воқеликни эгаллайди. Уларнинг туркумига билимларга нисбатан эҳтиёж, жамиятга фойда келтиришга интилиш, умумбашарий ютуқларга эришишга интилиш қабилар киритилади.

Б) Инсон ҳаёти ва фаолиятининг ижтимоий шароитларида аниқланувчи ташқи манбалар. Бундай манбаларни талабчанлик, орзу (кутиш) ва имкониятлар ташкил қилади. Жумладан, талабчанлик инсонга

фаолият ва хулк-атворнинг муайян турини ҳамда шакли (кўриниши)ни такозо этади. Мазкур ҳолатни куйидаги мулоҳазалар ёрдамида изоҳлаш мумкин: ота-она боладан овқатни қошиқда ейишни, студда тўғри ўтиришни, «рахмат» дейишни талаб қилса, мактаб ўқувчидан маълум белгиланган вақтда дарсга етиб келишни, ўқитувчиларга кулок солишни, берилган вазифаларни бажаришни катъий белгилайди. Жамият эса хулк, феъл-атвор орқали маълум ахлокий нормалар ва қондаларга риоя қилишни, шахслараро муомалага киришиш шакллари (воситалари)ни эгаллашни ҳамда аник вазифаларни бажаришга амал қилишларини ўз фуқароларига ўргатади.

Психология фанининг атамалари моҳиятида орзу ёки кутиш жамиятнинг шахсга нисбатан муносабатининг ифодаланishi механизми ётади. Этнопсихологик стереотипларда уйғунлашган хулк-атвор белгилари ва фаолиятнинг шакллари ўзига хосликка эга. Одатда одамлар бир ёшли бола тик юриши керак, деб ҳисоблайдилар ва улар бу тухфани боладан кутганлиги туфайли унга алоҳида муносабатда бўладилар. Психологияда кутиш тушунчаси талабдан фаркли ўларок, фаолият юзага келиши учун умумий муҳит яратади.

Имкониятлар тўғрисида фикр юритилганда маълум фаолиятнинг кишилар иродаси билан боғлиқ (ирода акти, сифати, принципи) объектив шарт-шароитларни ўзида акс эттиради. Агарда одамларнинг шахсий кутубхонаси бой бўлса, уларнинг ўқиш имконияти юкори даражага кўтарилади. Кишиларнинг хулк-атвори психологик нуқтан назардан таҳлил қилинганда, кўпинча уларнинг объектив имкониятларидан чикиб, унга ёндашинилади. Агарда бола кўлига тасолифан биология китоби тушиб қолса, унинг шу предметга нисбатан кизиқиши ортиши кузатилади.

В) Шахсий манбалар – одамлар кизиқишлари, интилишлари, установкалари ва дунёқарашлари жамият билан муносабатини акс эттиришдан иборатдир. Инсон фаоллигининг манбаи - кадрият орқали ифодаланиб, шахс статуси (роли)да эгаллана борилади.

5.5. Мотив классификацияси

Жаҳон психологияси фанининг назарий мушоҳадаларига ва ўзимизнинг шахсий маълумотларимизга асосланиб, мотивларни куйидаги туркумларга ажратишни лозим топдик.

1. Шахснинг ижтимоий эҳтиёжлари билан уйғунлашган, уларнинг моҳияти мезони орқали ўлчанувчи мотивлар:

- 1) дунёкарашга тааллукли, алоқадор бўлган ғоявий мотивлар;
  - 2) ички ва ташқи сиёсатга нисбатан муносабатни акс эттирувчи, ахлоқий позицияни ифодаловчи сиёсий мотивлар;
  - 3) жамиятнинг ахлоқий нормалари, принциплари, турмуш тарзи, этнопсихологик хусусиятларига асосланувчи ахлоқий мотивлар;
  - 4) борлик гўзаллигига нисбатан эҳтиёжларда инъикос этувчи ифосат (эстетик) мотивлари.
- II. Вужудга келиши, шартланганлик манбаи бўйича умумийликка эга бўлган, бошқарув ва бошқарилув хусусиятли мотивлар:
- 1) кенг камровли ижтимоий мотивлар (ватанпарварлик, фидоийлик, альтруистик);
  - 2) гуруҳий, жамоавий, худудий, умумбашарий мотивлар;
  - 3) фаолият тузилиши, моҳияти ва тузимида йўналтирилган процессуал мотивлар;
  - 4) фаолият маҳсулини баҳолашга, максалда эришувга мўлжалланган рағбатланув, мукофот мотивлари.
- III. Фаолият турлари моҳиятини ўзида акс эттирувчи мотивлар:
- 1) ижтимоий-сиёсий воқеликларни мужассамлаштирувчи мотивлар;
  - 2) касбий тайёргарлик ва маҳоратни ўзида намоён этувчи мотивлар;
  - 3) ўқишга, билишга (когнитив), ижодга (креатив) оид мотивлар.
- IV. Пайдо бўлиш хусусияти, муддати, муҳлати, барқарорлиги билан умумийликка эга бўлган мотивлар:
- 1) доимий, узлуксиз, лонгитюд хусусиятли мотивлар;
  - 2) киска муддатли, бир лаҳзали, бир зумлик ва сониялик мотивлар;
  - 3) узок муддатли, вақт тақчиллигидан озод, хотиржам хатти-харакатларни талаб этувчи мотивлар.
- V. Вужудга келиши, кечиши суръати биоқувват билан ўлчанувчи мотивлар:
- 1) кучли, худратли, таъсир доирасидаги шижоатли мотивлар;
  - 2) пайдо бўлиши, кечиши ўрта суръатли мотивлар;
  - 3) юзага келиши, кечиши заиф, бўш, кучсиз, беқарор мотивлар.
- VI. Фаолиятда, муомалада ва хатти-харакатда вужудга келиши хусусияти, хислати ҳамда сифатини акс эттирувчи мотивлар:
- 1) аниқ, яққол, воқе бўлувчи реал мотивлар;
  - 2) зарурат, юксак талаб ва эҳтиёжларда ифодаланувчи долзарб мотивлар;

3) имконият (потенция), захира (резерв), яширин (латент) хуссиятларини ўзида мужассамлаштирувчи мотивлар.

VII. Акс эттириш даражаси, сифати нуқтаи назардан иерархия вужудга келтирувчи мотивлар.

- 1) биологик мотивлар;
- 2) психологик мотивлар;
- 3) юксак психологик мотивлар.

ТҮРТИНЧИ БЎЛИМ

ШАХСНИНГ ХИССИЙ-ИРОДАВИЙ ЖАБҲАЛАРИ

VII БОБ

ХИССИЁТ

I. Хиссиёт тўғрисида умумий тушунча

Хиссиёт борлиққа, турмушга, шахслараро муносабатга нисбатан шахсни субъектив кечинмаларининг акс эттирилишидир. Шахе тирик мавжудод бўлиши билан бирга жамият аъзоси ҳамдир, шунингдек, хоҳаҳол (индивидуал) инсон сифатида теварак-атрофдаги нарсалар ва ҳодисаларга нисбатан муносабатларини ҳолисона (объектив) акс эттиради, инъикос қилади. Акс эттириш жараёни фақуллодда ўз ичига қўйидагиларни камраб олади: а) шахснинг эҳтиёжини кондириш имкониятига эгаликни; б) кондиришга ёрдам берадиган ёки қаршилик кўрсатадиган объектларга субъект сифатида қатнашишни; в) уни ҳаракат қилдирувчи, билишга интиштирувчи муносабатларини ва ҳоказо. Субъектив муносабатларнинг инсон миёсида хис-туйғулар, эмоционал ҳолатлар, юксак ички кечинмалар тарзида акс этиши хиссиёт ва эмоцияни юзага келтиради. Хиссиёт -яқкол воқелиқнинг эҳтиёжлар субъекти бўлиши шахс миёсида объектларга нисбатан унинг учун қадрли, аҳамиятли бўлган муносабатларининг акс эттирилишидир. Мулоҳазалардан кўриниб турибдики, муносабат атамаси бир неча марта марта маънада қайд қилиниди, шунинг учун унга айрим изоҳлар бериш мақсадга мувофиқдир. Психологияда ҳали бир талай терминлар, атамалар, тушунчалар мавжудким, уларга моҳият, маъно, қўлам, сифат, шакл жиҳатидан қўлланилиши юзасидан баъзи бир тузатишлар киритилиши айни муддао бўлар эди.

Психология фанида муносабат тушунчаси икки хил маънода қўлланилиб келинади: 1) субъект (шахс) билан объект (нарс) ўртасида табиий ҳолда (тарзда) юзага келадиган ўзаро алоқа ўрнатиш (объектив муносабатлар); 2) ўрнатилган алоқаларнинг акс эттирилиши (уларнинг кечинмаси), хусусий субъектнинг эҳтиёжлари ва уларнинг объектлараро муносабати (субъектив муносабатлар), бинобарин, намоён бўлган эҳтиёжларни кондиришга шай турган нарсалар билан одам ўртасидаги муносабат маъносида ишлатилади. Хиссиёт тушунчаси қундалиқ турмушда ва илмий психологик манбаларда ҳар хил

маънода қўлланилади. Жумладан, ҳиссиёт ўрнида сезгилар, энгилар, ниғмалар, англанилмаган хоҳишлар, тилаклар, мақсадлар, талаблар тушунчалардан фойдаланилади. Бу ҳолатлар ўртасидаги ўзаро ўхшашликка асосланиб ишлатилиши кундалик турмуш воқеалари бўлиб ҳисобланади, ҳолое. Илмий нуқтан назардан келиб чиқиб таҳлил қилинганда «Ҳиссиёт» одатда тирик мавжудотлар миёсида, яъни шахсларнинг эҳтиёжларини қондирувчи ва унга монелик қилувчи объектларга нисбатан унинг (одамининг) муносабатларини ақс эттириш маъносига қўлланилади.

Жаҳон психологиясида «ҳиссиёт» билан «эмоция» терминлари (айниқса чет мамлакатларда) бир хил маънода ишлатилади, лекин уларни айнан бир хил ҳолат деб тушуниш мумкин эмас. Бундай нуқсон оммабоп адабиётларда, чет элларда чоп этилган дарсликларда аксарият ҳолларда учрайди. Одатда ташқи аломатлари яққол намоён бўладиган ҳис-туйғуларни дички кечинмаларда ифодаланишдан иборат психик жараён юзига келишининг аниқ шаклини эмоция деб аташ мақсадга мувофиқ. Масалан, рангларнинг ўзгариши, юзларнинг таъбассумланиши, лабларнинг титраши, кўзларнинг ярқираши, қулғу, йиғи, ғамгинлик, иккиланиш, саросималик ва бошқалар эмоциянинг ифодасидир. Лекин ватанпарварлик, жавобгарлик, масъулият, вадодон, меҳр оқибат, севги-муҳаббат сингари юксак ҳислатларни эмоция таркибига киритиш ғайритабиий ҳодиса ҳисобланар эди. Ушбу ҳиссий кечинмалар ўзининг моҳияти, куч-қуввати, давомийлиги, таъсирчанлиги, йўналганлиги билан бир-биридан кескин фарк қилишларига қарамай, уларни эмоция сифатида талқин қилиш оддий сафсатага айланиб қолган бўлар эди. Шу билан уларнинг ўзаро энг муҳим фарқи шундаки, бириси ижтимоий (ҳиссиёт), иккинчиси эса (эмоция) индивидуал, хусусий аҳамият касб этади.

Таъкидлаб ўтилган мулоҳазаларга қарамастан, ҳиссиёт билан эмоциянинг ўзаро бир-биридан катъий чеклаб қўйиш ҳам баъзи ақлашилмовчиликни келтириб чиқариши мумкин. Фаолият, ҳудуд-атвор, муомала субъекти ўзининг шахси ҳамда жамияти учун аҳамиятли ҳисобланган нарсалар ва ҳодисаларни ақс эттирувчи муносабати ҳиссиётда мужассамлашади. Шахснинг индивидуал ҳаёти ва фаолиятига алоқадор (хоҳ фойдали, хоҳ зарарли бўлишдан катъи назар) омиллар, кўзғовчилар, турткиларни ифодаловчи ҳамда келиб чиқиши инстинктулар, шартсиз рефлекслар, ирсий белгилар (овқатланиш, жинсий, ҳимояланиш, кўркиш ва бошқалар) билан боғлиқ содда ҳиссий ҳолатлар «эмоция» дейилади. Эмоциялар нафақат инсонларга, балки жонли рив-

шаклланган мавжудодларга ҳам тааллуқли руҳий (психик) ҳолатлар-
дир. Ҳайвонлардаги эмоциялар ўзгариши мураккаб бўлган табиийлик
(инстинктив) аломатларга асосланувчи содда тузилишга эгадир. Одам би-
рама ҳайвон эмоциялари ўзларининг моҳияти, тузилиши, таъсирчанли-
ги, жадаллиги, сифати, шакли билан кескин тафовутланади.
Эмоциялар ташқи кўринишга ҳослиги билан, муваккат хусусиятга эга
қилиниши билан ҳиссиётдан фарқланади. Шунини айтиб ўтиш жоизки,
ҳиссиёт ҳайвонот оламига ҳос кечинма эмас, у ақл-заковат субъекти
даналмиш ҳазрати инсонгагина ҳос, ҳолос, чунки эмпатик (ҳамдард-
лик) ҳис-туйғулар шахсининг мукамаллик босқичига кўтарилишига
шароит негизидир.

Ҳиссиёт билан эмоция (унинг юксак даражалари назарда тути-
лади) инсон шахсининг ижтимоий ҳаётининг шарт-шароитларида юзага
келган, одамнинг ижтимоий-тарихий тараккиётида шаклланган (эво-
люцион йўсинда), муайян ижтимоий муҳитда (жамиятда) истикомат
қилувчи кишилар томонидан ўзлаштирилган ғоялар, меъёрлар, қонун-
қоидалар, инзомлар, қадриятларни ақс эттирувчи аниқланган ҳис-
туйғулар, мураккаб ички кечинмаларни вужудга келиш жараёнидир.

2. Ҳиссиётнинг ўзига ҳослиги

Ҳиссиётда шахс психикасининг ўзига ҳос жабҳалари; инсон
фаолиятининг айрим жиҳатлари сифатида ҳаракатдаги, тевақу-
лдоғидаги воқеликни одам бош миёнада турли-туман шаклда ичдан
ақс эттирилади. Шунинг учун ҳиссиёт борлиқда содир бўлаётган на-
рсалар ва ҳодисалар юзасидан шахс учун аҳамиятли, қадр-қийматли ало-
қалари туйғусидан дарак берувчи сигналлар системаси тарзида
ташкил-қилинади. Яққол воқеликда сезги аъзоларига таъсир этувчи
ҳар хил кўзғовчилардан баъзи бирлари алоҳидаланади, ўзаро мос
тузилганлари эса бирлашади, фаққулдда намоён бўла бошлаган ҳис-
туйғулар билан улар аралашиб кетади. Бунинг натижасида муайян
кўзғовчилар тирик мавжудодлар учун хотиржамлик ёки безовталиқ
сигналига айланади, ҳиссий кечинмалар эса инсоннинг шахсий таъ-
рибасини шакллантирувчи шартли рефлекслар тизимини барқарор-
лаштирувчи омил тариқасида ақс этади. Ҳиссиётнинг бундай тарзда
сигнал функциясининг бажариши унинг импрессив (лотинча *impressio*-
сўздан олинган бўлиб, таассурот деган маъно англатади) жиҳати деб
номланишида ўзига ҳослиги шундаки, ҳиссиёт тасаввур қилинаётган
образларга, фикран режалаштирилаётган мақсадларга майл, фаоллик,

ингилиш уйғотилади, шахснинг фаолияти ва хатти-харакатларининг муваққат ёки узлуксиз мотивига айланади. Ушбу физиологик жараённинг мохиятини тушунтирилишида И. П. Павлов мана бундай ёндашади: тирик мавжудотларнинг табиий муҳитга мослашувида катъийлашадиган ёки заифлашадиган динамик стереотиплар туфайли ҳиссий ва эмоционал кечинмаларнинг ижобий ёки салбий кўриниши вужудга келади. И. П. Павловнинг талкинича, динамик стереотип-бу ташқи таассуротларнинг маълум таркибда такрорланиши натижасида ҳосил қилинган шартли рефлекслар таъсиридаги нерв боғланишларининг барқарор тизимидир. Тирик мавжудот ҳаёти ва фаолиятида қийинчиликларга, қаршиликларга учраса, динамик стереотип «заифлашуви» юзага келади, бунинг оқибатида салбий эмоционал ҳолатлар, кечинмалар ҳосил бўлади.

Ҳис-туйғулар ва эмоционал ҳолатлар кечишининг турли шакллари, кўринишлари нафақат сигнал функциясини бажарали, балки улар шахснинг фаолияти, хулқ-атвори устидан бошқарувчанлик функциясини амалга оширади. Юқсак ҳислар бу маънода устувор роль ўйнайди (виждон ҳисси, масъулият ва ватанпарварлик туйғуси, эмпатик, яъни ҳамдардлик кечинмалари ва бошқалар). Ҳатто эмоционал ҳолатлар, ҳодисалар, ҳаракатлар шахснинг тана аъзолари ўзгаришида ўз ифодасини топади ва ички ҳиссий кечинмаларнинг ташқи аломатларини акс эттирувчи муҳим хўрсаткичи ҳисобланади. Овоз оҳанги, суръати, тембри, частотаси ўзгариши, мимика, имо-ишора, пантомимика, организмнинг кизариши, оқариши, нафас олиш ва қон босимидаги барқарор ҳолатлар ихтиёрсиз ёки ихтиёрий, онгли равишда кечишидан катъи назар эмоциянинг экспрессив (лотинча expressio-деган атамадан олинган бўлиб, ифодалаш деган маънони билдиради) жабҳаси дейилади.

Шахс ҳиссийётнинг субъекти ҳисобланиб, мазкур ҳолатнинг намоёнлиги, уни акс эттирувчи тариқасида оламни англаш, билиш жараёнида ўзининг шахсий фаолиятини (хулқ-атворини) мақсадга мувофиқ амалга ошириш учун ҳиссий кечинмаларни ўзгартириш курашига эга. Ҳис-туйғулар шахсдан ажралган ҳолда вужудга келмайди, шунинг учун улар ҳиссийёт субъекти билан бирга ҳукм суради, бинибарин, ҳиссий кечинмалар аниқ инсонга тааллуқли бўлади, ҳолос. Инсонда эмоционал таассурот қолдирадиган, юз тузилишида таъбассути ёки қайғу, гоҳо ажабланиш уйғотадиган нарса ва ҳодисалар ҳиссийётнинг объекти бўлиб ҳисобланади. Шахсдаги эмоционал ўзгаришларнинг ҳаёти ва фаолиятида, шахслараро муносабатида, инсонлар би-

дан муомалага киришишда, айрим ҳолларда бирон бир воқелик тўғрисида ҳаёл сурганда, армон туйғуси одамга хотиржамлик бермаганида юзага келади.

Ҳиссиёт субъектив ички кечинмаларда ифодаланса ҳам уни аниқлаш мумкин, чунки дилдаги қайғу аламлар, афсусланиш, ачиниш, қувониш, ўзидан нолиш, кўз ва юз ҳаракатларидаги безовталаниш, ҳадиксираш, ҳаяжонланиш ташқи тана аъзоларида, нутқ фаолиятида, суетлик, лоқайдлик ҳукмронлик қилганида бевосита ифодаланади. Ҳис-туйғулар ихтиёрсиз равишда вужудга келмайди, шунинг учун улар катъий равишда детерминациялашган (сабабий боғланган) психофизиологик ҳусусиятга эгаллиги туфайли у ёки бу ташқи кўзгатувчи таъсирга нисбатан муносабат билдириш (жавоб реакцияси) тарзида ҳосил бўлади. Вазият, шарт-шароитлар ҳиссиётнинг механизми тарикасида хизмат қилиши мумкин. Шунинг ҳам аниқлаштириш лозимки, вазият ҳам, шароит ҳам табиий (биологик), субъектив (шахслараро муносабат) кўринишларда вужудга келганлиги сабабли ҳиссиётнинг моҳияти, сифати ва шаклига бевосита ўз таъсирини ўтказди. Қаттиқ совуқ, фавқулоддаги чанг-тўзон, хонада тоқ бўлмаслиги, қўпол муомала, лоқайд муносабат, авторитар ҳулқ-атвор ва бошқалар вазиятга, шароитга яққол мисол бўла олади.

Ҳиссиётнинг детерминизм (сабабий боғланиш) принципига асосланганлигидан катъи назар шахс ўзининг фаолиятида, ҳулқида, муомаласида ҳиссиётини, эмоционал ҳолатларини идора қилишга, баъзи ҳолларда ўзини тутиб туришга, воқеликка ёки ҳодисаларга нисбатан олдинги баҳосини ўзгартиришга, ички мураккаб кечинмаларини онгли равишда бошқаришга интилади. Шахсда вужудга келувчи субъектив ҳолатлар, ҳис-туйғулар ўзининг юзага келиши, намоён бўлиши, моҳияти жиҳатидан ҳамиша объектив воқеликнинг тимсоли, инсон миясига сингдирилган, қайта ишланган кўринишидир. Объектив борлик юзага келтирадиган субъектив ҳис-туйғулар, кечинмалар моддий тана аъзоларидагина акс этиш билан чекланмасдан, балки муайян ўзгаришлар шахснинг фаолиятида, нутқида, мулоҳазасида, ҳулқида бевосита ифодаланади.

Шахс ҳиссиёт объектига нисбатан қандай шахсий муносабатда бўлиши фавқулоддаги ҳолатда «Мен» лик ифодаланиши ҳис-туйғуларнинг сифати дейилади. Масалан, шахснинг муҳаббати, раҳм-шафқати, ҳаяжонланиши, қаҳр-ғазаби, безовталаниши, руҳан эзилиш каби сифатларнинг муайян таснифи (классификацияси) мавжуддир. Сифатлар икки хил йўсинда вужудга келиши мумкин, жумладан,

шахснинг ўз эҳтиёжини қондиришга ва унга қаршилик (тўсқинлик) қилишга алоқадор нарса ва ҳодисаларга нисбатан муносабатлари сонсаноксиз бўлиши мумкин. Ҳиссиётнинг сифатлари шахснинг нарса ва ҳодисаларга нисбатан эмоционал муносабатининг ўзига хос ва зарурий аломатлари бўлиб ҳисобланади. Психологияда шахснинг ҳаётий ва табиат омилларига нисбатан эмоционал муносабатлари ижобий ва салбий туркумларга ажратилади. Ижобий сифатлар нарса ва ҳодисаларга нисбатан эҳтиёж мақсадга мувофиқ равишда қондирилса, у ҳолда роҳатланиш, қувонч ҳислари ифодаси юзага келади. Эҳтиёжларни қондиришда тўсқинлар, халакит-берувчи омиллар намоён бўлса, у ҳолда ноҳуш кечинмалари, норозилик ҳислари туғилади. Ижобий ва салбий сифатлар бевосита йўсиндаги эмас, балки билвосита йўл билан ҳам вуҷудга келиши мумкин. Масалан, ҳаёт қувончларини эслаш далилликни уйғотса, муваффақиятсизликни ҳаётга келтириш ҳадик-сирашни ҳосил қилади.

Шахс индивидуал эҳтиёжларидан ташқари, ижтимоий эҳтиёжни қондириш билан боғлиқ мотивлар таъсири туфайли ҳам ижобий ёки салбий ҳиссиёт сифатларини акс эттириши кузатилади. Масалан, талабанинг танловда қатнашиши қувонч ҳисларини юзага келтирса, иккинчи турдаги муваффақиятсизлик ҳафагарчилик туйғусини намоён этади. Шахснинг мақоласи (газета, журналда) босилиб чиқса фахрланади, қимнингдир томонидан у танқид қилинса руҳан эзилади. Отана фарзандини мактаса қувонади, қойиса эса ҳафа бўлади ва ҳоказо.

Ҳиссиётнинг ижобий ва салбий сифатларидан ташқари, унинг иккиёқламалик (юнонча *amphi* иккиёқлама вазифа, латинча *valentia* «куч» деган маъно англатиб келади) ва ноаниқликдан иборат асосий хислатлари мавжуддир. Бу руҳий ҳолатларда шахсда иккиланиш ҳолатлари, ноаниқ тушуниш муносабатлари акс этади, лекин роҳатланиш билан қаноатланмаслик ҳисларини бир-бирига қўйиш мумкин эмас.

Амбивалент (иккиёқлама) ҳиссиётда роҳатланиш билан алоқланиш туйғулари ўзаро қўшилиб кетиш билан чекланибгина қолмасдан, балки уйғунлашган, аралашган ҳолда уларнинг кечиши муҳим хусусиятларидан бири бўлиб ҳисобланади. Масалан, рашк ҳиссида муҳаббат билан нафрат бир-бири билан узвий боғланиб кетади. Ҳўранда қорни очлиги учун шўр овқатни еб биологик эҳтиёжни қондириб, бир томондан роҳатланиши, иккинчи томондан эса ноҳуш ҳисни кечириши мумкин. Ташналиқдан илиқ сувни ичиб ҳам роҳатланиши, ҳам ис-хушлиққа берилиши кузатилади. Қийими юпун шахсга қалинроқ тўш берилса, бир томондан қувонади, иккинчи томондан эса уялади.

шарҳларда севиш ва ўзидан нафратланиш ҳолати кечади ёки ҳижроннинг қайғу, лекин ёқимли истироб тарзидаги кечинмалар иккиёклам ҳиссиётга ёркин мисолдир.

Шахснинг эмоционал дунёси узлуксиз тарздаги зиддиятлар, нисбатлар ва уларнинг ҳал қилиниши, олдининг олиншини акс эттиришнинг иборат жараёнлар мажмуасидир. Асосан ижобий, салбий ва тарқатқолама ҳиссиётни келтириб чиқарадиган омиллар қуйидагилардан иборатдир: 1) шахс билан муҳит ўртасидаги (табiiй муҳит, ижтимоий муҳит орасидаги) ҳар хил мазмун ҳамда шаклдаги муносабатлар; 2) тана аъзолари, ички организм таркиблари муҳитидан муносабатларнинг нисбий мувозанати ўзгариб туриши; 3) фавқулоддаги вазиятлар туфайли юзага келадиган ҳар хил кечинмалар ва бошқалар.

Ҳис-туйғуларнинг яна битта (тўртинчи) сифати шахснинг ҳиссиёт объектларига нисбатан эмоционал муносабатларининг кеска муддатли акс эттишини таъминловчи ташқи таъсирининг ноаниқлиги ифодаланишидир. Шунингдек, объектларнинг таассуротлари узок муддатли хусусиятга эга бўлса, бундай эмоционал ҳолатлар муносабатларнинг сифати бўлиши мумкин; Шахс ўзининг турмуш тажрибасига номалъум, яп-янги нарсаларга дуч келса, бу воқелик уни тўлқинлантириши, хайратлантириши, унда ҳавас ва кизиқиш уйғотиши мумкин. Бу ҳиссий воқелик (ҳодиса) янги таассуротни англашнинг ҳиссий жабҳаси бўлиб ҳисобланади. Табiiй ва ижтимоий муҳитнинг англаб олиш чигал ҳодисаси эҳтиёж билан боғланишдан ҳамда муайян барқарор муносабат юзага келтиришдан олдин ҳиссий ҳолатнинг предметига айланади. Шунинг учун маълум кечинмаларнинг негизда танҳо «бу нима рефлекс»ини тушуниш эҳтиёжи ётади. Билиш фаолияти билан уйғунлаша борган англаш ҳисси беқарорлиги, кеска муддатлилиги билан тафовутланади ҳамда объектга нисбатан ангилроқ салбий ёки ижобий муносабат сифатига айланади.

Ҳиссиётнинг мазмуни турли-туман бўлиб, у шахснинг ҳаёти ва таракқиёти имкониятлари билан боғлиқ объектларга, ҳатто бевосита роҳатланиш (азобланиш) ҳисларини юзага келтирувчи нарсаларга нисбатан муносабатларида ифодаланади. Демак, шахснинг ҳиссиётлари турлича моддий ва маданий эҳтиёжларига асосланади, уларни кондирингга ёрдам берадиган омил ижобий эмоцияни юзага келтиради, сўнг барқарор ҳиссиёт сингари мустаҳкамланади. Инсон эҳтиёжини кондирингга ҳалакит берадиган нарса салбий эмоционал ҳолатни вуҷудга келтиради ҳамда ҳиссиёт тариқасида мужассамлашади.

Хиссиётнинг мазмуни тўғрисида мулоҳаза юритилганда шу нарса эслатиб ўтиш жоизки, хис-туйгулар баркарорлиги, максалга эришилмаслиги: биринчидан, шахсга ҳеч қандай хавф-хатар, таҳдид солмаётганлигини, иккинчидан, инсоннинг ҳаёти ва фаолиятида унинг бахт-омад кутаётганлигини, учинчидан, шахслараро муносабати, жамиятда тутган мавқеини, тўртинчидан, тана аъзоларининг саломатлигини рўй-рост аке эттиради. Бу кўринишларнинг барчаси ижобий сифатлар устуворлик килаётганлигидан дарак беради. Бинобарин, ютуқларга эришиш эҳтимоли даражаси юксаклиги, ижтимоий ёки шахсий кутилма эса кафолатланганлигини англатади. Шахс шахслараро муносабатнинг маҳсули бўлганлиги туфайли ундаги хиссиётларнинг мазмуни, инсон камол топиши бўлган узвий боғлиқ тарзда, кўлами кенгайиб боради. Бунинг натижасида эмоционал ҳолатлар шахсий тор доирадан ташқари чиқиб, табиат ҳодисалари, жамият муаммолари (иқтисодий, сиёсий, тарихий, маънавий жабҳалар) га тааллуқли муносабатларни ўзида маънавий мазмуний шаклий жиҳатдан мужассамлаштиради. Худди шу боис масъулият ва лоқайдлик, мулоқотмаңдлик ва одамовилик, ғазаб ва шавк, симпатия ва антипатия, оптимизм ва пессимизм, хурсандлик ва хафалик, қахрамонлик ва кўрқоклик, қувонч ва қаҳр, иштиёқ ва зерикаш, эгоистлик ва альтуристлик, софдиллик ва ғаразгўйлик, меҳнатсеварлик ва данғасалик, самимийлик ва лаганбардорлик кабиларнинг барчаси келиб чиқиб (генезиси) жиҳатидан ижтимоий хусусиятга эга бўлиб, қуйидаги жабҳалари билан ажралиб турувчи: а) шахснинг шахсий нуқтан назари; б) ижтимоий ҳаётда эгаллаган мавқеи; в) ҳаёт ва фаолиятда фаолиги; г) жамиятдаги ҳамкорлик фаолиятда катнашиши; д) турух ёки жамоада шакллланган шахслараро муносабатлари билан боғлиқ хиссиётлардир. Шунини таъкидлаб ўтиш ўринлики, шахснинг баъзи хис-туйгулари уларни рўёбга чиқарувчи омилларнинг такроран таъсири натижасида мустаҳкамланиб, унинг (инсоннинг) ҳукмрон, устувор, баркарор эмоционал хусусиятига айланади. Шу сабабдан шахсларнинг хушфеъл ёки жаҳолатли, кизиқувчан ёки совуққон, кўрқок ёки жасур, меҳрибон ёки бағритош, хушмуомала ёки кўпол, кампан ёки маҳмалона деган йўсинда инсон (шахс) сифатида тавсифлаш, баҳолаш мумкин. Миллий ғарбиянинг, миллий ғоянинг асосий вазифаларидан бири мамлакатимиз фуқароларида миллий истиқлол ғояларига содиқлик, фидойлик, ватанпарварлик, масъулиятлилик руҳидаги юксак хис-туйгуларни шакллантиришдан иборатдир. Мустақиллик идеяларига муносиб шахсларни камол топтириш учун, ватан ишқи билан

бувчи фаол, шижоатли, иродаси букилмас, барқарор мотивацияга эга бўлган инсоний сифатларни уларда шакллантириш мақсадга мувофиқ.

Шуни эслаб ўтиш лозимки, ҳиссиёт ўзгарувчанлик хусусиятига эга бўлиб, унинг кучайиши ёки сусайишига қараб қандай оқибатларга олиб келишини оддиндан башорат қилиш ёки пайкаш мумкин. Шахснинг хис-туйғуларида ҳам барқарор, ҳам ўзгарувчан жабҳалари бир-бирига ҳукм сурлади.

Шу сабабдан шахснинг ҳиссиётида ҳукмрон, устувор хис-туйғулар мавжуд бўлишига қарамай, улар вазият, шароит янгилавиши билан кескин ўзгаришларга учрайди, динамик стереотиплар заифлаша бошлайди. Шунинг учун психологияда ҳиссиёт ўзгаришининг динамикаси деган атамалар бирикмаси узлуксиз равишда қўлланилиб келинади.

Шахсда намоён бўлаётган ҳиссиёт аста-секин жадаллашиб боргани эвазига у руҳий кечинма сифатида мустаҳкамланиб қолиши мумкин. Масалан, жаҳон халқларида ер қуррасининг у ёки бу жойларида кўпуровчилик қўринишларига жирканч назар билан қараш туйғуси уйғонган бўлса, кейинчалик терроризмга (лотинча terror қўрқатиш билан қўрқитиш демакдир) шафқатсиз кураш, нафрат умий милитаризмга (латинча militaris ҳарбийлаштириш маъносини англатади) йўналтирилади. Халқларда наркотик (юнонча harkotikos мияни айниладиган) моддаларга нисбатан жирканч туйғуси кучайиб бориши, динамикаси сабабли нарқобизнесга (инглизча business фойда дегани) билан аёвсиз кураш инсоният генини (зотини) бузилишига йўл қўймайди. Шахс кечираётган хис-туйғулар мазмундор, ақс этириладиган ҳодисалар ранг-баранг, ўзаро таъсирлар, алоқалар, муносабатлар серқирра, кўпқамалик хусусият касб этса, у ҳолда ҳиссиёт динамикасига пухта негиз ҳозирлайди.

Лекин шуни ҳам таъкидлаш маъқулки, ҳиссиёт динамикаси ҳар хил кечини, унинг хусусияти, йўналиши бироз ўзгариши мумкин. Чунки ҳиссиёт бир йўналишда кучайиб бориш билан бир қаторда унинг сусайиши, ҳатто сўниб бориши, ҳаддан ташқари заифлашуви ҳам кузатилади. Масалан, интизомни бузган ходимни «хайдаш» билан қўрқитиш эмоционал таъсирини йўқотади, агарда бирор жазо чораси қўлланилмаса, мабодо талабани дарс қолдириши пўниса қилиш билан чекланса, унда кўркинч руҳий ҳолати йўқолади. Ана шундай ҳодисалар ва номутаносибликларнинг такрорланиши сабабли эмоционал мослашув (адаптация) жараёни вужудга келади, демак, ҳиссиётда ўзгариш содир бўлмайди. Агарда ҳиссиёт объектининг (нарсаси, ҳодисаси)

ҳолат кабиларнинг) мазмуни, маъноси шахса кизиқиш уйғота олма-са, бундай ҳолда эмоцион тўйиниш юзага келади, олдин кизик туюлган нарса кейинчалик зерикарли, ёқимсиз, нохуш кечинмалар ҳосил қила бошлайди. Шахс бир неча марта сурункасига ахборот, қўшиқ, ҳангома эшита бергач, унда ҳаяжонланиш, роҳатланиш, кайфият кўтарилиши пайдо бўлмайди, аксинча инсонда зерикиш ҳисси уйғонади, уларни эшитиш эса жаҳл чиқади. Шунинг учун ҳоҳ маълумот, ҳоҳ юмор бўлишдан катъи назар янгилик аломатларисиз инсонда кизиқиш йўқолади.

3. Ҳиссиёт ва эмоционал ҳолатларнинг физиологик асослари

Эмоционал ҳолатлар бошқа руҳий жараёнлар сингари мия фаолиятининг натижаси ёки маҳсули бўлиб ҳисобланади. Эмоционал ҳолатларнинг юзага келишига табиатда ва жамиятда содир бўлаётган ўзгаришлар, муносабатлар, алоқалар, таассуротлар асосий сабабчидир. Ўзгаришлар ўз навбатида, биринчидан, шахс ҳаёти ва фаолиятининг жадаллаши ёки пасайишига, иккинчидан, инсондаги айрим эҳтиёжларнинг пайдо бўлишига ёки йўқолишига, учинчидан, олам ички органлари функционал ҳолатларининг бекарорлашувига олиб келади. Ҳис-туйғулар учун энг хусусиятли физиологик жараёнлар негизи сифатида шартсиз ва шартли рефлекслар хизмат қилади ва уларнинг муайян тизими бош мия катта ярим шарлари пўстида юзага келади ҳамда шу жойда мустаҳкамланади. Мураккаб шартсиз рефлекслар эса: 1) ярим шарларнинг пўстлоқости бўшлиқлари; 2) мия стволига тегишли кўриш тепачалари (дўнгликлари); 3) нерв кўзга-лишларини миянинг юқори бўлимларидан вегетатив тизимига ўтказиб берувчи марказлари орқали амалга оширилади. Шахса ҳис-туйғуларнинг кечиши ҳамиша мия пўсти билан пўстлоқости марказларининг бирликдаги (хамкорликдаги) фаолияти натижасида рўёбга чиқади.

Шахс руҳий оламида, уни қуршаб турган теварак-атрофда содир бўлаётган ўзгаришлар (ҳоҳ табиий, ҳоҳ субъектив бўлишдан катъи назар) кечинмалар субъекти (инсон) учун қанчалик қадр-қиймат, юксак аҳамият касб этса, ҳиссий ҳолатларнинг мазмуни шунчалик пурмаъно бўлади. Бунинг таъсирида юзага келадиган муваққат боғланишлар тизимининг қайта қурилиши кўзголиш жараёнини ҳосил қилади. Мазкур жараён мия катта ярим шарлари пўстида тарқалиб, сўнг пўстлоқости марказларини эгаллаб олади. Катта ярим шарлар

пўстидан пастда турувчи мия бўлимларида организм физиологик фаолиятининг турли марказлари (нафас олиш, овкат ҳазм қилиш ва ҳоказо) жойлашган. Шу сабабдан пўстлоқости марказларининг ўзгариши баъзи ички аъзолар фаолиятининг кучайишига олиб келади. Жумладан, нафас олиш ритмикасининг ўзгариши (ҳаяжонланганда бўғидиб қолишини, оғир ва тартибсиз нафас олишни юзага келтиради), юрак фаолиятининг бузилиши (юрак уришини тезлаштиради), организмни кон билан таъминлаш издан чиқиши (уялгандан оқаришни, кўрккандан оқаришни келтириб чиқаради, ички секреция аъзолари ишининг нуқсонлари кўз ёшининг оқизади, ҳаяжонланганда организмни курилади, кўркканда «совуқ» тер чиқаради ва ҳоказо.)

Илмий манбаларда талқин қилинишича, мия катта ярим шарларининг пўсти мўътадил шароитида пўстлоқости марказларига бошқарув ва тормозлов йўсинида таъсир кўрсатади ҳамда ҳиссиётининг ташқарида ифодаланишига йўқ қўймайди. Мия пўсти кучли даражада кўзгалса, унинг таъсирида бошқарувчанлик функцияси бузилади. Шахс каттиқ чарчаса ёки кучли маст бўлса, иррадиация оқибатида пўстлоқости марказлари ҳам кўзгалади, натижада ҳаракатни назорат қилиши йўқолади.

Мия фаолиятининг электрофизиологик тадқиқотлари эмоцияларнинг пайдо бўлишида гипоталамолимбик (юнонча hypothalamus бош мия бўлими номи) тизими ва ретикуляр формация (лотинча reticulum тўрсимон, formatio, боғлам маъносини англатади) нинг роли кўрсатиб ўтилган. Маълумотларда кўрсатилишича, эмоционал ҳолатларининг физиологик моҳияти катта ярим шарлар пўстининг ва пўстлоқости тизими марказларининг функциясигина эмас, балки улар: а) мия механизмлари фаолиятини фаоллаштирувчи ретикуляр формациянинг, б) миянинг таламус (кўриш дўнгликлари) нинг, гипоталамуснинг (дўнглиқости қисмининг), в) ярим шарлар янги пўстлоғи орасидаги лимбик системанинг функцияларидир.

Эмоционал ҳолатлар учун пўстлоқости тугунчаларининг таркибига кирувчи (мия катта ярим шарларининг ок моддаси билан бирлашуви қудранг модда йиғиндиси) марказлар ҳам муҳим аҳамиятга эга. Агарда мия катта ярим шарлари пўстлоғи ҳаракатларини бирлаштириб, сезгиларни ва саъи-ҳаракатларни нозик ифода қилиб турса, мия формациялари ташқи ҳамда ички муҳитда содир бўладиган ўзгаришларга организмнинг жавоб реакцияларини бошқаради.

Маълумотларга қараганда, мия катта ярим шарлари пўстлоғи шикастланса, ташқи оламдан ҳамда ички органлардан келадиған

кўзгавчиларнинг нозик таҳлил қилиниши заифланса ҳам эмоционал ҳолатлар сақланиб қолаверади. Масалан, ҳайвонлар лимбик тизимга, дўнгости (гипоталамус) қисмига, кўриш тепаликларига йўналган электр кўзгатувчиларга, ретикуляр формациясининг кўзгалишларига хурсандлик ёки диккинафаслик, дарғазаблик ёки қурқоклик, лаззатланиш ёки азобланиш, роҳатланиш ёки кўнгилхижиллик сифатида жавоб реакцияси ҳосил бўлади.

Психофизиолог олимларнинг маълумотларига қараганда, мианинг муайян жойларидан электрод ёрдамида биотокларни ёзиб олишнинг кўрсатишича, сут эмизувчиларнинг гипоталамусларида ҳам «роҳатланиш», ҳам «азобланиш» марказлари мавжуд экан. Тажрибада «роҳатланиш» маркази кўзгатиладанда ёкимли ҳислар уйғонган, электр токи билан «азобланиш» маркази кўзгатиладанда эса ҳайвонлар қаттираб, ўзини ҳар томонга ташлаган. Кейинчалик сут эмизувчилар азоблантирувчи эмоциядан қочишга ҳаракат қилганлар.

Юқорида таъкидланганидек, ижобий ва салбий ҳис-туйғуларнинг шунга ўхшаш марказлари бош мианинг бошқа бўлимларида жойлашганлигига қарамай, шартли равишдаги роҳатланиш ва азобланиш марказлари ҳам мавжуддир бўлиб

Эмоциялар бир-бирига яқин масофада фаолият кўрсатадилар. Тажрибада кўш (жуфт) марказларидан бирида электрод билан ҳосил қилинган кўзгалиш эҳтиёждан келиб чиққан ҳолда салбий ёки ижобий эмоциядан фақат биттасини вужудга келтирган, холос. Баъзида ёндош жойлашган марказларда кўзгалиш тарқалган бўлса, у ҳолда амбивалент ёки иккиёклама реакция рўёбга чиқади. Шартли равишда номланган марказлар (роҳатланиш, азобланиш) бир-бирига яқин жойлашишига қарамасдан, ҳар хил тузилишга эга эканлиги аниқланган. Маълумотларнинг кўрсатишича* «азобланиш» марказлари мианинг турли бўлимларига жойлашса-да, лекин улар ягона тизим билан бошқарилади. Салбий эмоциялардан фарқли ўлароқ ижобий ҳис-туйғулар ва «роҳатланиш» марказлари бир-бирлари билан жипс алоқага эга эмас. Таъкидлаб ўтилган мулоҳазалар эмоциялар жуфт ҳамда қарама-қарши хусусиятга эга эканлигидан далолат бермоқда. Шунинг учун ҳар қайси эмоция қарама-қарши туркумига эга деб қатъий ишонач билан айтиш мумкин, жумладан, севги-нафрат, ёкимли-ёкимсиз, хотиржамлик-безовталаниш масъулиятлик-лоқайдлик ва бошқалар.

И. П. Павлов, Ч. Шеррингтон, П. К. Анохин, Н. А. Бернштейн, Е. Н. Соколов, Т. В. Симонов, Д. Линдсей, Р. У. Липер, Б. И. Додонов, У. Жемс ва бошқаларнинг тадқиқотларида кўрсатилишича, тах

нид қилинган марказларнинг қўзғатилиши шартли рефлекслари ҳосил қилинишини мустаҳкамловчи омил ҳисобланади. Бунинг натижасида электр-қўзғовчи ёрдами билан миёна катта ярим шарларининг пўстида ёқилиш жараёнлари ва хатти-ҳаракатлар стереотипларининг негизини ташкил қилувчи муваккат боғланишлар ҳосил қилинади. Шартли рефлексларнинг сўниши, тормозланиши, пўстлоқнинг танлаш (селектив) тизими миёна стволнинг узунаси бўйича тепаликоти ва пўстлоқоти нерв тугунларидаги «марказлар»нинг фаолиятига боғлиқдир. И. П. Павлов ўша даврдаёқ, «динамик стереотип»ни ҳосил қилгандан кейин олдий нерв фаолиятида уни бузилиш салбий ҳиссиётлар кечиши учун негиз бўлади, динамик стереотипни олдиндан тайёрлаб, сўнг уни ўзгариши ижобий хис-туйғуларни пайдо қилади, деб катъий ишонтирган эди.

Маълумотларнинг кўрсатишича, миёна тепаликоти қисмида (гипоталамусда) ги марказлар роҳатланиш ёки азобланиш вазиятлари кўп марта такрорланса ҳам ҳеч ўзгармаслиги мумкин, лекин миёна катта ярим шарлари пўстлоқоти нерв тугунчалари бўйлаб ёйилган марказлар қўзғотилиши натижасида эмоционал реакциялар кучсизланиши, хатто сўниши ҳам кузатилади. Бу воқелик шу билан изоҳланадики, аклий фаолият ва ахлокий кечинмалар эмоционал туси ўзининг ўзгарувчанлиги билан ажралиб туради. Бинобарин, организмнинг бирламчи эҳтиёжлари юзасидан сигнал берувчи эмоционал реакциялар такроран қановатлангандан кейин ҳам сўнмайди. Шунингдек, органик жароҳат туфайли органик камаймайди, муайян реакциялар ўзгармагунча жисмоний машқдан мароқланиш шахс кўнглига тегмайди. Бунинг учун албатта, салбий, ижобий, аралаш (амбивалент) сигналлар инсоннинг ҳаёти ва фаолиятида ўз аҳамиятини йўқотиш керак.

Турли марказларни қўзғотганда юзага келадиган роҳатланиш ёки азобланиш эмоцияларининг сифатига, даражасига ва барқарорлигига асосланган ҳолда ҳар бир шароитда ҳиссий ифодаланган шартли рефлектор алоқалар бир марта мустаҳкамланганда ҳосил бўлишини бошқа вазиятда мустаҳкамланиш учун кўп уринишга қарамай алоқани тиклаш мушқил эканлигини изоҳлаш мумкин. Бу ўринда шахснинг барқарор эмоционал йўналганлиги, майллар мустаҳкамлиги рухий ҳодисасини унинг турмуш тарзини, ҳаётини идеалларни тушунтириш мумкин. Масалан, майхўр (алкогол) ёки наркоман учун роҳатланиш билан боғлиқ хатти-ҳаракат бирламчи бўлганлиги туфайли турли ижтимоий воқеалар (оиладаги жудалик, ишхонадаги кўнглисизлик, танибий офат ва бошқалар) уни бу йўлдан тўхтатиб қолмайди, лекин

муваққат ҳолат вужудга келиши мумкин (айтайлик бир неча дақиқа ўзини тийиб туриш), бироқ тезда табиий эҳтиёжга мутелик қилиб, «тарки одат-амри маҳол» йўсинда уни тутаверади.

4. Одам ва ҳайвон эмоциялари

Шахснинг эмоционал ҳолатлари ва кечинмаларининг психологлар ва физиологлар томонидан экспериментал тарзда тадқиқот қилинишига қараганда, юксак даражада ташкил топган ҳайвонларга эмоцияларнинг физиологик механизмларидан инсонники жуда катта тафовут қилмайди. Лекин муаммо ҳиссиётнинг мазмуни, сифати, шакли, ифодаланиши нуқтаи назаридан таҳлил қилинганда инсон билан ҳайвон эмоцияси (ҳиссиёт) орасида кескин фарқ мавжудлиги намойён бўлади. Табиатшунос ва инсоншунос олимлар ҳайвонларда эмоционал реакциялар, ҳолатлар мавжудлигини тан олсалар-да, бироқ уларда мураккаб ҳиссиёт, юксак ҳис-туйғулар борлигига шубҳа билан қарайдилар ёки инкор қиладилар. Бу фикрга тўлиқ қўшилиш мумкин, чунки инсонларда шундай ҳис-туйғулар борки, бундай ҳиссиёт ҳайвонларда бўлиши мумкин эмас, ваҳоланки қазабланиш, кўркиш, жинсий майл, қизиқувчанлик, хурсандлик, гамгинлик ҳар иккаласида учрайди, аммо улар сифат ва мазмун жиҳатдан бир-бирларидан кескин тафовутланади.

Инсон эмоциялари ижтимоий ҳаётнинг шарт-шароитларига мослаштирган (патологик ҳолатлар истисно қилинганда), «онгли зот» та тааллуқли табиат ва жамиятга нисбатан муносабатларида намойён бўлади, мақсадга мувофиқлаштириш ҳамда бошқариш хусусиятига эга. Очлик ҳисси, жинсий майл ва бошқа инстинктлар соҳаларидаги эмоциялар ҳайвон билан инсонда ўхшаш бўлса-да, лекин уларнинг ифодаланишида фарқланиши мавжуд. Буларнинг барчаси инстинктлар ҳаракат бўлиши билан бирга инсонийлашидан иборат узок эволюцион, ижтимоий-тарихий тараққиёт йўлини босиб ўтган, мураккаб қилинчиликларни енгил эвазига мазкур кўрсаткичга эришган.

Инсон ҳиссиётнинг ижтимоий-тарихий шарт-шароитлари мавжуд бўлиб, улардан энг асосийси сабабий боғланишларга (детерминирланган) эгалликдир. Худди шу бонис инсон ҳиссиётларининг биологик ва физиологик таҳлили, уларнинг туб мазмунини очиб бермайди, шунингдек, ҳиссиётлар инсон шахсининг онгли ва онгсиз ҳаракат-ҳаракатларини амалга оширувчи кучга, яъни мотивга ўсиб ўсиш йўллариини изоҳлаб беришга қодир эмас. Маълумки, эмоцияларнинг

«инсонийлашуви» хиссиётлар ичидан кечиши мазмуни ва сифатлари рағбатидан хайвонларники билан киёсланганда ўзининг ранг-баранглиги, мураккаблиги билан шахсники устувордир. Инсонларнинг меҳнат, маънавият, сиёсат, оила, ишлаб чиқариш билан ўзаро муносабатлари, шунингдек, табиат билан одамлар орасидаги, шу билан бирга шахслараро муносабатлар бир қатор инсоний хиссиётларнинг ва уларни ифодалаш, татбиқ этиш воситаларини вужудга келтиради. Шахс юз ифодалари, бошини тебратиш билан, хўрсиниш билан ўзгаларга ҳамдаралик (эмпатия) туйғусини билдиради. Болаларга одоб билан жавоб беришни, суҳбатдошига илиқ, самимий жилдиришни, қария ва ногиронларга ҳурмат билан жой бўшатишни, ёшларга меҳрибонликни шакллантириш лозим. Шахс ўз хиссиётларини ўзи бошқаради, уларни меъёрий ҳужжатлар, ижтимоий қонуш қоидалари, этник расм-русумлар, одатлар, анъаналар, процес-тал қонушлар нуқтаи назаридан тох маъқуллайди, тох қоралайди. Шу билан бирга инсонлар кучли ва жўшқин эмоциялари кечишида ташқи таъсирламани саклай биладилар. Уларнинг баъзилари ўз хиссиётларини беркитиш учун ўзларини бефарқ тутадилар, салбий эмоцияларни ифодалашга интиладилар. Шахс ўзининг мимика ва пантомимикаларини бошқариш имкониятига эга, лекин органлардаги табиий ўзгаришларни ушлаб туриш мумкин эмас. Масалан, нафас олиш, қон айланиш, овқат ҳазм қилиш, кўз ёшларини ушлаб туриш, рангни кийатириш, оқартириш ва ҳоказо.

Эмоцияларнинг ифодаланиш куйидаги кўринишларга эга бўлиш мумкин: 1) ифодали ҳаракатлар (мимика ва пантомимикалар); 2) организмдаги турли ҳолатлар (ички аъзолар фаолияти ва ҳолатининг ўзгариши); 3) гуморал ҳуёусиятдаги ўзгаришлар (организмнинг қон таркибидаги, суюқликдаги кимёвий ўзгаришлар, модда алмашиш ва ҳоказо). Эмоцияларнинг ташқи ифодасига мимика, имо-ишора, вақоҳат, қадди-қомат ўзгариши, ташқи секретция безлари фаолияти (ёш, қўлак, тер ажратиши), ҳатти-ҳаракатлар (тезлиги, кучи, йўналиши, мувофиқлашуви), нутқнинг ҳуёусиятлари ва бошқалар. Эмоциялар, хис-туйғулар мазмуни, сифати, шакли жиҳатидан этнопсихологик ҳуёусиятига эга.

5. Хиссий кечималарнинг шакллари

Хиссиётлар шахс фаолиятининг муҳим жабҳаси сифатида инсонни кенг эмоционал соҳасини ранг-баранглиги, кўпқирралиги ҳақида хиссий тўн (юнонча *tonos* зўркиш, ургу бериш маъносини

билдиради), эмоциялар (латинча *emovere* кўзгатиш, ҳаяжонлаш демакдир), аффеклар (латинча *affectus* рухий ҳаяжон, шижоат, эҳтирс маъносини англатади), стресс (инглизча *stress* зўриқиш деганидир) ва кайфият каби тушунчалар муайян тасаввур бир имкониятга эга.

Ҳиссиёт тон (тус). Ҳиссиёт аксарият ҳолларда фақат эмоционал тус сифатида рухий жараённинг ўзига ҳос сифат (сифатий) жиҳати тарикасида вужудга келади. Ҳиссиёт бу ўринда ўзига ўзи эмас, балки билишга интилаётган, ўзгартираётган, эгаллаётган шахсда маълум муносабатни намоён қилувчи нарсалар, ҳодисалар ва ҳаракатларнинг алоҳида ҳоссаси, ҳислати ҳамда ҳусусияти маъносидан гавдаланади. Мазкур нарсаларга нисбатан инсон шахсининг субъектив муносабатлари тўғрисида мулоҳаза юритилаётганини одам ҳаминча ҳам пайкай олмайди. Масалан, ёқимли мулоқотдош, кулгили хангома, бадбўй хид, беҳаё кино, иштиёкли машғулот, ибони киз, ярамас хулк, хушчакчак йигит, хотиржамлантирувчи хабар, заҳматли меҳнат ва бошқалар.

Эмоционал тон ёки ҳиссий тус (масалан, аффектив тон) баъзи ҳолларда барча шахсларда туғма, наслий ҳусусият касб этиши мумкин. Жумладан, оғрик ҳисси ва бошқа ҳусусиятли кучли кўзгатувчилар бир даврда акс этган ёқимсиз (нохуш) ҳиссий тон билан ажралиб туради. Масалан, меркаптан (латинча *merc* симоб, *captans* эгалловчи деган маъно англатади), яъни симоб билан бошқа органик моддалар бирикмасидан тарқалган хидлар ҳар қайси руҳан соғлом инсонлар учун ёқимсиз, жирканч таассурот уйғотади. Шунингдек, баъзи ранглар бирикмаси (омихтаси), шилимшик пардаларнинг кўзголиши, камилларнинг ишқаланиши, эговнинг овози ҳам худди шундай из қолдиради. Шу билан бирга идрок образлари ва тасаввурларининг аксарият ҳиссий тонлари (туслари) олдинги эмоционал жараёнларидан сакланиб қолган излар, турмуш тажрибанинг сабоқлари ((акс садолари) инсонларда ўхшашлиги туфайли «туғма» деб баҳоланиши мумкин. Ҳиссий тон шахсининг эҳтиёжларини атрофдаги нарсалар ва вазиятлар кониктириши ёки кониктимаслиги, фаолиятнинг эса муваффақиятли ёки муваффақиятсиз кечишини яққол намоён этишига хизмат қилади. Шахсининг психологик ҳислатларига биноан ҳиссий тон (тус) ўзига ҳос идиосинкразия (юнонча *idios* ўзига ҳос *synthesis* қоришмоқ, қоришув маъносини билдиради) ҳусусиятини касб этади, бундай таъбли одам бошқалар учун бефарқ туюлган нарсаларга ҳам жирканч муносабатини намоён қилади, масалан, духобага тегишни, балиқ, ёғ, гул хидларини ёқтирмайди.

Шуни алоҳида таъкидлаш ўринлики, кўриш, эшитиш, хидлаш, кинестетик (ҳаракат) сезгиларга ҳамда идрокларга тааллуқли ҳиссий тон муҳим амалий аҳамиятга эга. Масалан, хоналар, иш жойи, транспорт воситаларининг ранги (туси) таассуротидан вужудга келган ёқимли ва ёқимсиз ҳиссий тон меҳнат самарадорлигига, хизматчиларнинг кайфиятига сезиларли таъсир ўтказди. Кимёвий ўғитлар, сабзотлар ёқимсиз ҳиди, ишлаб чиқаришдаги шовқинлар, товушлар ҳиссий тон жиҳатидан меҳнат унумдорлигини пасайтиради. Хотиржамлик, ёқимсиз мусиқа, илиқ шахслараро муносабатлар, муомала мароми, аҳиллик муваффақият кафолати, ижтимоий тараккиёт омили ҳисобланади.

Эмоциялар. Эмоционал жараёнлар, ҳолатлар ёки тор маънода эмоциялар ҳиссий кечинмаларининг ўзига хос хусусиятли шакллари-дан биттасидир. Эмоция- у ёки бу ҳиссийнинг инсон томонидан бевосита кечирилиши (кечиши) жараёнидан иборатдир. Масалан, шахс томонидан мусикани севиш эмоцияни вужудга келтирмайди, балки бунинг учун мусикани эшитиш, ижрочи маҳоратига тасанно билдириш, ундан ҳаяжонланиш ёки асар ижроси ёқимсизга абадлаш ҳиссий кечинма ҳосил бўлиши ижобий, салбий эмоция дейилади. Қўрқинч, даҳшат ҳиссий кечинма сифатида объектларга шахснинг муносабатининг акс эттириб турлича шаклда намоён бўлиши мумкин: одам даҳшатдан қочади, кўрқувдан серрайиб қолади, ўзини идора қила олмай ҳар томонга уради, ҳатто хавф-хатарга ўзини ташлаши ҳам мумкин.

Кўпинча эмоциялар ўзининг таъсирчанлиги билан бир-биридан ажралиб туришига қарамай, бундай сифатли ҳиссий ҳолатлар стеник (юнонча *sthenos* сўзидан олинган бўлиб, куч деган маъно англатади) хусусиятли дейилади. Бундай эмоциялар дадил хатти-ҳаракатларга, мантикий мулоҳазаларга, ижобий изланишларга куч-қувват, қанот бағишлайди. Масалан, хурсандчиликдан шахс «парвоз қилади», «юлдузни парвонсиз олади», кимларгадир ҳолис ёрдам қилишга шошади, фаоллик, тиниб тинчмаслик унинг сифатига айланади. Аксарият ҳолларда хушхабар, муваффақият шахсда стеник хусусиятли эмоцияларни вужудга келтиради. Баъзи ҳолларда эмоциялар ўзининг суестлиги, заифлиги, нурсизлиги билан тавсифланади, бундай ҳиссий ҳолат астеник (юнонча *astenia* сўзидан олган бўлиб, кучсизлик, заифлик маъносини билдиради) деб аталади. Бундай ҳиссий инсонни бўшаштиради, уни ҳаёлга чўндиради, ҳаёлпараст қилиб кўяди, шу сабабдан фавқулодда шахсдаги раҳмдиллик бефойда эмоционал кечинмага, уялиш виждон азобига, андиша эса кўрқокликка айланиб қолиш хавфи кучли.

Ҳар қандай вазиятда ҳам эмоционал хатти-ҳаракат, фаолият мотивлари бўлишидан ташқари, улар баъзида фаолиятни ташкиллаштирувчи, гоҳо уни издан чиқарувчи омилга ҳам айланиши мумкин. Эмоционал ҳолатлар ё ҳаддан ташқари кучайса ёки сусайса, худлас метёри, мароми издан чиқса, у ҳолда шахс фаолияти мақсадга йўналишини йўқотади, бунинг натижасида объектлар нотўғри акс эттирилади, улар ҳолисона талкин қилинмайди, баҳолашда мантикий нуқсонларга йўл қўйилади.

• **Аффектлар.** Ҳаддан зиёд тез кечиши билан миёда пайдо бўлувчи, шахсни тез камраб олувчи, жиддий ўзгаришларни юзага келтирувчи, жараёнлар устидан иродавий назоратларнинг бузилишига етакловчи (ўзини ўзи бошқаришни заифлаштирувчи), организм аъзолари функциясини издан чиқарувчи эмоционал жараёнларга аффектлар деб аталади. Аффектлар қисқа муддатли бўлиб, улар фавқуллоддаги ёнғинга, ярқираган портлашга, тўсатдан келган дўлга, тўфонга, кутилмаган силкинишга ўхшаб кетади. Мабодо эмоция рухий тўқиланиш дейилса, унда аффект ҳолатлари турли босқичлардан тузилган бўлиб, улар ўзаро ўрин алмашиб туради. Маълумки, ваҳимага, таҳликага, саросимага тушиб қолган, ўта қувонган, қулги нашидаси билан банд бўлган, умидсизлик тузоғига илинган инсон турли вазиятларда борлиқни бир текис акс эттира олмайди. Чунки у мазкур шароитларда ўз кечинмаларини ҳар хил ифодалайди, ўзини турли даражада ушлади, ҳаракатларини эса турлича бошқаради. Бундай оралиқ мия ва миёна катта ярим шарлари пўстлоғидаги маълум марказларнинг кучли қўзғолишини ва бошқа марказларнинг тормозланиши метёрдан чиқиб кетиши туфайли ўзаро алмашилиб қолади. Ҳаракатчанликнинг аспекти кўтарилишидан иборат стеник ҳолат астеник ҳолат билан алмашинади (кучли ҳолат кучсиз билан аралашиб кетади), лекин қайта тикланишга улгурмайди. Масалан, жўшқин ҳаракатда, кўз ялтирашда, юз кизаришида вужудга келаётган кучли жаҳл кўринишлари кўзнинг хираланиши, юз оқариши, ранг ўчиши билан боғлиқ катта газабга айланиши мумкин. Умидсизлик кечинмасида организмнинг жўшқин реакцияси баъзан ҳушидан кетиб қолиш ҳолати билан алмашинади. Ушбу вазият латинча «stupor» ступор, яъни серрайиб қолиш, қарахт ҳолати деб психологияда қўлланилади.

Аффект ҳолати бошланишида шахс инсоний қадриятларнинг барчасидан узоқлашиб, ўз ҳиссиётининг оқибати тўғрисида ҳам ўйланмайди, ҳатто тана ўзгаришлари, ифодали ҳаракатлар унга бўйсунмай боради. Кучли зўриқиш натижасида майда, кучсиз ҳаракатлар барқоч

шолади. Тормозланиш мия ярим шарлари пўстини тўла эгаллай бошайди, кўзголиш пўстлоқости нерв тугунчаларида, оралик мияда авж олади, холос. Бунинг натижасида шахс ҳиссий кечинмасига (дахшат, қизиб, нафратланиш, умидсизлик ва ҳоказолар) нисбатан ўзида кучли ҳоҳиш сезади.

Маълумотларнинг кўрсатишича, кўпинча ҳиссиётлар аффектив шаклда ўтиши тажрибаларда синаб кўрилган. Жумладан, 1) театр томошабинларида, 2) тантана нашидасини сураётган оломонларида, 3) ҳа- хушини йўқотган, телбанома севги афсоналарида, 4) илмий кашфиёт лаҳзасида, 5) тасодифий кизгин учрашувларда жўшқин шодликлар мужассамлашади.

Аффектлар вужудга келишининг дастлабки босқичида ҳар бир шахс ўзини тутушини, ўзини қўлга олишни уддалаш қурбига эга бўлади. Уларнинг кейинги босқичларида иродавий назорат йўқотилади, иродасиз ҳаракатлар амалга оширилади, йўланмасдан ҳатти- ҳаракат қилинади. Аффектив ҳолатлар масъулиятсизлик, ахлоқсизлик, мастлик аломатида содир бўлади, лекин шахс ҳар бир ҳатти- ҳаракати учун жавобгардир, чунки у ақл- заковатли инсондир. Аффектлар ўтиб бўлганидан кейин шахснинг руҳиятида осойишталик, чарчаш ҳолати ҳукм суради. Баъзи ҳолларда ҳолсизланиш, жаминки нарсага лоқайд муносабат, ҳаракатсизлик, фаоллик барҳам топиш, ҳатто уйқуга мойиллик юзага келади. Шу билан бирга аффектив шок (французча choc зарба деган маъно англатади) ҳолати ҳам содир бўлади, бунинг оқибатида организмнинг ички аъзолари функцияси бузилади, ҳатто юрак хуружи (инфаркт-латинча *arctus* «хавф тўлдиргич»), миокард юнонча *mys* томир *kardia* юрак деган маъно билдириб келади) юзага келади. Шунинг ҳам унитмаслик керакки, аффектив кўзголиш муайян давргача давом этиши, баъзан ўқтин-ўқтин кучайиши ёки сусайиши (пасайиши) содир бўлиб туриши мумкин.

«**Стресс.** Стресс инглизча *stress* сўзидан олинган бўлиб, жиддийлик, кескинлик, зўриқиш деган маъно англатади. XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб кескин вазият туфайли вужудга келадиган эмоционал ҳолатларни тадқиқ этиш психология, физиология, тиббиёт фанларида кенг қўламда амалга оширила бошланди. Стресс- оғир жисмоний ва мураккаб ақлий юкламалар, ишлар меъёридан ошиб кетиб, хавфли вазиятлар туғилганида зарурий чора-тадбирларни зудлик билан топишга интилганда вужудга келадиган ҳиссий зўриқишлар. Мана шундай шароитлар ва вазиятларнинг барчасини бирон бир эмоция тури рўёбга чиқаради. Стресс эмоционал ҳолатининг пайдо бўлиши ҳамда

кечишининг психологик хусусиятларини аниклаш нафакат учувчилар, космонавтлар, диспетчерлар (инглизча dispatcher ишлаб чиқаришни мувофиқлаштирувчи маъносини англатади) учун, балки судьялар, корхона раҳбари, таълим тизими ходимлари учун алоҳида ижтимоий психологик аҳамият касб этади.

Психология фанига стресс тушунчасини олиб кирган олим канадалик физиолог Г. Селье (1936) саналади. У стрессни тадқиқ қилишда мослашув аломати (адаптацион синдром- юнонча syndrome) белги, аломат, кўриниш мослашуви демакдир) масаласига, унинг фаолиятга ижобий ҳамда салбий таъсир этишига алоҳида аҳамият берган. Шунингдек, экстремал (латинча extremus фавкуллодаги ҳолат, энг охириг вазият маъносини англатади) вазиятлардаги, мураккаб жараёнлардаги стресснинг ўзига хослиги, фаолиятни қайта ташкил қилишгача (дезорганизация латинча de organisation французча ташкилот, тузилма маъносини билдиради) олиб бориши, шунга ўхшаш шароитларда шахс ҳулкани башорат этиш (прогноз юнонча prognosis башорат маъносини англатади) имкониятлари Г. Селье томонидан ўрганилган.

Тадқиқотчи У. Кенноннинг гомеостазис (юнонча ўхшашлик, stasis маъносини билдиради) ҳақидаги таълимотида стресс ҳолати ҳар томонлама ўрганилган. Ушбу терминни у психологияга 1929 йилда олиб кирган. Гомеостазис механизмда мослашиш хусусиятлари яққол ўз ифодасини топади. Унинг мулоҳазасича, фаолият шаклларини амалиётга татбиқ этиш жараёнида нерв системаси ва мия функциясини оқилона таъминлаб туришда ҳамда сақлашда гомеостазис муҳим роль ўйнайди.

Стресс ҳолатида шахснинг хатти-ҳаракатлари ўзига хос тарзда ўзгаради, унда кўзгалишнинг умумий реакцияси пайдо бўлади, унинг ҳаракатлари тартибсиз равишда амалга оширилади. Стресснинг кучайиши эса тесқари реакцияга олиб келади, натижада тормозланиш, сустлик, заифлик, фаолиятсизлик устуворлик қила бошлайди. Лекин стресс ҳолатида физиологик ўзгаришлар ташқи томонидан қарийб кўзга ташланмаслиги мумкин. Бирок муаммони ечишдаги қийинчилик, дикқатни тақсимлашдаги саросималик стресснинг ташқи ифодаси деб тахмин қилинса бўлади. Шахс стресс ҳолатида телефон номерини адаштиради, вақтни чамалашда янглишади, онг фаолияти енгил тормозланади, идрок кўлами тораяди ва бошқалар.

Стресс ҳолатида шахснинг психологик хусусиятлари, турмуш тарбияси, шакланган малакаси муҳим роль ўйнайди. Кескинликнинг

олдини олишда шахснинг олий нерв фаолияти, нерв системасининг хусусиятлари алоҳида аҳамият касб этади. Ундаги юксак ҳис-туйғулар (масъулият, бурч, жавобгарлик, ватанпарварлик, садоқат ва ҳоказо) стресс ҳолатида хатти-ҳаракат бузилишининг олдини олишга хизмат қилади.

Кайфият. Шахснинг хатти-ҳаракатларига ва айрим рухий жараёнларига муайян вақт давомида тус бериб турувчи эмоционал ҳолат кайфият деб аталади. Шахснинг ҳаёти ва фаолияти давомида шодонлик, ҳазилкашлик, умидсизлик, журъатсизлик, зерикашлик, кайгуришлик сингари ҳис-туйғулар унинг рухий ҳолатини умумий тизимига айланади. Ушбу вазият баъзи эмоционал таассуротларнинг вужудга келишига қўлай замин ҳозирлайди, бошқаси учун эса қийинчилик туғдиради. Инсон хафа, маънос ҳиссий ҳолат ҳукмронлигида бўлса, у ҳолда тенгдошларининг ҳазилига, кексаларнинг ўғит-насихатларига, маслаҳатларига қувноқ кайфият чоғдагига нисбатан мазмун, сифат жиҳатидан бошқачароқ тусда муносабат билдиради. Шунинг учун ишлаб чиқариш ва халқ таълими тизими жамоаларида, раёсий, реал гуруҳларида ишчанлик, ўзаро ёрдам, ҳамкорлик, ҳамдардлик, илик рухий муҳит яратиш, самимий муомала маромини шакллантириш ҳам жисмоний, ҳам ақлий меҳнат самарадорлигини оширишнинг қафолатидир.

Кайфият ниҳоятда хилма-хил, узок ва яқин манбалар негизидан вужудга келади. Уни барқарорлаштириб турадиган асосий манбалардан бири- шахсларнинг ижтимоий жамиятда ҳукмронлик қилаётган умумий нуқтаи назарлари, ҳаётнинг турли жабҳаларида ақс этувчи таъсирлар, чуночи меҳнат муваффақияти ва таълим ютуғи, раҳбар ва ходим, ўқитувчи ва сабоқ оловчи ўртасидаги муносабатлари, оиладаги шахслараро муомала мароми, ҳар хил вазиятларда пайдо бўлган турмушдаги карама-қаршиликлар, шахснинг эҳтиёжлари, кизикишлари, майллари ва таъбларининг қондирилишидан қаноат ҳосил қилишлик ёки қаноат ҳосил қилмаслик кайфиятнинг манбалари бўлиб ҳисобланади. Шахснинг маълум муддат руҳи тушиб, ноҳуш, заиф кайфиятда юриши унинг турмушида муаммолар юзага келганлигидан ҳаловат, тинчлик бузилганлигидан далолат беради. Бундай вазиятлар намоён бўлганида шахсга оқилона мулоҳаза маҳсулидан келиб чиққан ҳолда ҳуштановозелик билан ижобий таъсир ўтказиш, руҳини тетиклаштирувчи воситаларни қўллаш, кайфиятини бузиб турган омилларни батамом бартараф этиш мақсадга мувофиқ.

Инсон кайфиятининг пайдо бўлишига ва ўзгаришига таъсир килувчи иккита омилни таҳлиллаш мутлако шарт. Улардан биттаси объектив ва субъектив хусусиятли вазиятдир: а) табиий омилларга тааллуқли бўлган вазият (хавонинг совуқлиги ёки иссиқлиги, биоритмика ўзгариши), б) шахслараро муносабатнинг ноқулайлиги ва бошқалар. Иккинчи бир мамба сифатидаги талқин қилиш мумкин – бу объектив ва субъектив шарт-шароитлардир. Масалан, меҳнат ва ўқиш фаолиятига керакли воситаларнинг мавжудлиги (иш дастгоҳи, меҳнат курали, ёруғлик, аудитория, парталар ва бошқалар). Иккинчидан, субъектив муносабатлар: илик психологик муҳит, мулоқотмандалик мароми, рағбатлантириш, мулоқот ўрнатиш услуби, шахсиятга тегишлилик, тенг ҳуқуқлилик, ҳамкорлик, демократия принципларига риоя қилишлик, ўзаро тушуниш, шахснинг психологик хусусиятларини ҳисобга олиш ва ҳоказо.

Психология фанида асосий хиссиётлар атамаси кўчма маънода қўлланилиб келмоқда. Тадқиқотлар ичида К. Изартнинг таснифи муайян қизиқиш уйғотди, лекин ҳис-туйғуларнинг барчасини ўзида қамраб олмайди. К. Изартнинг талқини: 1) қизиқиш – малака ва кўникмалар шаклланишига, ўқишга мойиллик уйғотадиган билимларни эгаллашга ёрдам берувчи ижобий ҳиссий ҳолатдир; 2) қувонч-қондирилиш дарғумон бўлган етакчи (ҳукмрон) эҳтиёжнинг қондирилиши мумкинлиги билан боғлиқ ижобий ҳиссий ҳолатдир; 3) хайратланиш – фавқулодда рўй берган ҳолатлардан ҳиссий жиҳатдан таъсирланишнинг ижобий ёки салбий жиҳатдан ифода этилмаган белгисидир; 4) изгироб чекиш – ҳозиргача қондирилиш эҳтимоли озми ёки кўпми мавжуд тасаввур қилинган, муҳим ҳаётий эҳтиёжларнинг қондирилиши мумкин эмаслиги тўғрисида маълумот олинмиши боғлиқ салбий ҳиссий ҳолатдир; 5) ғазабланиш – объектив тарзда кечалиган, шахс учун гоъл муҳим эҳтиёжни қондириш йўлида тўсиқларни енгилб чиқадиган салбий ҳиссий ҳолатдир; 6) нафратланиш – объектларга яқинлашув субъектининг маънавий ёки эстетик идеалларга зид келиб қолиши оқибатида рўй берадиган салбий ҳиссий ҳолатдир; 7) жирканиш – шахслараро муносабатларда рўй берадиган ва шахснинг ҳаётий нуқтан назарлари, қарашлари ва ҳулқ-атвориға номутаносиблиги оқибатида ҳосил бўладиган салбий ҳиссий ҳолатдир; 8) кўрқув – шахс ўзининг хотиржам ҳаёт кечиришига зид етиши мумкинлиги унга реал таҳдид солаётган ёки таҳдид солиши мавжуд ҳавф-хатар тўғрисидаги хабарни олиш билан пайдо бўладиган салбий ҳиссий ҳолатдир; 9) уялиш – ўзининг эзгу мақсадлари, хатти-ҳаракатлари ва ташқи кўрпак-

нафрати катга муҳит кутилмасига мос келмаганлиги билан эмас, балки ўзига лойик хулк-атвор ҳамда ташки сиймоси шахсий тасаввурларга ҳам мос эмаслигини англашда ифодаланадиган салбий ҳиссий ҳолатдир.

6. Юксак ҳислар

Кинчилик жамияти билан ҳайвонот олами ўртасида психологик равишлар юксак ҳисларда ўз ифодасини топади. Юксак ҳислар онглик ҳаракатларни бажаришнинг объектив шароитлари, йўналишлари, мазмуни билан уйғунлашган шахс эмоционал ҳолатининг барқарор, мураккаб таркибида пайдо бўлади ва кечади. Қўллаб кечириладиган ҳолатларда, аффектларда, кайфиятларда яққоллашган умумлашма ҳислар юксак ҳислар деб аталади. Улар ўз таркибига содда тузилган ҳисларни камраб олади, лекин оддий ҳислар йиғиндисидан иборат эмас, чунки юксак ҳислар мазмуни, сифати, шакли билан алоҳидаликка эга.

Шахсда топирикни бажариш билан боғлиқ жавобгарлик ҳисси ҳар хил маънода кечирилади: 1) ташвишланиш эмоцияси (бир томондан, хурсандлик, иккинчи томондан эса кўркиш ҳисси) сифатида; 2) ўз кучига, ғайратига, ифтихорига ишонч эмоцияси тарикасида; 3) валифага жиддий қарайдиган тенгдошлардан ғазабланиш эмоцияси сифатида; 4) шарт-шароитларни ҳисобга олишга нисбатан шубҳаланиш сифатида ва ҳоказо.

Тахлиддан кўриниб турибдики, жавобгарлик ҳиссининг моҳияти таркибининг оддий йиғиндисидан иборат эмас, балки жамоа аъзоларининг эҳтиёжига айланган воқеликни англашдир. Масалан, китоб ўқиб қаззатланиш билан китобни ўқиб тугатиш шодлик ҳиссини фарқламоқ мумкин.

Психология фанида юксак ҳислар қуйидаги турларга ажратилади: 1) меҳнат фаолиятини давомида кечириладиган ҳислар-праксик ҳислар (юнонча-*praxis* сўзидан олинган бўлиб, иш, фаолият, юмуш деган маънони англатади); 2) интеллектуал ҳислар (латинча *intellectus*дан сўздан олинган бўлиб, тушуниш, ақл деган маънони билдиради); 3) ахлокий ҳислар (латинча *moralis* сўзидан олинган бўлиб, ахлокийлик деган маънони англатади); 4) эстетик ҳислар (юнонча *aistesis* деган сўздан олинган бўлиб, ҳиссий идрок, ҳиссий деган маънони ақс эттиради).

Практик ҳислар. Шахснинг амалий ҳаётининг исталган тармоғи, мақсадга мувофиқ онгли фаолияти шахснинг уларга нисбатан муайян муносабатда бўлишининг муҳим соҳасига айланиб қолади.

Меҳнат фаолиятида шахс: 1) бирор мақсадни англайди; 2) уни эътироф қилади ёки инкор этади; 3) мақсадга эришиш йўлларини баҳолайди; 4) унга татбиқ этиш усуллари ва қурол воситаларини маъқуллайди ёки маъқулламайди; 5) уларнинг танланганлигини шубҳаланади; 6) инсон муваффақият ёки муваффақиятсизлик ҳиссини кечиради ва ҳоказо.

Меҳнат шахс ҳаётининг негизи ҳисобланиб, унинг меҳнатга бўлган ижобий эмоционал муносабатлари орасида юксак ҳислар муҳим мавқега эга. Меҳнат жасораг туйғуси, шодлик макони, жанговар кайфият манбаи, муваффақиятнинг тантана ҳиссидан ташкил топгандир. Мамлакатимизда меҳнат зўр қониқиш, кўтаринки ҳис-туйғуни вужудга келтиради, шунингдек, у англашилган эҳтиёж, фаровонлик манбаидир. Халқимиз меҳнат муваффақияти билан келажаги буюк давлатимиз раънақига ҳисса қўшади.

Ахлоқий ҳислар. Ахлоқий ҳисларда шахснинг бошқа одамларга меҳнат ва мактаб жамоасига ҳамда ўзининг ижтимоий бурчига муносабатлари яққол мужассамлашади. Инсон ахлоқий ҳисларини бутун вужуди билан кечирар экан, албатта у ижтимоий ахлоқ тамойиллари ва меъёрлари мезонларига асосланган ҳолда кишиларнинг хатти-ҳаракатларини, психик хусусиятларини, шахснинг хулқ-атворини баҳолайди.

Мамлакатимиз фуқароларининг етакчи ахлоқий ҳисларидан бири бурч ҳиссидир. Унинг асосини давлатимизнинг ҳаётий манфаати талаб қиладиган ишларни қилишга қатъий ундайдиган жамиятимиз эҳтиёжларини тушуниш ва уларни онгли ҳис этиш мужассамлаштиради. Шахснинг индивидуал ва ижтимоий бурчлари мавжуд бўлиб, ишлаб чиқариш, мактаб, оила, ёшлар ҳаракати манфаатларини ичдан ҳис этиб яшашдан иборатдир.

Она-Ватанга содиқ хизмат қилишда фаол намоён бўладиган, жангон юртга муҳаббат ҳисси ватанпарварлик деб аталади. Бу ҳис ўз халқига, ўз Ватанига, мамлакатимиздаги барча (130 га яқин элат ва миллат) меҳнаткашларига бўлган биродарлигида, дўстлигида акс этади. Ватанпарварлик туйғуси энг муҳим мотив ҳисобланиб, у халқимизнинг жанговар ва қаҳрамонона меҳнатининг манбаидир.

Ахлоқий ҳислар таркибига масъулият, жавобгарлик, фидойилик, виждон, адолат, ибфо, ор-номус, уялиш, симпатия, эмпатия, ғу-

ур, ўртоқлик, дўстлик, муҳаббат ва бошқалар киради.

Ҳақиқий муҳаббат ҳисси шахснинг аклий ва жисмоний кучларини фаоллаштиради, уни ижодий юксакликка кўтаради, ўз ички кечинишлари оламга берилиб кетишдан асрайди, фаолликка ундайди, унга ҳам руҳий, ҳам биологик куч-қувват бағишлайди.

Интеллектуал ҳислар. Мазкур ҳисларда шахснинг ҳам ҳаққоний қояли, мантикий мушоҳадалари, ҳам сохта, юзаки, ажабланарли, шубҳали, гоҳ тушунарли, гоҳ тушуниб бўлмайдиган, баъзида ҳайратда қолдирадиган фикрларга нисбатан муносабатлари ифодаланади. Интеллектуал ҳисларга хаяжонланиш, ажабланиш, шубҳаланиш, кизиқиш, кизиқувчанлик, шодланиш, иштиёқмандлик ва бошқаларни киритиш мумкин. Хаяжонланиш ва ажабланиш шахсни билиш фаолиятининг ажралмас жабҳасидир. Ажабланиш ва хаяжонланиш эмоциясига берилиб кетган шахс ўзининг билиш эҳтиёжларини қондиришга интилади. Шахснинг ҳақиқатни излаш фаолияти шубҳаланиш ҳисси сифатида кечиши мумкин. Ҳақиқатни топиш эса ишонч ҳисси билан бир даврда амалга ошади.

Эстетик ҳислар. Маълумки, эстетик ҳисларга ҳамيشа таянган ахлоқий ҳислар ўзларининг таракқиётини мақсадга йўналтирилган ҳолда амалга оширади. Шахслар табиатнинг ва жамиятнинг турли омилларига ҳамда уларнинг санъаткорона аке эттирилишига гўзаллик ёки хунуқлик, ёрзиали ёки қулғили, олижаноб ёки разил, нозик ва аағал, хушбўй ёки нохуш, ёқимли ёки ёқимсиз ҳодисалар, ҳолатлар сифатида муносабатда бўлади. Эстетик ҳислар муайян мезондаги баҳоларда, нафосат меъёрларида, маълум таъб ва дидда рўёбга чиқади ва ўзига хос бадний лаззатланиш, гўзалликни ҳис этиш ҳолатида кечади. Ушбу туйғулар ижобий ва салбий сифати билан бир-бирдан ажралиб туради. Нафосат туйғулари шахснинг маданий савияси, унинг онги шаклланганлиги даражаси маҳсули саналади.

Эстетик ҳис-туйғуларнинг ривожланганлиги ва мазмундорлиги сўрсаткичи шахснинг собитқадрамлиги, унинг ижтимоий етуклигини ҳақиқий мезони ҳисобланади.

Психологияда шахснинг ҳодисалардан ҳиссий таъсирланиб, уларнинг қулғили жиҳатларини пайқаш хусусиятига асосланган ҳазил-мутойиба, яъни юмор туйғу ўзига хос эстетик ҳис-туйғу намунаси сифатида талқин этилмоқда. Лекин ҳазил-мутойиба туйғуси унинг субъектида ижобий намуна мавжуд бўлишини тақозо этади. Инсонда бундай туйғунинг пастлиги унда шахс фазилатларининг ривожланганлигидан далолат беради.

7. Шахс фидойиллик туйғусини психологик баҳолаш

Умумий психология асосларини пухта эгаллаш оркалигина ҳар бир шахсда юксак ҳис-туйғулар, меҳнатга ижобий муносабат, ижтимоий фаоллик, комфорт ҳисларини шакллантириш мумкин. Ўзини ўзи англаш ва миллий онгни қарор топтириш оркали меҳнатсевар, ватанпарвар, фидойий инсонларни таркиб топтириш лозим. Бозор иқтисодиётининг бирмунча мураккаб механизмлари қай йўсинда ишлашини тушуниб етиш, муваффақиятли фаолият кўрсата олиш учун нималар қилиш заруратини англаш, унга тўғри йўл топа билиш шахсдан муайян юксак туйғу ҳамда ҳислатни такозо этади.

Ҳозирги ижтимоий муҳитда шахслараро муносабатлар силсиласида «бирдамлик руҳи» ва «муштарақлик туйғуси» сингари ҳамкорлик фаолиятини йўлга қўйишнинг самарали усуллари ва услублари психология фанида ишлаб чиқилишига қарамай, бугунги қун талабига жавоб берадиганлари етарли эмас.

Умумий психология фанида халқ хўжалиги тармоқларини ташкил қилиш ва уларни бошқариш жараёнида «инсон-техника» тизимдан ташқари («инсон-табиат», «инсон-образ» сингари ёндашиш бундан истисно) муносабатлари муҳим аҳамият касб этиш, уларнинг таҳлили кўп жиҳатдан эмпирик, амалий, миқдорий, табиқий маълумотларга асосланиши муайян даражада ёритилганлигига қарамай, ҳозирги даврда «инсон-инсон», «инсон-жамоа», «жамоа-инсон», «жамоа-жамоа» муносабатларининг бошқарув имкониятларини текшириш талаб қилинади.

Хўжаликни бошқаришнинг янги қонуниятлари, механизмлари, омиллари ижтимоий манбалари, шахслараро муносабат усуллари, янқа шахснинг ижтимоийлашуви хоссалари, раҳбар ва тобе кишилар ўзаро муомаласининг мароми, низоли вазиятларнинг олдини олиш, мазкур жараёнда илиқ психологик муҳитнинг роли, ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг имкониятларига доир эмпирик ва методологик материаллар тўплашнинг қулай шарт-шароити юзага келади.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, хўжалик ёки муассасани бошқариш учун раҳбар қуйидагиларга асосланиши керак:

- демократик децентрализм (маҳаллий бошқарув устунворлиги);
- бошқарувда яққабилчилик;
- сийёсий, иқтисодий, маънавий, маърифий маъмуриятда хўжалик юритишнинг бирлиги;
- хўжалик ҳисобининг оқиллиги;

- омманинг бошқарув жараёнида фаол қатнашуви;
- ҳамкорлик фаолиятининг иштирокчиларини маънавий ва моддий жиҳатдан рағбатлантириш;
- кадрларни тайёрлаш, танлаш ва жойлаштириш жараёнларида психодиагностикага асосланиш.

Меҳнат ва таълим жараёнлари бошқарув предмети ҳамкорлик фаолиятида шахснинг хулқига ва онига гуруҳий таъсир ўтказишнинг хусусиятларини, раҳбар билан ижрочи ўртасидаги муомала маромини текшириш, шахслараро муносабатлар босқичлари, шакллари ва руҳий муҳитни таъминлаш механизмлари тадқиқ этишдир. Худди шу сабабдан шахс хислатларини ўлчаш тизимини яратиш долзарб муаммолардан бир ҳисобланиб, уларнинг айрим кўринишларини амалиётга тавсия қилиш муҳим аҳамият касб этади.

Шахснинг фидойилиги жамият тараққиёти, ватан қудлаб яшashi учун муҳим аҳамиятга эга бўлиб, альтруизм тушунчасига жуда яқин туради.

Филонийлик хислатини баҳолаш шкаласи

Йўриқнома: Сиз куйида бериладиган психологик вазиятларни ўқиб чиқинг ва ўзингизни шу дақиқада қандай фикрляйсиз, шунга қараб ўнг томондаги тегишли жавоб олдндаги рақамнинг тагига чизиб қўйинг.

Шкаладаги ҳар бир рақам бир баллни билдиради (масалан, 1-1 балл, 2-2 балл, 3-3 балл, 4-4 балл).

№	Асосан ҳеч қачон	Баъзан	Тез-тез	Ҳамма вақт	
1	3	4	5	6	
1.	2	1	2	3	4
1.	Иш вақти билан ишдан кейинги вақтнинг фарқига бора-сизми?				
2.	Иш давомидаги юмушлар самараси сизни қониқтирадими?	1	2	3	4
3.	Ишхонангизни расмий маъмулгоҳ деб ҳисоблайсизми?	1	2	3	4
4.	Бақарилмай қолаётган ишларни эртанги кунга қолдира-сизми?	1	2	3	4
5.	Моддий етишмовчиликларни шахсий ҳисобингиздан тўлдиришга ҳаракат қилайсизми?	1	2	3	4
6.	Ишхонада ва ундан ташқарида қўшган улушингизни рас-миёлаштиришни ёқтирайсизми?	1	2	3	4
7.	Офисни ташқариендан таъмирлашни бошлайсизми?	1	2	3	4
8.	Бир неча йўналишда иш юритишни истайсизми?	1	2	3	4
9.	Бошқа муассасалар билан итизоли назият тозага келса, хо-тиржам тура оласизми?	1	2	3	4
10.	Иш юзасидан Сизни ортиқча безовта қилишса, гашингизга тегадими?	1	2	3	4
11.	Телефон орқали хушхабар оласангиз ўзгача ҳолатга туша-	1	2	3	4

	сизми?					
12.	Ходимларингизнинг ёшига, меҳнат стажига аҳамият бера-сизми?	1	2	3	4	4
13.	Аёллар таъбининг нозиклиги кечинмаларингизга ўз таъси-рини ўтказадими	1	2	3	4	4
14.	Шахслараро низолар ечимига эътибор берасизми	1	2	3	4	4
15.	Куч-қувватингизни аямасдан сарфлашга урганганмисиз?	1	2	3	4	4
16.	Бўш вақтингизни мақсадга мувофиқ ўтказишни режалаш-тирасизми?	1	2	3	4	4
17.	Иш вақтингиз чўзилиб кетишни ёқтирасизми?	1	2	3	4	4
18.	Объектив ва субъектив кийинчилликларга муносабатингиз бир хилдами?	1	2	3	4	4
19.	Иш юзасидан расмий ва норасмий таширфлар Сизда кан-дай таассурот уйғотади?	1	2	3	4	4
20.	Муассасанинг бугунги аҳоли Сизни қониқтирадими?	1	2	3	4	4
21.	Истикбол режа тузилишга ва уни рўёбга чиқаришга ҳаракат қиласизми?	1	2	3	4	4
22.	Захиралар ва имкониятлардан узлуксиз фойдаланишга ин-тиласизми?	1	2	3	4	4
23.	Ходимларингиз турмуш шaroити ва тарзи билан қизиқа-сизми?	1	2	3	4	4
24.	Фасллар алмашишига шахсий муносабатингизни билдира-сизми?	1	2	3	4	4
25.	Келажак авлод барқамол ўсиши учун махсус чора ва тад-бир қўллаш керакми?	1	2	3	4	4

26.	Ободончилик ишлари ташкилотининг расмий иши деб ҳисоблайсизми?	1	2	3	4
27.	Қишлоқ хўжалиги ва унинг компанияси билан қизиққанми-сиз?	1	2	3	4
28.	Юқори ташкилотларга таклиф ёки илтимос билан мурожаат қилганми-сиз?	1	2	3	4
29.	У ёки бу номидаги муваккат компанияни баҳолайсизми?	1	2	3	4
30.	Сизнинг тасарруфингизда бўлмаган ташкилотлар фаолиятини яхшилаш ҳақида мулоҳаза юритасизми?	1	2	3	4
31.	Исрофгарчилик арзимаган бўлса-да, лекин Сиз унга жиддий масала сифатида қарайсизми?	1	2	3	4
32.	Бўш вақтингиз ва ҳордик чикаришингизда ишхона муаммолари ҳаёлингизга келадими?	1	2	3	4
33.	Жамоат иши билан ўта бандлигингиз шахсий армонни келтириб чиқарадими?	1	2	3	4
34.	Умрингизнинг асосий қисмини ишхонада ўтказишингиз ички норозиликни уйғотганми?	1	2	3	4
35.	Шахсий режалаштирилган ишингиз рўёбга чиқишига жамоат талаби ҳалал берса афсусланасизми?	1	2	3	4
36.	Ихтисослик бўйича рақибингизнинг муваффақиятлари Сизни ичдан қувонтирадими?	1	2	3	4
37.	Маҳаллангиз ҳаёти ва фаолиятида ҳам жонбозлик кўрсата оласизми?	1	2	3	4
38.	Қайта лавозим эгаллаш имконияти берилса, худди шу амални танлаган бўлармизингиз?	1	2	3	4

39.	Кишларнинг юрши-туришига, атрофга муносибатиغا ва маънавиятига разм соласизми?	1	2	3	4
40.	Фавқулоддаги вазиятда бор бисотингизни ҳада қилишга тайёрмисиз?	1	2	3	4
41.	Вужудингиз билан ишга киришиб кетганингиздан қарқаш, саломатлик ҳаёлингиздан фаромуш бўладими?	1	2	3	4

Ушбу баҳолаш шкаласи ёрдамида олинган миқдорий натижаларни ҳисоблаш, уларнинг ишонччилик даражасини аниқлаш ва изоҳлаш қуйидагича амалга оширилади.

Тест, асосан икки қисмга, яъни тўғри (адекват, умумий фидойлик) ва тесқари (контр, индивидуал фидойлик) таркибга ажратилади.

Сиз мазкур саволларнинг саноқ номерларига эътибор билан йиғиндисини ҳисобланг: 6, 9, 10, 15, 17, 18, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 41. Сўнгра қолган савол номерлари жавоб йиғиндисини ҳисобланг: 1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 11, 12, 13, 14, 16, 19, 20, 21, 22, 23, 28, 31, 38. Ҳар иккала йиғинди орасидаги тафовутга 35 рақамни қўшинг.

Тажриба катнашчилари томонидан тўпланган максимал кўрсаткичнинг умумий йиғиндисини 164 балл қиймати, минимал 82 баллни, энг паст даража эса 41 баллни ташкил қилиши мумкин. Биз ишлаб чиққан жадвалга, яъни натижаларни ҳисоблаш принципига биноан қуйидаги даражаларга ажратилади:

1) 123 баллдан 164 баллгача-юқеак даражадаги фидойлик ҳислатига эга бўлган раҳбар;

2) 82 баллдан 123 баллгача-ўрта кўрсаткичдаги фидойлик ҳислати мавжуд раҳбар;

3) 41 баллдан 82 баллгача-фидойлик ҳислати паст даражадан раҳбар тоифаси намоён бўлади.

8. Ватанпарварлик ҳис-туйғусини баҳолаш мезонлари

Инсон ер қуррасининг ҳоқими, қудратли табиат томонидан илҳом қилинган бетакрор неъмат, ақл-заковати билан мўъжизалар яратувчи, биосфера ва неосфера тўғрисидаги бой билимлар, таассуротлар, тажрибаларнинг эгаси бўлишдан қатъи назар – у муайян фазонинг, вақтининг, ҳаракатларнинг ҳукми остида ҳаёт ва фаолият кўрсатишга мослашган, узоқ ижтимоий-тарихий тараққиёт даврида унга одатланган. Инсон органик ва ноорганик дунё ажойиботлари, хоссалари ҳамда хусусиятларини ўзлаштирганлигига қарамадан, у қучқувват соҳиби, муқим заминда яшашга, уни авайлашга, сифат жиҳатидан ўзгартиришга, унга меҳр-муҳаббатини, салоҳиятини бағишлашга қарор қилган онгли зотдир.

Худди ана шу ижтимоий-тарихий тараққиёт палласининг сиволарига бардош бериб, табиат офатларини енгиб, унга аждоқлар ҳоқиб, хотираси олдида қасамёд қилинган, улуғланган муътабар замин Ватан

деб аталади. Нафакат Ватаннинг бир қисм тупроғи, бир томчи суви, заррин нури, мусаффо ҳавоси, балки ажлодларнинг тажрибаси, маънавияти, маданияти, донолар бисоти халқ, элат учун бутун қалб ҳароратини унга бахшида этади. Ўзбекистон ўзбекларнинг ва унда яшовчи бошқа халқларнинг она дийри ҳисобланиб, аҳолининг унга нисбатан илиқ, самимий ҳис-туйғулари вужудга келиши табиийдир.

Мустақил Ўзбекистон Республикасининг халқларида ватанпарварлик туйғусини шакллантириш ва уни баҳолашга ўргатиш болаларда, ўқувчи ёшларда, вояга етган кишиларда Ватанга муҳаббат, садоқат, гурур каби юксак ҳислар таркиб топишига хизмат қилади.

Қуйида республикамиз фуқароларида ватанпарварлик ҳиссининг шакланганлик даражасини аниқловчи мезонлар тизимини ҳукминигизга ҳавола қиламиз. Мазкур тест-сўровда ҳис-туйғунинг мотиви (ҳаракатга келтирувчи туртки), иродавий жабҳаси (катъиятлик), билишга оид томони (когнитивлик), ҳулқ-атворни бошқариш (регулятивлик) вазифаси камраб олинган.

Йўриқнома. Диққат билан қуйидаги келтирилган гапларни ўқиб чиқинг ва асосан ҳар донм ўзингизни қандай ҳис қиласиз, сезасиз шунга мос келадиган ўнг томонда берилган жавоблар қаторидаги сон тагига чизиб қўйинг.

Тест-сўров шахснинг руҳий ҳолатларида ватанпарварлик ҳис-туйғусини вужудга келиш даражасини аниқлашга ёрдам беради.

Тест-сўров ёрдамида олинган миқдорий натижаларни қисқача изоҳлаш қуйидагича амалга оширилади.

Тест-сўров варақаси, асосан, икки қисмга бўлинади. Уларнинг биринчиси шахснинг ҳаяжонланиш даражасини кўрсатади, иккинчиси эса ҳиссий ҳолатлари.

Саволларга тез ва янги жавоб кайтаринг.

№	2	Ундай эмас	Балбан	Кўпичча	Хамиша
1	Вақтан тўлиқчасининг нўглидоси бешикдан болтанди.	3	4	5	6
1	Вақан дахтеизлиги, унинг митти чегараси, поёбони кўлидоғ, бешиктеч остиллати муррак гўлақдир.	1	2	3	4
2	Бешикнинг бозакларига тикилиши болдада гурур хиссини ўйготадди.	1	2	3	4
3	Ўйичюкка нисбатан муносабат юксак туйгунини вужудга келтиради.	1	2	3	4
4	Даеттабки кувонч Вақан туйгуси бўлса, ажаб эмас.	1	2	3	4
5	Ўига, хонага самимий муносабат Вақан рамази аломатидир.	1	2	3	4
6	Гузар ёки махаша чиройининг матҳи идрок кўламининг кенгайишидир.	1	2	3	4
7	Туман ва вилоятта нисбатан иллик муносабат вақанпарварлик туйгусининг вужудга келишидир.	1	2	3	4
8	Махаллий гузалликни эътироф этиши ва балбан уни махашага тўғри келди.	1	2	3	4
9	Кичик мухиттин махаша Вақанга мухоббат хиссини намойён этишидир.	1	2	3	4
10	Дифримиз худудларигаги эътиборли кишилар билан ва унинг обидаларидан гуруринини Вақанни матҳ килишидир.	1	2	3	4
11	Гарихий саналар кийматини оқилона баҳолаш-фахр туйгусини вужудга келтиради.	1	2	3	4
12					

13	Тарихий шахнинг ҳаёти ва фаолияти хозирги замон кишисининг мактовига лойиқдир	1	2	3	4
14	Ватан бойлиги (фойдали қазилмалар) фахрланш туйғусини уйғотади.	1	2	3	4
15	Қишлоқ хўжалиги ва саноат маҳсулотининг сифати қувонтиради ёки таъшиллантиради.	1	2	3	4
16	Ватан фани ва техникаси аҳоли фахр (истироб) туйғусини намойи қилади.	1	2	3	4
17	Спорт, маданият ва санъатга бефарқ қарайсизми?	1	2	3	4
18	Ватан табиатининг гузаллига ёки бузилишига лоқайдмисиз?	1	2	3	4
19	Ватанимиз мадҳияси, байроғи ва гербининг мазмунни ёдимда туради.	1	2	3	4
20	Ватан тарихини тўғри баҳолай оласизми?	1	2	3	4
21	Турон ёки Хуросон билан хамиша фахрлансизми?	1	2	3	4
22	Қадимий динийимиз фани, маданияти ва дин тарихи билан қизиқасизми?	1	2	3	4
23	Ватанимиз тарихида юксалиш ва инқироз сабаблари ҳақида ўйлаганмисиз?	1	2	3	4
24	Аждодларимиз эгалаган мавқесини баҳолай оласизми? Яхлит тизимнинг парчаланиши сабабларини тизухлай биласизми?	1	2	3	4
25	Фан ва адабиётнинг ютуғи билан қувонасизми?	1	2	3	4
26	Аждодларимиз удуми, анъаналари Сизда илиқ таассурот қолдирадими?	1	2	3	4

27	XX асрда Ватанимиз тарихида сошир бўлган воқеаларга лоқайлимиз?	1	2	3	4
28	Миллий мустақиллик руҳиятиниёзга тавсир қилдимиз?	1	2	3	4
29	Қатъон қилинган эиелмлар фоесини шарҳлай оласизми?	1	2	3	4
30	Уруш ва меҳнат қаҳрамонлари тўғрисида таассуротларингиз.	1	2	3	4
31	Утмиш ижобийми? даврнинг гуллабгалиги нисбийми? XX асрдаги халкимиз жасорати Сизда қандай туйғу қўзғатади?	1	2	3	4
32	Халқлар дўстлиги Ватан бойлиги. Ватаннинг гўзаллашуви- миллий ифтихордир. Ватанпарварлик барча ютуқларнинг таровидир.	1	2	3	4
33	Демократия учун инсонда ички туғён бўлиши шартми?	1	2	3	4
34	Мустақиллик туйғуси- ватанпарварлик хосиласидир.	1	2	3	4
35	Тил ва маданият ривожига муносабатингиз оқилонами?	1	2	3	4
36	Важдон эркинлигини қандай баҳолайсиз?	1	2	3	4
37	Истиклол-юксак туйғунинг манбасидир.	1	2	3	4

Сиз ушбу саволларнинг санок номерларига эътибор билан йигиндини ҳисобланг: 3, 4, 5, 6, 8, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 22, 27, 28, 30, 34, 35, 37, 38, 39, 42. Сўнгра қолган савол номерлари жавоби йигиндисини ҳисобланг: 1, 2, 7, 9, 13, 17, 188, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 29, 31, 32, 33, 40, 41. Ҳар иккала йигинди орасидаги тафовутга 35 рақамни қўшинг. Тажрибаларда иштирок этган шахслар томонидан тўплаган умумий йигинди биз ишлаб чиққан жадвалга биноан 75 балл қийматига тенг бўлса, у ҳолда иштирокчиларда ҳавотирланиш, ҳаяжонланиш кучли, юксак ҳис-туйғу эса паст кўрсаткичга эга эканлигини билдиради. Синалувчилар йиққан баллар миқдори 75 дан то 115 гача қийматдн ташкил этса, у тақдирда катнашчиларнинг ватанпарварлик ҳис-туйғулари ўртача кўрсаткичга эга эканлигини аниқлатади. Агарда улар томонидан жамғарилган баллар қиймати йиғиндисини 115 дан юқори бўлса, натижалар таҳлилига кўра ундай топфадаги инсонларнинг ватанпарварлик ҳис-туйғуси юксак кўрсаткичга эришганлигини кўрсатади.

Шундай қилиб, ватанпарварлик ҳис-туйғуси паст даражада шаклланган фуқаро билан алоҳида тарбиявий тадбирларни татбиқ қилиш, индивидуал ёндашишни амалга ошириш зарур бўлиб, уларга ёрдам бериш учун самарали психологик таъсир ўтказувчи, ҳиссиёт динамикасини мақсадга мувофиқ йўналтирувчи, миллий қиёфа хусусиятларини ўзлаштиришга ундавчи кечалар, учрашувлар ташкил қилиш, иштирокчиларни фаоллаштирувчи ижтимоий-психологик вазиятлар юзага келтириш таълим ва тарбия самарадорлигини оширади.

Ушбу тест-сўровдан амалиётда фойдаланиш натижасида ватанпарварлик ҳис-туйғусининг мотивацион, продавий, когнитив ва регулятив жабҳаларини психологик таҳлил қилиш орқали унинг шаклланганлик даражаси бўйича инсонлар ўртасидаги индивидуал фарқлаш имконияти тугилади.

VIII БОБ

ИРОДА

1. Ирода тўғрисида тушунча

Борлиқни акс эттириш, фаолиятни муайян йўналишда ташкил қилиш, муаммолар ечимини эгаллаш юзасидан маълум бир қарорга келиш, уни амалга ошириш жараёнида қийинчиликларни енгиш ҳаракатлар ёрдами билан рўёбга чиқади. Турли эҳтиёжлар (шахсий, жамоавий), табиий, маданий, моддий, маънавий) туфайли вужудга келадиган, мақсадга йўналганлик хусусиятини касб этадиган шахснинг фаоллиги ўзининг тузилиши, шакли ранг-баранг бўлган ҳаракатлар, хатти-ҳаракатлар ва саъи-ҳаракатлар ёрдами билан табиат, жамият таркибларини мақсадга мувофиқ келмаганлиги сабабли қайта куради, такомиллаштиради, эзгу ниятга хизмат қилдиришга бўйсундирилади. Эҳтиёж, мотив, кизиқиш, англашилмаган, англашилган майллар негизидан келиб чиқадиган барча кўринишдаги ҳаракатлар ўзларининг юзага келишига биноан ихтиёрсиз ва ихтиёрий туркумларга ажратилади. Одатда психологияда ихтиёрсиз ҳаракатлар англанилган ёки етарли даражада англанилмаган истак, хошиш, тилақ, майл, установа ва шу қабиларнинг ички туртки таъсирида пайдо бўлиши натижасида рўёбга чиқарилади. Мазкур истак ва унинг бошқа шакллари импульсив (лотинча *impulsus* ихтиёрсиз кўзғолиш маъносини англатади) хусусиятига эга бўлиб, инсон томонидан англанилмаганлиги учун маълум объектга қаратиш юзасидан режалаштирилмаган, ҳатто кўзда тутилмаган бўлади. Инсоннинг фавқуллоддаги вазиятда юзага келадиган саросималик аффекти, даҳшат, ҳаяжонланиш, ажабланиш, шубҳаланиш ва шунга ўхшаш бошқа моҳиятли, ҳар хил шаклдаги хатти-ҳаракатлари ихтиёрсиз туркумдагиларга ёрқин мисолдир. Ундаги атамалар маъноси, акс этиш имконияти бундан олдинги ҳиссиёт тўғрисидаги маълумотларда кенг кўламда баён қилинган.

Бошқа категорияга тааллуқли ҳаракатлар ихтиёрий ҳаракатлар деб номланиб, улар мақсад кўзлаш, мақсадни англашни ва уни амалга оширишни таъминловчи операциялар, усуллар ва воситаларни шахс ўз миёсида тасаввур қилишни, самарадорлигини тахминан баҳолашни тақозо этади. Ўзининг моҳияти билан тафовутланиб турувчи ихтиёрий ҳаракатларнинг алоҳида гуруҳини иродавий ҳаракатлар деб атаувчи туркум ташкил қилади. Психологик маълумотларга асосланган

ҳолда уларга қуйидагича таъриф бериш мумкин: «Мақсадга эришиш йўлида учрайдиган қарама-қаршиликларни бартараф қилиш жараёнида зўр бериш билан уйғунлашган, муайян мақсадга йўналтирилган онгли ҳаракатлар иродавий ҳаракатлар дейилади».

Шахсининг иродавий фаолияти ўз олдига қўйган анланган мақсадларни бажаришдан, амалга оширишдан иборат содда шаклдаги ҳаракатларнинг мажмуасидан иборат эмас. Зўр беришни такозо этмайдиган иш-ҳаракати (масалан, шкафдан чойнак олиш, сочикни қозикка идиш ва ҳоказолар) билан иродавий фаолият таркиблари ўртасида кескин тафовут мавжуд. Иродавий фаолият ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, унинг моҳияти шундан иборатки, бунда шахс ўз олдига қўйган ва унга муҳим аҳамият касб этувчи мақсадларига ўзи учун камрок қийматга молик ҳатти-ҳаракат мотивларини бўйсундиради. Устувор (етақчи) мотивлар қўшимча кўмакчи мотивларни муайян йўналишга сафарбар қилиб, умумий мақсадга хизмат қилдиради.

Шахс фаоллигининг ҳар хил кўришлари мавжуд бўлиб, улар функционал томондан бир-биридан фаркланади, лекин ирода инсон фаоллигининг алоҳида ўзига хос шаклидан иборатлиги ажралиб туради. Ирода инсоннинг ўз ҳатти-ҳаракатларини (хулқ-атворини) ўзи бошқаришини, у ёки бу хусусиятли интилиш ва истақларини тормозлашни талаб қилади, бинобарин, у анланган турлича ҳаракатлар тизими мужассам бўлишини назарда тутди. Иродавий фаолият моҳияти шунда кўзга ташланадиги, бунда шахс ўзини ўзи бошқаради, ўзини қўлга олади, ўзининг хусусий ихтиёрсиз импульсив томонларини назорат этади, ҳатто зарурат тугилса, у ҳолда уларни тамоман йўқотади ҳам. Ироданинг пайдо бўлиши бош омили-инсон томонидан фаолиятнинг турли таркибларининг иродавий ҳаракатларнинг тизимли тарзда татбиқ этилиши бундай иш-ҳаракатларда онг билан мужассамлашувчи шахснинг фаоллигидир. Иродавий фаолият шахс томонидан кенг қўламда анланган ва руҳий жараёнларни амалга ошириш хусусияти бўйича иродавий зўр беришни талаб қиладиган ақлий амалларни такозо этади. Бундай ақлий амаллар фавқуллоддаги вазиятни баҳолаш, келгусида амалга оширишга мўлжалланган ҳаракатлар учун воситалар ва операциялар танлаш, мақсад кўзлаш ва унга эришишнинг усулларини саралаш, уларни татбиқ этиш учун муайян қарор қабул қилиш қабилар бўлиб ҳисобланади. Ушбу амалларнинг барчаси иродавий фаолиятнинг операционал томони деб баҳоланади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, баъзи психологик ҳолатларда, вазиятларда иродавий фаолият инсоннинг бутун ҳаёт йўлини аниқлаб берадиган, унинг ижтимоий психологик кифасини (сиймосини) намоён қиладиган ва маънавий-ахлоқий кадриятини рўёбга чиқаришга ёрдам берадиган қарорга келиш билан уйғунлашади. Шунинг учун бундай иродавий ҳаракатларни амалга ошириш жараёнида шахс онгли ҳаракат килувчи субъект тарикасида ҳам уларнинг кашфиётчиси, ҳам бир даврнинг ўзида ижрочиси (бажарувчи) бўлиб иштирок этади. Мазкур ҳолатда шахс ўзида тўқис мужассамланган қарашлари тизимига (динамик стереотипига), иймон-эътиқодга, ишонч ва дунёқарошига, кадриятига, ҳаётини муносабатлари мажмуасига, ақлзаковатига, маънавиятига асосланган ҳолда онгли йўл тутлади. Шахснинг умр (ҳаёт) йўлида кадрий хусусият касб этувчи жавобгарлик ҳисси иродавий ҳаракатларни татбиқ қилишда унинг миясига мужассамлашган, англанилган барча ижтимоий психологик шартланган (фазилятлар (қараш, эътиқод, кадрият, маънавият ва ҳоказолар) соғлом фикр, устувор (юксак туйғу) ҳиссиёт тарикасида фаолилашади, мустаҳкамланади ҳамда баҳолаш, қарорга келиш, танлаш, ижро этиш (бажариш) жараёнларига таъсир қилиб, умумий ҳамкорлик тизимида ўзини қолдиради. Жавобгарлик ҳисси шахс маънавияти, руҳияти, кадрияти намоён бўлиши, кечиши, такомиллашиши босқичларининг бошқарувчиси, онгли турткиси, сифатининг кўтарувчиси функциясини бажаради.

[Инсониятнинг ижтимоий-тарихий тараққиётининг йирик намунадалари ижодий фаолиятига тааллуқли маълумотлар, қарорга келиш намуналари уларнинг ижтимоий психологик кифаларини ақс эттириш имкониятига эгадир. Масалан, буюк саркарда Амир Темур Кўрағонийнинг «Куч адолатдадир» деган ҳикмати, Алишер Навоийнинг «Занжирбанд шер-енгаман дер» ҳитоби, Чўлпоннинг «Халқ дегишдир, халқ тўлқиндир, халқ кучдир» чакириги жавобгарликни юксак ҳис этган ҳолда халқнинг хоҳиш иродасини ифода қилиб, қатъий иродавий хатти-ҳаракатларини амалга оширганлар, шу билан бирга улар ўзларининг маънавий, кадрий, руҳий кифаларини чуқур ва кўпёклама очиб беришга мушарраф бўлганлар.] Ижтимоий-тарихий саҳифаларимизда, яқин ўтмишимизда ва истиклол даврида кўплаб ватандошларимиз иродавий хатти-ҳаракатларининг намунавий кўринишларини намоён қилганлар, булар расмий манбаларда ва бадий адабиётларда кенг кўламда ёритилган.

масъул ҳисобланади, ваҳоланки унинг мақсади доирасидан ташқари чиқади. Субъект мурувват кўрсатаркан, бошқача тарзда ёрдам уюштиради, муаммоларни ҳал қилишга кўмаклашади.

Шахслар ўзларининг фаолияти учун масъулиятни бошқа бировга юклашга мойиллигига биноан, улар сезиларли равишда бир-бирларидан тафовутланадилар. Инсоннинг шахсий фаолияти натижалари учун масъулиятни ташқи кучларда ва шароитларда қайд қилиш, шунингдек, шахсий куч ва ғайратига, қобилиятига мойилликни аниқлайдиган мезонлар назорат локуси (латинча *lotus* ўрнашган жой ва французча *confolé*- текшириш деган маъно англатади) деб аталади. Маълумки, ўз хулқ-атвори ва ўз фаолияти сабабларини ташқи омиллардан деб тушунишга мойил одамлар мавжуд.

Психология фанида назоратни локаллаштириш деганда шахснинг индивидуал фаолияти натижалари учун масъулиятни ташқи кучларда ва шароитларда қайд қилишни, шунингдек, уларнинг куч-ғайратига, қобилиятига мойиллигини белгилайдиган сифатлар мажмуаси тушунилади. Назоратни локаллаштириш ташқи (экстернал) ҳамда ички интернал турларига ажратилади. Назоратни ташқи локаллаштиришга баъзи мисолларни келтирамиз: Ходим ишга, талаба дарсга кеч қолса, бу ҳодисани турлича баҳоналар билан изоҳлашга ҳаракат қилади. 1) автобус ўз вақтида келмади, 2) йўловчилар кўп бўлганлиги учун автобусга чиқа олмадим, 3) автобус жуда секин ҳаракат қилади, 4) транспорт бузилиб қолади, 5) кўчада йўл ҳаракати фожияси юз бергани туфайли ушланиб қолдик ва хоказо. Психологик тадқиқотлар натижаларининг кўрсатишича, назоратнинг экстернал локалик турининг намоён бўлиши шахснинг муайян нуқсонлари ва иллатларига бевосита боғлиқдир, чунончи инсоннинг масъулиятсизлиги, ўз имкониятига ишонмаслиги, ҳадиксираши, хавфсираши, шахсий ниятни рўёбга чиқаришни пайсалга солиши ва бошқалар. Мабодо шахс ўз хулқ-атвори оқибати учун масъулиятни ўз зиммасига олса, ўз қилмиш-қилдиришларини шахсий хусусиятидан деб тушунса, бундай психологик воқелик назоратнинг интернал (ички) локаллашуви мавжуд эканлигини билдиради. Назоратнинг ички локаллаштиришига ҳос инсонлар мақсадга эришиш йўлида масъулият ёки жавобгарлик ҳис этадилар, ўзини ўзи таҳлиллаш имкониятига эгадирлар. Ижтимоий тарбия жараёнида шахсда локаллаштиришнинг ҳар иккала (экстернал, интернал) турини шакллантириш туфайли унинг мустаҳкам шахсий фазилатига айлантириш мумкин.

[Ироданинг ўзига хос кўринишлари шахснинг таваккалчилик вазиятидаги хатти-ҳаракатида рўёбга чиқади. Ўзига маҳлиё қилувчи мақсадга эришиш йўлида хавф-хатар, йўқотиш даҳшати, муваффақиятсизлик унсури билан ҳам ҳамоҳанг, оғоҳ далил ҳаракат таваккалчилик дейилади.] Таваккалчилик жараёнидаги ноҳушлик қутилмаси муваффақиятсизлик эҳтимоли билан ноқулай оқибатлар даражаси уйғунлашув мезони орқали ўлчанади. Таваккалчиликда муваффақият билан муваффақиятсизлик қутилмаси эҳтимоли ётади, ютукка эришиш шахсада ҳуш қайфиятни вужудга келтирса, мағлублик эса ноҳушлик ҳолатининг бош омил ҳисобланади. Ўз-ўзидан маълумки, ютук (ғолиблик) қувонч нашидасини уйғотса, омалсизлик жазо, моддий ва маънавий йўқотишни рўёбга чиқаради. Лекин шунга қарамадан, инсонлар таваккал қилиш ҳаракатидан ҳеч маҳал воз кечмаган ҳоҳ у қундалик ҳаёт муаммосига алоқадор воқелик, ҳоҳ мураккаб меҳнат, ҳоҳ ҳарбий юришлар бўлишига қарамай, шунинг учун таваккалчилик инсоният дунёсининг ижтимоий-тарихий таракқиёти даврининг қарор қабул қилиш намунаси, маҳсули сифатида шахснинг ҳаёти ва фаолиятида то ҳозиргача иштирок этиб келмоқда.

Психологик манбаларда кўрсатилишича, таваккалчилик ҳаракатини амалга оширишнинг ўзаро уйғунлашган иккита сабаби мавжудлиги қайд қилиб ўтилади. Қарорга келишнинг биринчи сабаби-бу ютукка умидворлик муваффақиятга эришилганда қутилиши эҳтимолий кийматнинг мағлубга оқибати кўрсаткичидан юксакроқ бўлишига ишончдир. Ушбу воқелик вазиятни таваккалчилик деб аталиб, муваффақият мотивациясининг муваффақиятсизликдан қутилиш мотивациясидан яққолроқ намоён бўлишида ўз ифодасини топади. Шу билан таваккалчилик инсон учун қарор қабул қилишда муҳим аҳамият касб этадиган руҳий ҳодиса ҳисобланиб, у ёки бу тарздаги ҳаракатни амалга ошириб, ўз хулқ-атворини намоён қилади. Дехқон кечикиб ерга уруғ қадашга таваккал қилган бўлса, ҳосил пишиб етилиши хавфи туғилади, лекин агротехника воситаларидан жадал суръатда фойдаланса, асосий маблағни сарф қилиб қўйиш ташвиши уйғонади. Иродавий қарор қабул қилиб таваккалчиликдаги унинг мардлиги, ташаббускорлиги, қатъиятлиги меҳнатда ютукка эришишни таъминлайди. Аммо бундай қарорга келиш гоҳ ўзини оқлайди, гоҳ мутлақо оқламаслиги ҳам мумкин. Бу борада ҳаракатнинг хавфли ёки хавфсиз йўлини татбиқ этиш, таваккалчиликнинг гоъвий, маънавий юксаклиги, қарорнинг оқилоналиги бахтли тасодиқ сарф

етақлаши мумкин. Баъзан таваккалчининг қобилияти, қатъийлиги, милақалиги, ҳисоб-китобнинг тўғри қилганлиги унга омад келтиради.

Таваккалчиликнинг иккинчи сабаби хатти-ҳаракатнинг ҳавфли бўлиши афзал билган хулқ-атворда кўзга ташланади. Бу воқелик шахснинг вазиятоти фаоллиги деб номланиб, инсоннинг вазият талабларидан устуворликка эришишида, ундан (вазиятдан) юксакроқ мақсад кўя оlishда намоён бўлади. Таваккалчиликнинг бу тури «вазиятусти» ёки «халисоналик» деб аталиб, таваккалчилик учун таваккалчиликка йўл қўйишни англатади ҳамда таваккалчиликнинг таваккалчилиги атамасини келтириб чиқаради. Шахсдаги таваккалчиликни рискметр деб аталувчи махсус асбобда ўлчаб кўриш мумкин. Бу асбоб ёрдамида психологик тажрибада инсонларда муваффақ бўлиш эҳтимоли мавжуд халисоналик таваккалчиликка мойиллик, уларнинг ҳақиқий ҳавф остида иродавий ҳаракатларини олдиндан айтиб бериш (баъшорат қилиш) имконияти вужудга келади.

2. Ирода актининг тузилиши

Ирода муаммосига бағишланган бундан олдинги саҳифаларда таъкидлаб ўтилганидек, шахснинг иродавий ҳаракатлари мураккаб психологик мазмун, моҳият, маъно касб этиши билан тавсифланади. Шунинг ҳам эслаш ўринлики, шахсда мотивлар қурашининг пайдо бўлиши учун унга масъудият, жавобгарлик ҳиссининг юклатилиши, иродавий ҳаракатни амалга ошириш зарурияти туғилиши, мазкур вазиятда шубҳаланиш, иккиланш уйғониши фавқуллодда унда иродавий эър беришлар вужудга келиши лозим. Бу воқеликни тушунтириш ёки изоҳлаш учун психологик нуқтаи назардан ирода актининг таркибларидан иборат эканлиги аниқланиш учун унинг унсурлари, бўлималари, тузилиши тўғрисида мулоҳаза юритиш жоиз.

Инсоннинг миёсида туғилладиган мақсадга эришиш туфайлигина иродавий ҳаракат амалиётга татбиқ этилади. Ушбу фикр бошқачароқ ифодаланганда, шахс у ёки бу ҳаракат ёрдами билан қўйилган мақсадга эришиш йўлларини англаб етади, яъни ҳаракат билан мақсад, ўртасидаги уйғунлик инсонга тобора яққолашади, англашинилади. Қолбуки шундай экан, шахс ўзининг руҳий ҳолатини ўзгартиришга қарор қилади, қондирилиши лозим бўлган эҳтиёжларини муайян тартибга келтиради, уларни бирламчи ва иккиламчи даражаларга ажратишни лозим тонади. Худди шу йўсида иродавий ҳаракатни амалга оширишининг тарқоқ ва йиғиқ таркиблари (унсурлари) мақсадга

йўналтирилади. Ушбу жараёнга инсон шахсини ундаётган, ҳам англа-
нилган, ҳам англанилмаган рухий тайёргарлик мотивдан иборат
бўлиб, мақсадга интилиш ва унга эришиш мажбуриятини тушунти-
ришга хизмат қилади.

Инсоннинг ҳаёти ва фаолиятида унинг борлиқдаги нарсаларга
нисбатан ўзини тортадиган ҳар хил хусусиятли мақсадлари вужудга
кела бошлайди. Лекин шунга таъкидлаш жоизки, шахс олдида пайдо
бўлган мақсадларни у танлаши, моҳият жиҳатидан маъқуллиги (по-
маъқуллиги) юзасидан қарор қабул қилиши, уларнинг ҳозирги давр
учун аҳамият касб этишини, истиқбол имкониятлари сингари хусуси-
ятларини ҳисобга олиши лозим. Шахс фаоллигининг механизми си-
фатида унда аниқ, яққол, объектга йўналган мақсадни амалга ошириш
(қарор топтириш) эзгу нияти рўёбга чиқади. Масалан, кундалик мо-
дий эҳтиёжини қондириш, саёҳатга чиқиш, иш жойини алмаштириш,
тил Марказига ўқишга кириш, қариндошлари ҳолидан хабар олиш,
телевизор томоша қилиш истаклари туғилиши мумкин. Бу аснода
ирода активнинг ўзига ҳос хусусияти шундан иборатки, нафақат
хоҳиш-истакдаги мақсадни танлай олиш, балки уни амалга ошириш
имконияти аниқроқ эканлигини тушуниш ҳамда англашдир. Худди
шу тарих иродавий ҳаракатнинг муҳим таркиби, бинобарин, ажратиб
олинган мақсадга эришишнинг йўл-йўриқлари шакли ва моҳияти
тўғрисида мулоҳаза юритиш, унинг устида бош қотириш даври бош-
ланади. Мазкур жараёнда фикр юритилаётган воситаларнинг мақсадга
эришиш йўлига мувофиқлиги таҳлил қилинади, ақлан чамалаб
кўрилади, уни рўёбга чиқаришга мутлақо мос ёрдамчи услублар, ҳа-
ракатлар танланади. Юқорида мулоҳаза юритилган ақлий ҳатти-
ҳаракатларнинг барчаси ўзининг моҳияти билан ирода активнинг тар-
кибига кирувчи ақлий жараёнлар, ақлий лаҳзалар, ақлий вазиятлар си-
фатида мужассамлашади.

Иродавий активнинг бошланиши мақсадга эришиш йўл-йўриқлари
ҳақиқатдан ҳам аниқ истакларнинг ушалишига хизмат қилиши
тўғрисида оқилона қарорга келишда ўз ифодасини топади. Психоло-
гик маълумотларнинг кўрсатишича, танланган ҳаракатлар оқилона,
омилкор, одилона эканлиги тўғрисида қарорга келинганида, мақсадга
мувофиқлиги ишончли далиллар устига қурилганида ушбу жараён
қийинчиликларсиз содир бўлади. Бироқ аксарият ҳолларда қарорга
келиш мураккаб жараёнга айланади, бунинг натижасида мотивлар ку-
раши юзага келади, бинобарин, танлаш, яқдилликка келиш муддати
бирмунча чўзилади. Масалан, шахсда иш жойини алмаштириш

хошиш-истаги туғилди деб айтайлик, бироқ унда бошқа хусусиятга эга бўлган интилишлари ҳукм суриши мумкин, ўз навбатида улар ишхонани ўзгартиришга тўсқинлик ҳам қилади. Жумладан, иш жойини ўзгартириш маошнинг янги ишхонада бироз юқорилиги билан боғлиқ бўлса-да, лекин янги муҳитга ва жамоага, нотаниш шарт-шароитга, бошқача талабга мослашиш (кўникиш) зарурлигини такозо этади. Ана шу тарздаги муносабатлар билан мотивлар кураши юзага келади, унинг негизида: а) янги иш жойидан, б) ички каноатланиш туйғусидан воз кечиш керакми; ёки в) қимматли имконият туғилиши, г) унинг истиқболли эвазига ўзининг бошқа эҳтиёжларидан юз ўгириши лозимми деган мотивлар кураши боради. Мотивлар курашида у ёки бу тарзда қарорга келишни маъқуллаш (эътироф қилиш) ёки маъқулламаслик (эътироф этмаслик) тўғрисидаги мулоҳазаларни таҳлил қилиш (уларни чамалаш) билан чекланиб қолмасдан, балки ўзаро зиддиятли, бир-бирини инкор этувчи ҳаракатларни татбиқ этишга ундовчи қабилдаги мотивлар кураши ҳам туғилиши мумкин. Ўзаро қарама-қарши мотивларнинг салмоғи қамровли бўлса, шахсни фаолиятга ундовчи эҳтиёжларнинг объекти ўзининг қиймати (аҳамиятлилиги) билан ўзаро бараварлашса, у ҳолда бундай мотивлар кураши уларга ҳамоҳанг тарзда қучли кечади. Мабодо шахсда телевидениеда кино кўриш хошиши билан дўстининг таваллууд топганлигини табриклаш учун бориш истаги ўртасида руҳий кураш юзага келса, мотивлар кураши содир бўлмайди, чунки бундай маҳалда шахсда кинони томоша қилиш тилаги (интилиш) ўзидан ўзи йўқолади. Лекин мотивлар кураши ҳамиша ҳам шундай енгил кечади деб ҳулоса чиқармаслик керак, бунда муносабат, хошиш шахс учун қанчалик муҳим аҳамият касб этишига кўп жиҳатдан боғлиқ. Жумладан, шахсни (сафарга отланиш (тайёргарлиги) ҳамда қариндошдаги тўйга табриклаш учун бориш истақлари (зарурати) ўртасидаги мотивлар кураши ўзаро бир-бирига зид эканлиги туфайли фақат улардан биттасини танлаш такозо этилганлиги сабабли муросасиз кураш тариқасида кескин тус олиши мумкин. Шунга ўхшаш мотивлар кураши натижасида муайян қарорга келиши ёки қарор қабул қилиш вужудга келади, бунда шубҳаланиш, суэслик, лоқайдлик, иккиланиш сингари сифатлар (гоҳо иллатлар) фаолият доирасидан сикиб чиқарилиб, бутун диққат-эътибор қарорни амалга оширишга йўналтирилади. Мабодо қарорга келингандан кейин ҳам журъатсизлик шахсни иккиланиш сари етаклашда давом этаверса, у ҳолда продавий ҳаракат туб маънодаги гайратдан, шижоатдан, собитқадамликдан, белгиланган мақсад сари интилишдан маҳрум экан-

лигини аке эттиради. Мақсадга эришиш учун шахс ўзини тайёрлайди, психологик ва статистик қутилмалар ўзаро тафовутланиши юзасидан маълумотларни умумлаштиради.

Шуни эслатиб ўтиш ўринлики, қарорга келиш, уни амалга оширишда кийинчиликларни бартараф этишда иродавий зўр бериш муҳим аҳамият касб этади. Аксарият психологик ҳолатларда инсон томонидан қарорга келиш ўз эҳтиёжларининг устуворлиги даражаси таъсирини зарурий чора тариқасида енгил билан уйғунлашган, жиддийлик, зўриқиш хусусиятли ички зўр бериш жараёни билан узвий боғлиқликка эга. Шахс ўзидаги қарама-қаршиликларни енгилга нисбатан бундай муносабат (зарурият) биринчидан, субъектнинг айрим мустақвари, мустақкамланган салбий одатлари; иккинчидан, турмуш ҳодисаларига нисбатан кўникиш ҳисси; учинчидан, маъқулланилмаган ахлоқ-одоб принциплари, анъаналар билан қурашининг кечини иродавий актнинг ўзига ҳос хусусиятга эга бўлган ҳислати (еифати) ҳисобланиш иродавий зўр бериш томонидан идора қилинади.

Инсонда вужудга келган қучли, шижоатли интилишларни йўқолишига ҳаракат қилинади. Бирок қабул қилинган қарор (ёки қарорга келиш)нинг ахлоқ-одоб принципларига жавоб бера олишини (мутаносиблигини), ижтимоий аҳамият касб этиш имкониятини англашнинг ўзи шахс учун мураккаб ишни «ўлик» нуқтасидан силжитишга, кўзгатишга етарли даражадаги омил бўлиб хизмат қила олмайди.

Мазкур ҳолатни шахс томонидан тушунниш (англаш) бурч, масъулият, жавобгарлик, қатъиятлилиқ тўйгулари билан қатъий ишонч, зарурият барқарор ички кечинмалар (регулятор ҳислар) мустақкамланса, бундай даврда унибу нарса кўпгина интилишларни йўқотишга имкон берадиган ҳақиқий иродавий зўр беришни вужудга келтиради. Юксак ҳислар (бурч, масъулият, жавобгарлик, ватанпарварлик, фидоийлик қабилар) ахлоқий талаблар интериоризацияга айланганлигини, яъни шахснинг маънавий мулкига ўтаётганлигини, эгоистик (худбинларча) интилишлар билан альтруистик (ижтимоий фидоийлик) истақлари (хоҳишлари) ўртасида қарама-қаршилик юзага келадиган фавқулоддаги вазиятда амалга ошириладиган ҳулқ-атворнинг ички механизмларга айланганини аке эттиради. Юксак ҳислар мотивлар қурашида интилиш ўнг ёки сўл томонга огишини аниқлайди, мақсадни амалга ошишини таъминлашда регулятор функциясини бажарди.

Психологияда иродавий акт тўғрисида мулоҳаза юритилганда шу нарса таъкидланадики, иродавий зўр беришнинг ички кечини

фақат қарорга келишда пайдо бўлмайди, балки уни ижро этиш жараёнида жадал суръатга эришишда ҳам амалга ошади. Бунинг психологик маъноси шуки, қабул қилинган қарорни ижро этиш (бажариш) аксарият ҳолларда субъектив ва объектив хусусиятли бир талай қарам-қаршилиқларга дуч келади, уларни енгиб ўтиш эса иродавий зўр беришни, зўриқишни талаб қилади. Чунончи, бозор иқтисодиётига мақсад ва вазифасиз, тасодифий ёндашув сифатида мослаётган шахс ўз турмуш тарзини ўзгартирмас, узокни кўзлаб йш юритмас (бугунги кунни ўтганига шуқур қилиб янаса), фаоллик кўрсатмас, имкониятидан фойдаланмас, бир қатор қийинчиликларни келтириб чиқаради. Инсоннинг ўзлиги билан ички кураши, характер хислатларини ўзгартаришга интилиши иродавий зўр бериши туфайли амалга ошади, ҳолос. Шунингдек, инсон санитарияга, гигиенага риоя қилиб яшаш (сайр қилиш, хона ҳавосини алмаштириш, овқат ҳазм бўлишини кутиш, озодалиққа эътибор қилиши янги кўникмаларни эгаллаш каби) иродавий зўр беришни такозо этади. Бу психологик воқеликнинг негизиде инсонни оддин хаяжонга солмаган, ташвишлантормаган нарсаларга эътибор қилиш механизми ётганлиги туфайли фақуллодаги қаршилиқ салбий ҳис туйғуларни (стресс, аффект, фрустрация кабиларни) вужудга келтиради. Қолбуки шундай экан, шахснинг ўзини ўзи билан ички руҳий кураши натижасида муваффақиятга эришилса, у ҳолда ижобий хусусиятли ҳиссий кечинмалар юзага келади, ўзининг устидан ўзи ҳукмронлик туйғулари, ўз қуч ва қудратиға ишонч, уни англаб етиш, ўзига ўзи буйруқ бериш, ўзини ўзи назорат қилиш, ўзини олдиға қўйган энг муҳим мақсадларға эришиш имкониятини тушуниш рўёбға чиқади. Ушбу руҳий жараёнлар муаммо ечимида иштирок этишидан қатъи назар, иродавий зўр бериш ва унинг ички кечиши қучли зўриқишлар туфайли амалга ошади. Бу ўринда шахснинг характери, индивидуал хусусиятлари, ижтимоий шартланган хислатлари, ҳар бир нарсаға жиддий муносабати етакчи ва устувор аҳамият қасб этади. Айниқса, ўзини ўзи бошқариш, гуманистик психология таркибидаги категориялар ҳамда уларнинг ҳаёт ва фаолиятда намоён бўлиши муҳим роль ўйнайди. Маълумки, шахсий майллар, установақалардан ташқари, унга ижтимоий установақаларнинг таъсири, ўз роли, статуси юзасидан баҳолаш тизимининг тўғри шаклланганлиги бунда алоҳида аҳамиятға эға.

Шахс маълум бир фаолиятни амалға оширгунға қалар ўз руҳий оламида юзаға келган айрим субъектив («Мен» билан «Мен» эмас қабилдаги) қаршилиқларни енгилшдан ташқари, унга муайян ташқи,

(объектив тарздаги) зиддиятларни ҳам барҳам топтиришга тўғри келади. Айтилик, инсон учун рўёбга чиқариш зарур ҳисобланган мақсад аниқ (яққол), уни амалга ошириш юзасидан ҳеч қандай шакл-шубҳа бўлмаса-да, шунингдек, қарорга келишда кучсиз мотивлар кураши давом этса-да, лекин қарорни ижро қилишда баъзи бир қийинчиликлар тутилиши мумкин. Мазкур жараёнда вужудга келган қаршилик ва қийинчиликларни енгиш инсондан чидам, қатъийлик, фақуллоддаги, сира қутилмаган ҳолатни инобатга олишни тақозо этади. Баъзида эса узлуксиз равишда улар билан курашиш, иродавий зўр бериш, уларни енгиш учун эса руҳан тайёргарлик майли билан қуроллантиришни талаб этади. Бундай вазиятлар зўриқини, танглик, зўр бериш, жиддийлик маълум давр давомида шахсда сақланиб туриш мажбуриятини юқлайди.

Психологик маълумотларга қараганда, иродавий саъи-ҳаракат учун ўзига ҳос хусусиятга эга бўлган иродавий зўр бериш аксарият ҳолларда мотивлар курашидаги қарама-қаршилик юзага келганлиги билан эмас, балки шахс томонидан қабул қилинган қарорни ижро этиш (бажариш, адо этиш) жараёнида объектив хусусиятга молик қийинчиликларни енгиш туфайлигина намоён бўлади. Худди шу бонс ирода акти тузилиши таҳлилнинг кўрсатишича, ушбу ҳолат ироза фаолиятининг бир талай хусусиятларини ҳаспўшлашга имкон яратади. Шунинг билан бирга, иродавий фаолиятнинг шахс хатти-ҳаракатларида муайян устувор вазифалар (функциялар) ижро этишини (бажаришини) таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Мазкур функциялар: биринчидан, шахснинг хатти-ҳаракатларини амалиётга татбиқ қилиш сифати даражасини юксалтиради. Иккинчидан, инсон ҳаёти ва фаолияти учун муҳим аҳамият касб этувчи муаммолар ечимини топишга шароит яратади. Учинчидан, инсон шахсига муаммо моҳиятига киришини таъминлайди, шунингдек, ҳаракатни мақсадга мувофиқлаштиришга хизмат қилади.

Иродавий фаолият инсоннинг хатти-ҳаракатларини унинг борликка (атроф-муҳитга) нисбатан оғли шахс сифатида ўз олдига қўйган устувор мақсадлари моҳиятидан келиб чиққан ҳолда бошқаради. Шахс, бу аснода, ўзининг танлаган идеалларига, уни йўналтирувчи ғояларига, ишонч эътиқодларига, қарашларига, ўзга кишилар берадиган баҳоларига, ўзига ўзи баҳо бериш мезонларига номутаносиб истаклар, хоҳишлар, тилаклар вужудга келтирмасликка, уларни тўхтатишга ёки батамом бартараф этишга интилади. Бу ҳолат таҳлили шундан далолат берадики, ирода бу ўринда шахснинг хатти-

ҳаракатларини жиловлаш (тўхтатиш), назорат қилиш, бошқариш, четга олишдан сақлаш (чеклаш) функцияларини ақс эттиради. Ироданинг хатти-ҳаракатларни бошқариш функцияси шахс учун ноҳуш, ноқулай, ёқимсиз хоҳиш-истак, ҳаракат ва интилишни чеклаш, тўхтатиш, тийиш қабилардан иборат бўлибгина қолмай, балки инсон шахсий фаоллигини муайян жабҳага, соҳага йўналтириш, ўз ҳаракатлари қувватини ошириш, барча нарсаларни умумий мақсадга мувофиқлаштиришдан иборатдир. Иродавий жараён ҳаминша шахсни фаолликка қорлайди, уни қатъий йўл белгилан сари етаклайди, барқарор ҳаракат қилишга йўналтирилади, иккиланиш, шубҳаланишнинг олдини олади. Шунинг учун ҳам мақсадга йўналтирилган ҳаракатлар, амалга оширилган интилиш, рўёбга чиқарилган эзгу ният шахсда ўзига ишонч туйғусини уйғотади, дадил амаллар қилишга йўналтирилади, орзуларни ушатишга нисбатан фаол майлни шакллантиради. Инсоннинг эришган ютуғи, муваффақияти ҳар бир иродавий ҳаракат барқарорлигини таъминлайди, амаллар танлаш, қарор қабул қилиш, шахсий услубни таркиб топтиришни жадаллаштиради, янги иродавий ҳаракатларни амалга оширишни енгиллаштиради. Ўзидаги иродавий сифатларнинг такомиллашувиغا пухта негиз ҳозирлайди, иродавий зўр беришни тақозо этувчи ҳаракатларни татбиқ қилиш кўникмаларини шакллантиради. Мазкур жараён ҳам англанилган, ҳам англанилмаган тарзда, мотивлар қураши орқали (қучсиз), иродавий зўр бериш, қийинчиликларни енгил туфайли намоён бўлади.

Ирода учун иродавий хатти-ҳаракат мотивацияси муҳим аҳамият касб этади. Худди шу боис ироданинг негизини шахснинг хатти-ҳаракатлари ва ишларининг кенг кўламли, ранг-баранг хусусиятли мотивлаштирилишига омил(туртки) тариқасидаги эҳтиёжларни вужудга келтиради. Психологияда мотивлаштиришнинг уч тури мавжудлиги таъкидланади (психологик ҳодисаларнинг бир-бири билан жинс боғланган, лекин ўзаро тўла мутаносиб бўлмаган, нисбий мустақил кўринишлари мотивлаштириш дейилади).

1. Шахснинг эҳтиёжларини қондириш билан шартланган, уни фаолиятга ундовчи (туртки) тарзда вужудга келувчи мотив сифатидаги мотивлаштиришдир. Мазкур ҳолатда мотивлаштириш фаоллик нима сабабдан вужудга келишини, шахсни фаолиятни амалга оширишга ундовчи эҳтиёжлар моҳиятини таҳлиллашга хизмат қилади.

2. Мотивлаштириш фаоллик нималарга йўналтирилганлигини, нега айнан шундай ҳулқ-атвор танланганлигини, нима учун бошқасига эътибор берилмаганлигини асослашга қаратилади. Бу ўринда мо-

тивлар шахснинг ҳулк-атвор йўналишини танлашни ақс эттирувчи сабаблар функциясини бажаради. Буларнинг барчаси яхлит ҳолда келтирилганда инсон шахснинг йўналишини вужудга келтиради.

3. Мотивлаштириш – бу инсон ахлоқи ва фаолиятини ўзи бошқарувчи восита тарикасида намоён бўлишидир. Ушбу воситалар таркибига эмоциялар, хоҳишлар, тилаклар, кизикишлар, майллар ва бошқалар киради. Масалан, эмоцияда инсоний феъл-атворнинг шахсий ақс эттириш моҳияти баҳоланади, бинобарин, унинг туб мақсади фаолият тузилишига мос тушмай қолса, у тақдирда ҳис-туйғулар унинг йўналишини ўзгартиради. Бунинг натижасида феъл-атвор қайта қурилади, олдинги ҳаракатларни жадаллаштирувчи ёрдамчи кечинмалар ва бошқалар.

Шундай қилиб, иродавий ҳаракатда уни мотивлаштиришнинг учта жабҳаси (соҳаси), яъни фаоллик манбаи эканлиги, инсон шахснинг йўналганлиги, ўзини ўзи бошқариш воситасинлиги ақс этади.

Юқоридаги мулоҳазалардан кўриниб турибдики, ироданинг асоси мотивлаштиришга сабаб бўлувчи эҳтиёжлардан иборат эканлиги далиллаб ўтилади. Эҳтиёжлар эса иродавий ҳаракатлар бажарилишини таъминлайдиган ёки уларга тўсқинлик қиладиган мотивларга айлана боради. Иродавий ҳаракатларнинг мотивлари (сабаблари) муайян даражада англанилган ҳусусият касб этади ва шахсни уларни амалга оширишга йўналтириб туради.

Психологияда эҳтиёжнинг англанилганлиги даражасига асосланган ҳолда интилиш, истак қабиларни психологик жиҳатдан тафовут қилиш мумкин. Агарда уларнинг моҳиятини таъриф орқали ёритишга ҳаракат қилсак, у ҳолда ўзаро фарқини тезда аниқлаб олиш имкониятига эга бўламиз. Интилиш-етарли даражада англанилмаган, фарқланиш, табақаланиш имконияти суёт эҳтиёждан ташкил топган фаолият мотивидан иборатдир. Масалан, шахс ёзган мақоласини босиб чиқаришга интилишни ҳаёдан ўтказиш чоғида нашриётни кўз ўнгига келтиради, муҳаррир билан учрашганда, суҳбатлашганда мамнуният туйғусини ҳис этади. Худди шу босиб интилиш объекти билан такрор-такрор учрашувга рози бўлади ва ўз интилишини давом эттиришга қарор қилади. Бироқ инсон баъзи ҳолларда унга ҳузур-ҳаловат бағиш этаётган мотив (сабаб) моҳиятини англамайди ҳам, чунки у қандай натижага эришиш мумкинлиги тўғрисидаги маълумотга эга эмас. Бундан кўриниб турибдики, интилиш психологик жиҳатдан етарли даражада аниқликни ўзида мужассамлаштирмайди, айрим шубҳалар

ҳукм суриш эҳтимоли мавжуд, ҳаракат унсурлари юзасидан тахмин этишмайди.

Истак-шаҳс томонидан эҳтиёжнинг етарли даражада англанмаганлиги билан тавсифланувчи фаолият мотивидир. Интилишдан фарқли ўларок истакда нафақат эҳтиёж объекти, балки уни қондиришнинг йўл-йўриқлари, воситалари ҳам инсон томонидан тушунилади. Масалан, олий мактаб ўқитувчиси ўқитиш самарадорлигини ошириш истагини билдириб, бу ҳолатни ижтимоий эҳтиёж сифатида тасаввур этиб, таълимнинг фаол методларини қўллаш ҳақида ўйлайди, ўз фаолиятини янгича ташкил қилади, иктидорли, бўш ўзлаштирувчи талабалар билан индивидуал ишлаш графигини ишлаб чиқади, қўлланмалар яратиш режасини тузади ва ҳоказо.

Инсон фаолиятининг мотивлари (мотивацияси) унинг яшаш шарт-шароитларини ақс эттиради, шунингдек, шаҳс томонидан намоён этирилган эҳтиёжларини қамқолаш имкониятини вужудга келтиради. Эҳтиёжлар аҳамиятининг ўзгариши туфайли муайян психологик ҳолатларда мотивлар кураши пайдо бўлади, бунда бир истак бошқа истакка инсон қарам-қарши қўйилади, бу ҳақида олдинги саҳифаларида муқаммал мулоҳазалар юритилган.

Қаршиликлар, кийинчиликлар, низоли вазиятларни енгиш учун иродавий зўр беришга тўғри келади. Иродавий зўр бериш тўғрисида мулоҳаза юритилган бўлса-да, лекин унга таъриф берилмаганлиги сабабли айрим аниқликлар киритиш жоиз деб ҳисоблаймиз. Иродавий зўр бериш-ҳис-туйғулар (ҳиссиёт) шакли ҳисобланган шахснинг иродавий ҳаракатга (ақтга) қўшимча мотивларни вужудга келтирувчи, баъзида уларни барбод қилувчи, билиш жараёнларини сафарбар этувчи, муайян зўриқиш ҳолати сингари кечирилувчи мотивлар мажмуасидир.

Ироданинг индивидуал хусусиятлари ва феноменлари мавжуд бўлиб, инсон фаолиятининг мақсадга мувофиқ равишда амалга оширишни таъминлайди. Ирода шаҳс фаолиятининг ички кийинчиликларини енгишга қаратилган онгли тузилмадан иборат бўлиб, у ўзини ўзи бошқариш сифатида даставвал ўзига, ўз ҳиссиётига ва хатти-ҳаракатларига ҳукмронлик қилишда ақс этувчи психологик ҳодисадир. Ироданинг қучи ёки қучсизлигини ақс эттирувчи ҳодатлар унинг индивидуал хусусиятларини намоён қилади. Ана шу атамалардан келиб чиққан ҳолда иродаси қучли ва иродаси суст (қучсиз) одамлар ҳамда уларнинг ижобий ва салбий фазилатлари, сифатлари, ҳислатлари, иллатлари тўғрисида мулоҳаза юритилади.

Иродаси суестликнинг патологияси мавжуд бўлиб, улар абулия (юнонча *abulia*-катъиятсизлик деган маънони англатади) ва апраксия (юнонча *apraxia*-харакатсизлик маъносини билдиради) атамалари билан ифодаланadi. Абулия-бу мия патологияси негизда вужудга келадиган фаолиятга интилишнинг мавжуд эмаслиги, ҳаракат қилиш, уни амалга ошириш учун қарор қабул қилиш зарурлигини англаган тарзда шундай қила олмасликдан иборат инсон ожизлигидир. Масалан, шифокор кўрсатмаларига риоя қилиш зарурлигини тўғри фаҳмлаган абулия касали билан шикастланган бемор бирор нарсага бажаришга ўзини мутлақо йўллай олмайди. Апраксия-мия тузилишнинг шикастланиши туфайли юзага келадиган ҳаракатлар мақсадга мувофиқлигининг мураккаб бузилишидан иборат психопатологик ҳолатдир. Нерв тўқималарининг бузилиши миyaning пешона қисмларида юз беради, у ҳолда хатти-ҳаракатларни эркин тўғрилашда бузилиш намоён бўлади, натижада ирода акти бажарилиши қийинлашади. Абулия ва апраксия-психикаси оғир касалланган инсонларга хос, нисбатан ноёб, феноменал психопатологик ҳодисалардир. Лекин педагогик фаолиятда учрайдиган ироданинг суестлиги мия патологияси билан эмас, балки нотўғри тарбия маҳсули билан тавсифланади.

Ирода суестлигининг яққол (типик) кўринишларидан бири-бу ялқовлик ҳисобланиб, шахснинг қийинчиликларини енгитдан бош тортишга интилиши, иродавий куч-гайрат кўрсатишни катъий равишда истамаслигида ўзини ақс эттирувчи иллатдир. Ялқовлик-шахс ожизлиги ва иродавий суестлигининг, унинг ҳаётга лаёқатсизлигининг, шахсий ва ижтимоий фаолиятга (ҳамкорликка) лоқайдлигининг ифодасидир. Ялқовлик-шахснинг руҳий кифоаси бўлиб, узлуксиз тарбиявий таъсир ва ўзини ўзи тарбиялаш орқали бартараф этиш имконияти мавжуд руҳий нуқсондир.

3. Ирода назарияси ва тадқиқоти тўғрисида тушунча

Ироданинг тадқиқоти узок тарихга эга бўлиб, инсон онгининг моҳиятини кашф қилиш жараёнидан бошлаб, муайян билимлар тўп-ланиши туфайли шахснинг иродаси табиатини тушунишга илмий ёндашув вужудга келган. XVII асрдаёқ Гоббс ва Спинозалар таъкидлаб ўтганларидек, фаоллик манбаи бемаҳсул соҳанинг пайдо бўлиши деб тушуниш мумкин эмас, чунки уни шахсий куч-қувватининг ҳиссий интилиши билан узвийликда қарамоқлик лозим. Спинозанинг фикрича, ирода билан ақл айнан бир нарсадир. Унга бундай тасдиқий муно-

сабатнинг туғилиши иродани илмий нуқтаи назардан тушунишни шакллантирган бўлса, иккинчи бир томондан у мустақил субстанция сифатида тан олинди ҳам. В. Вундтнинг мулоҳазасича, ироданинг негизида апперцепция актининг субъекти томонидан ички фаоллик уники эканлигини хис этиш ётади. Унинг бу концепцияси эмоционал ёки аффектив ном билан психология фанига кириб келди. У. Джемснинг тан олишича, иродавий ҳаракатлар бошқа руҳий жараёнларга қориштириб бўлмайдиган бирламчи хусусиятга эгадирлар. Ҳар қандай ғоя дастлаб динамик тенденцияга эга бўлганлиги туфайли иродавий актининг вазифаси диққат ёрдами билан бир ғоянинг бошқаси устидан устуворлигини таъминлашдан иборатдир.

Психологияда етарли даражада қатъий фикр қарор топганким, ирода-бу инсоннинг кўйилган мақсадларига эришишга йўналтирилган онгли фаоллигидир. Ирода тушунчаси моҳиятига инсон томонидан мақсад кўя олиш қобилияти, ўз эмоциясини бошқариш, шахсий гавдасини ва хулқини идора қилиш киритилади. В. И. Селиванов иродани тадқиқ этиш негизидан келиб чиққан ҳолда айрим хулосалар чиқаради:

а) ирода – бу шахснинг ўз фаолиятини ва ташқи оламдаги ўзини ўзи бошқарилиш шакллариини англашнинг тавсифидир;

б) ирода – инсоннинг яхлит онгнинг бир томони ҳисобланиб, у онгнинг барча шакл ва босқичларига тааллуқлидир;

в) ирода – бу амалий онг, ўзгарувчи ва қайта қурилувчи олам, шахснинг ўзини онгли идора қилишликдир;

г) ирода – бу шахснинг ҳиссиёти ва ақл-заковати билан боғлиқ бўлган хусусиятидир, аммо қайсидир ҳаракатнинг мотиви (турткиси) ҳисобланмайди.

В. И. Селиванов ироданинг психологик жабҳаларини ёритаётиб, у шундай ғояни илгари суради, инсоннинг онгини жараёнлар, ҳолатлар, ҳислатларни ўзида мужассамлаштирувчи яхлит тизим сифатида тасаввур қилиш мумкин. Шахснинг у ёки бу онгли ҳаракати ўзининг тузилишига кўра, у бир даврнинг ўзида ҳам ақлий, ҳам ҳиссий, ҳам иродавий ҳисобланади.

Тадқиқотчи В. А. Иванников эса иродани мотивациянинг ихтиёрий шакли сифатида тушунади, шунингдек, ҳаракат маъносининг ўзгариши ҳисобига уни тормозловчи ёки қўшимча туртки яратувчи имконият, янги реал мотивларни ҳаракат билан бирлаштирувчи ёнги вазиятнинг тасаввур мотиви тариқасида талқин қилади. Иродавий бошқарилув эса ҳаракатни «ихтиёрий бошқарилув кўринишларининг

биттаси сифатида» тушунилади, бунда бошқарилув мотивациянинг ихтиёрӣ ўзгариш орқали амалга оширилиши таъкидланилади.

Юқоридаги мулоҳазалардан кўрииб турибдики, психология фанида иродани тушуниш, таърифлаш бўйича бир хил муносабат яратилмаганидай, иродавий сифатларнинг маъновий асосини таҳлил қилиш юзасидан ҳам умумийлик, умумий қарашлар мажмуаси мавжуд эмас. Жумладан, В. А Крутецкий ўз асарида иродавий сифатлар таркибига собиткадамлик, мустақиллик, қатъиятлилик, сабр-тоқатлилиқ, интизомлилиқ, дадиллик, жасоратлилиқ ва тиришқоклиқни киритади.

П. М. Якобсон бўлса, ироданинг муҳим сифатларини мустақиллик, қатъиятлилик, тиришқоклик, ўзини уддалашга ажратади. Инсонда намоён бўладиган иродавий сифатлар сарасига А. И. Шчербаков сана буларни киритади: собиткадамлик ва ташаббускорлик, ташқиллашганлик ва интизомлилиқ, уринчқоклик ва тиришқоклик, дадиллик ва қатъиятлилик, чидамлилиқ ва ўзини уддалашлик, ботирлик ва жасоратлик.

Лекин аксарият илмий психологик адабиётларда иродавий сифатлар қаторида «ишонч» атамаси санаб ўтилмайди. Шунга қарамадан, ишонч ирода сифати тарикасида тадқиқ этилишига ҳақлидир. Бунинг учун А. И. Шчербаков тадқиқотидан намуна келтиришнинг ўзи етарлидир. Тадқиқотчининг таъкидлашича, бир талабага институтни қисқа вақт (фурсат) ичида тугатиш таклиф қилинган, лекин синалувчи бу ишни уддасидан чиқа олмаслиқни ошқора билдирган. Шундан сўнг экспериментатор талабада ўз кучига ишонч уйғотишга мақсад қилиб кўйган ва унда иродавий зўр бериш, қийинчиликларни енгиш воситаларини шакллантирган. Бунинг натижасида талаба ўз мақсадига эришишга мушарраф бўлган. Бунга ўхшаш тажрибалар бошқа тадқиқотчилар томонидан ҳам ўтказилганлиги илмий адабиётларда учрайди. Шунинг учун ҳам ўз кучига ишонч психологик ҳодиса сифатида ўрганилиши кўпчилиқни қизиқтиради, чунки кучли иродавий зўр бериш қандай омиллар билан шартланганлигини кашф қилиш муҳим илмий муаммо ҳисобланади. Худди шу боис ҳозирги замон психологиясининг иродага оид назарияси заифлиги туфайли иродавий сифатларни таснифлашнинг асосий тамойили (принципи) ишлаб чиқилмагандир.

Ушбу психологик муаммони ҳал қилиш мақсадида В. К. Калинин иродавий сифатларни таснифлашга (классификациялашга) қарор қилади. Унинг нуқтаи назарича, базал иродавий сифатлар иродавий жараёнлар асосида вужудга келади, аммо бунда унинг интеллектуал ва

холоқий жабҳалари иштирок этмайди. У баъзан сифатларни аниқлаш билан онгнинг куйидагича намоён бўлишини тандайди:

- А) фаоллик даражасининг ортиши;
- Б) зарур бўлган фаоллик даражасини қувватлаш;
- В) фаоллик даражасининг пасайиши.

Ана шулардан келиб чиққан ҳолда талкикотчи куйидаги сифатларни мулоҳаза учун тавсия қилади; гайратлилик, чидамлилик, вазминлилик. Агарда бу жараёнда интеллектуал негиз иштирок этмаса, шу нарсани тушуниб бўлмайди, кайси ҳал қилувчи қуролма ҳисобига ваъдат баҳоланади ва ҳаракатни кучайтириш, қувватлаш, пасайтириш тўғрисидаги команда берилади.

В. К. Калинин баъзан тизимга кирмаган иродавий сифатларни иккиламчи деб номлайди, чунки уларда билимлар, кўникмалар, эмоция ва интеллектнинг пайдо бўлиши мужассалашади. Муаллиф катъиятликни иккиламчилар қаторига киритади, ваҳоланки унинг фикрича, унинг маҳлиё қилалган ҳис-туйғуларни енгилдан, шунингдек, рад этилган вариантлардан, ишончсизликни тўсишдан ташкил топади. У тиришқокликни ҳам иккиламчи сифатлар таркибига киритади.

Чунки уларда объектнинг тўнланганлиги ифодаси ўз аксини топган, равшан ҳаётий кадр-қиймат мужассамлашган.

Чидамлилик тавсифида «кўшимча импульслар», «кўшимча иродавий зўр бериш», «ирода кучи», «сабр-тоқат» жабҳалари ифодасининг ўрни мавжуд. Чидамлиликка турткининг ҳусусиятлари тиришқоклик иродавий сифатга мос тушиш ҳоллари учрайди. Е. П. Ильиннинг ранг жадвалида тиришқоклик сифати чидамлиликдан кейин жойлашган бўлиб, куйидаги таърифга эга: «Тиришқоклик-кийинчилик ва муваффақиятсизликка қарамасдан, мақсадга эришиш йўлида узлуксиз равишда интилишнинг пайдо бўлишидир». Талкикотчи Д. Н. Ушаковнинг мулоҳазасича, «чидам» тушунчаси куйидаги маъно аниқлаштириб келади:

- 1) аксил ҳаракат қилмасдан, шикоятсиз, ҳасратсиз ҳалокатли, мушкул, ноҳуш ҳолатларни дилдан кечиради;
- 2) аксил ҳаракат қилмасдан, ўзгаришларни қутган тарзда тақдир ҳазилига рози бўлиш;
- 3) бирор ҳолатга мубталолик;
- 4) нима биландир келишиш, бирор ортиқча кечинмага парво қилмасдан, оғирчиликни муруватқорона ўтказиш;
- 5) имкон даражада амал қилишга кўникиш;
- 6) шошқалоқликка йўл қўймаслик;

7) пайсалга-солишга, кутишга имконият яратиш;

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, тиришчоклик, қатъиятлик сифатлари билан бир қаторда чидамлилиқни иродавий хислатларнинг етакчиси тарикасида тан олиш, қийинчиликларга қарамасдан, ҳаракатни давом эттиришга интилиш тарзида тушуниш муҳим аҳамият касб этиши шак-шубҳасиз. Лекин оғрикка чидаш, бардошлиққа мойиллик нуқтаи назардан ёндашилганда эса ироданинг эркинлиги таъбири, иродавий соҳанинг пайдо бўлиши ва амалга ошиши моҳияти юзасидан методологик нуқсоний талқин юзага келиши мумкин.

Тиббиёт психологиясида маълумки, инсон томонидан оғрикка бардош бериш чидамлилиқ сифатининг вужудга келиши, кечиши жараёнининг ёркин ифодасидир. Ҳаёт ва фаолият тажрибалари кўрсатишича, шахс оғрикка кўника олмайди, чунки бунинг негизида бошқа механизмлар ётиши турган гап. Физиологик меъёрларга биноан шахс оғрикни сезиш, идрок ва тасаввур қилишининг мураккаб жисмоний қурилмасига эга. Шунга қарамасдан, оғрикни инсон ҳар хил ҳис қилиши, унга бардош бериши, сабр-тоқат билан бошидан кечириши мумкин, бунда индивидуал тафовут аниқ намоён бўлади. Диккатиинг оғрик сезгиларига тўпланиши туфайли оғрик зарби қучаяди-бу психофизиологик қонуниятдир. Худди шу боисдан одам оғрик сезгиларига тобе бўлиб қолмаслиги лозим, аке ҳолда у бу нохуш кечинма, рухий ҳолат таъсирида узок муддат қолиб кетиши кузатилади. Оғрикни бошдан кечириш жараёнида нафақат чидамлилиқ зарур, балки мушкул шароитларда фаоллик кўрсатиш кўникмаси, қийинчиликни енгиш одати муҳим аҳамият касб этади. Бундай хусусиятга эга бўлган инсонларда ўз хиссий аъзоларини, уларнинг ҳаракатларини идора қилиш уқуви мавжуддир: аксинча нозик табиатли, ички интизомсиз, сабр-тоқати заиф, мўрт рухий кечинмали шахслар чидамсизлигини намоён қиладилар.

Юқориди билдирилган мулоҳазалардан кўриниб турибдики, то хозиргача психология фанида асосий, муҳим иродавий сифатларни таснифлашнинг умумбирлик тамойили мавжуд эмаслиги туфайли аксарият ҳолларда бир иродавий хислат кўшалок атама билан белгилашни давом этиб келмоқда (масалан, мустақиллик ва ташаббускорлик, журъат ва дадиллик, тиришчоклик ва қатъиятлик, вазминлик ва ўзини уддалаш қабилар).

Психологияда иродани экспериментал ўрганишга онд қатор илмий тадқиқотлар ўтказилган бўлиб, уларнинг айримларидан намуналар келтириб ўтамиз. Кўичилиқ тадқиқотчилар Е.И.Игнатъев қўллан-

ган методикаси ва унинг натижаларига хайрихоҳлик билдирадilar. Лекин муаллифнинг ўзи уни баҳолашда жуда эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлади. Унинг мулоҳаза билдиришича, ушбу методика старли даражада ишончли, ироданинг тормозлаши пайдо бўлишини тадқиқот қилишда қоникарли натижалар бериши мумкин, лекин ундан «тест» сифатида фойдаланиш кўнгилдагидек кўрсаткичларга олиб келмаслиги эҳтимолдан ҳоли эмас. Ушбу методиканинг моҳияти шундан иборатки, мускулнинг кучли қисқаришидан кейин ўзининг тинч ҳолатига қайтишдаги қаршиликларини енгил хусусиятини тажрибада текширишдир. Худди шу вазиятда иродавий зўриқишни бар-тараф этиш намоён бўлади. Муаллифнинг таъкидлашича, зўриқишдаги мускулларнинг қисқаришини бир лаҳза тўхтатиб қолиш ироданинг шартли кўрсаткичи тарикасида қабул қилиш мумкин, чунки мазкур жароёнда инсон ўз тана аъзолари мускулини онгли бошқариш ўқуви аке этади. Е. И. Игнатъев тадқиқотида максимал қисилшдан кейин иродавий зўриқишни (зўр беришни) 5 кг ортик бўлмаган оғирликда пасайтиришга йўл берилади, унинг тахминича, бу катталиқ (оғирлик) зўриқиш кучини камайтирмайди ва зўр беришни вақтинча тўхтатиб қолишга таъсирини ўтказмайди. Тадқиқотчи материалларини таҳлил қилишнинг кўрсатишича, мускул зўр бериши 9-17 ёшдаги сингалувчиларда 14 кгдан 40 кггача оғирликни ташкил қилади, зўр беришнинг 5 кг камайиш доираси максимал ҳолатга нисбатан 35,7 процентдан то 12,5 процент микдорларда мужассамлашади.

Ирода сифатларини тадқиқот қилишга интилган В. И. Макарова тест ўрнида гимнастик етолдан матта (голландча, инглизча «mat»-полга ёзиладиган матога) сакрашни танлаган, чунончи: олдинги 180° айланиш билан олд томонга, орқага. Тажриба давомида томир уриши, тайёргарлик вақти, мимика, гавда ҳолат, бармоқларни буқиш қайд қилиб берилган.

Шундай қилиб, иродавий сифатларни аниқлаш ва баҳолаш методлари ўзларининг ранг-баранглиги билан тавсифланади. Тадқиқотчилар ўз фаолиятларида ҳаракатларнинг одатий ва қийинлаштирилган шароитлардаги хусусиятлари, уларнинг маҳсулдорлиги каби ҳодисаларни қайд қилиш имкониятига эга бўлганлар Тўпланган маълумотлар таҳлилининг кўрсатишича, ирода мотивларда, мақсадларда, ўзини ўзи баҳолашда, ҳаракатларда, фаолиятда ўз ифодасини топар экан. Худди шу боис ирода- бу ташки ва ички қийинчиликларни енгилни талаб қиладиган қилиқларни ва ҳаракатларни инсон томонидан онгли бошқаришдир.

қўйиш, кўпинча экспериментга, вазиятга нисбатан агрессив (тажовус) реакциялар (жавоб хатти-ҳаракатлари) юзага келиши кузатилади.

Инсон шахсининг иродавий хислатлари- бу, меҳнат фаолиятидаги, таълим жараёнидаги муваққат руҳий ҳолат эмас, балки аксинча мазкур вазиятга ҳеч қандай боғлиқ бўлмаган одам тургун, барқарор руҳий тузилмасидир. Унинг иродавий сифатларига собиткадамлик, ташаббускорлик, қатъиятчилик, мустақиллик, ташкиллашганлик, ишбилармонлик, ўзини қўлга олиш, жасурлик, чидамлик ва бошқалар кирди. Шахс иродасининг бўшлиғи, заифлиги қайсарлик, саботсизлик, ялқовлик, кўрқоклик, принципсизлик, беташаббуслик, эринчоклик, лоқайдлик сингари тушунчалар орқали тавсифланади.

Билимларни ва меҳнат кўникмаларини эгаллашдаги собиткадамлик-бош иродавий сифат ҳисобланиб, у иродавий бошқа кўринишларнинг тараққиёт даражасини ва йўналишини аниқловчи асосий омил бўлиб саналади. Мустақил ва келажаги буюк давлат идеалларига содиқлик, Ватан олдидаги бурчининг юксак даражада англаши, жамоатчилик ҳисси, юрт равишига ўз ҳиссасини қўйиш истаги ва буларнинг барчаси ўзбек халқига хос бўлган собиткадамлик намунасидир.

Таълим-тарбия жараёнидаги ва меҳнат фаолиятидаги ташаббускорлик-шахс ўз хоҳиш иродасига биноан зарур хатти-ҳаракатларни амалга ошириш уқувидир. Мустақил билим олиш ва фикрлашдаги меҳнат фаолиятидаги қатъиятчилик- шахс томонидан жиддий ва пухта мулоҳаза юритиб қарор қабул қилиш, уни изчил равишда ҳаётга татбиқ этиш хислатидир. Тиришқоклик шахс кийинчиликларни енгил учун курашишда куч-қувватини асло пасайтирмасдан, узлуксиз ва узоқ муддат мақсадга эришиш учун интилиш кўникмасидир.

Муаммоларни ечиш чоғида чидамлик-шахс томонидан қабул қилинган қарорни амалга оширишга ҳалал берувчи фикрни, ҳиссиёт ва хатти-ҳаракатни тизгинловчи (тормозловчи) инсон уқувчанлиғидир. Ташкилланганлик - ўз ҳаракати ва ҳулқини режалаштириш, ҳусусан уни ижро этишда шахсни режага асосланиш малакасидир. Матонатчилик - қўйилган мақсадни муқаддас ҳис этган ҳолда ўзини оқлайдиган хавф-хатарга қўл уриш, кўрқинчга нисбатан юзма-юз тура олиш фазилатидир.

Ишбилармонлик - ҳар қандай ўйланилган ишни кийинчиликлар ва қаршиликлардан қатъи назар омилкор йўллар қўллаш туфайли охирига етказиш хислатидир. Мустақиллик - ўз эътиқодига қатъий ишонч, шахсий куч-қувватига ишониш, бошқаларнинг ёрдамига мух-

тожлик сезмаслик малакасиدير. Шахнинг хулк-атворида, меҳнат ва ўқув фаолиятида, агарда ишлаб чиқариш ва таълимий машғулотлар оқилона, ҳаққоний равишда, тўғри уюштирилса, унчали муҳим бўлмаган иродавий сифатлар ҳам пайдо бўлиши мумкин, чунончи интизомлилик, ўзини қўлга олишлик ва ҳоказо.

Ушбу руҳий ҳолатни аниқлаш учун маҳсус ишлаб чиқилган тестдан фойдаланиш мумкин. Тавсия қилинаётган фикрларга шахс «Ҳа» ёки «Йўқ» деган жавоб қайтариш керак.

1. Ҳаётдаги муваффақият тасодифларига кўра олдиндан қилинган ҳисоб-китобларга кўпроқ боғлиқ бўлади деб ўйлайман.

2. Агар ўзимнинг сеvimли машғулотларимдан айрилсам, унда мен учун ҳаётнинг мазмуни йўқолади.

3. Мен учун ҳар қандай ишнинг оқибати, натижасидан кўра, унинг бажарилиш жараёни муҳим.

4. Мен одамларнинг ўз яқинлари билан бўлган муносабатларининг яхши эмаслигидан кўра, ишдаги муваффақиятсизликдан кўпроқ қайғурадилар деб ҳисоблайман.

5. Менинг фикримча, кўпчилик одамлар яқин келажакка мўлжалланган мақсад билан эмас, балки узокка мўлжалланган мақсад билан яшайдилар.

6. Агар имконият бўлса-да, лекин ҳеч ким сезмаслигига ишончим қониқ бўлса ҳам ноҳўя ҳаракат қила олмайман.

7. Менинг ҳаётимда муваффақиятсизликлардан кўра муваффақиятли қунлар кўн бўлган.

8. Менга амалий, ишчан, ишбилармон одамлардан кўра ҳистуйғули, кўнгулчан инсон кўпроқ ёқади.

9. Ҳатто оддий ишда ҳам мен унинг баъзи элементларини такомиллаштиришга ҳаракат қиламан.

10. Муваффақиятга эришиш ҳақидаги фикрларга берилиб кетган вақтларимда эҳтиёткорлик чораларини унутиб қўйишим мумкин.

11. Ёшлигимда ота-онам мени дангаса деб ҳисоблар эди.

12. Мен ўзимнинг муваффақиятсизликларимга шароит эмас, балки кўпроқ ўзимни айбдор деб ҳисоблайман.

13. Ота-онам мени қаттиқ назорат қилишган.

14. Менда қобилиятга нисбатан сабр-тоқат қучли.

15. Ўз мақсадларимдан қайтишга муваффақиятга эриша олмаслигим ҳақидаги фикр эмас, балки дангасалик сабаб бўлади.

16. Мен ўзимни ўзимга ишонган одамман деб ҳисоблайман.

17. Муваффақиятга эришиш учун гарчи имкониятлар менинг фойдамга бўлмаса ҳам таваккал қилишим мумкин.

18. Мен тиришқок одам эмасман.

19. Ҳамма ишлар текиё (меъёрида) кетаётган бўлса, унда менинг гайратим янада ошади.

20. Агар мен газетада ишлаганимда эди, унда турли воқеалар хақида ёзишдан кўра, кўпроқ одамлар яратган янгиликларни ёзган бўлар эдим.

21. Менинг яқинларим одатда шахсий режаларим билан ҳамфикр бўлмайдилар.

22. Мендаги ҳаётга нисбатан бўлган талабларимнинг даражаси ўртоқларимнинг шундай талабларидан пастрок.

23. Мен ўз максадларимга эришиш йўлида қатъийман.

Тест қалити. «Ҳа»-1, 2, 6, 7, 8, 9, 15, 17, 19, 20, 22, 23. «Йўқ»- 3, 4, 5, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 18, 21.

Натижаларнинг миқдорий таҳлили. Баллар йиғиндиси 0-9 дан паст бўлганда-Сизнинг фаолиятингизда муваффақиятга эҳтиёж яққол кўринмайди. 10-13 баллгача: Сизда муваффақиятга интилиш бор, лекин ҳаётда фаолиятингизни ташкил қилишда ҳар доим ҳам муваффақиятга эҳтиёж сезавермайсиз. 14-23 баллгача: Сизнинг фаолиятингизда муваффақиятга эҳтиёж юқори даражада, ҳар доим муваффақият бўлишига ишонасиз, қатъийсиз у ёки бу даражада мураккаб, лекин бажарилиши мумкин ишларни қилишни ёқтирасиз. 0-9 паст, 10-13 ўртача, 14-23 юқори.

МУНДАРИЖА

МУҚАДДИМА.....	3
БИРИНЧИ ҚИСМ. ПСИХОЛОГИЯГА КИРИШ.....	4
I БОБ. ПСИХОЛОГИЯ ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ	4
1. Психология ҳақида тушунча.....	4
2. Психология фанининг вужудга келиши	15
3. Психиканинг физиологик механизмлари	19
4. Психология ва унинг моддий асослари	23
5. Психика ва ақс эттириш	25
II БОБ. ПСИХОЛОГИЯ ФАНИНИНГ СОҲАЛАРИ ВА УНИНГ ТАДҚИҚОТ МЕТОДЛАРИ	29
1. Психология фанининг соҳалари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари.....	29
2. Психологиянинг методологияси ва принциплари	41
3. Инсон психикасининг илмий-тадқиқот методлари	48
III БОБ. ОНГНИНГ ПСИХОЛОГИК ТАВСИФИ.....	54
1. Онгнинг пайдо бўлиши ва унинг ижтимоий-тарихий моҳияти.....	54
2. Онг моҳияти	54
IV БОБ. ФАОЛИЯТНИНГ ПСИХОЛОГИК ТАЛҚИНИ	62
1. Фаолият тўғрисида умумий тушунча.....	62
2. Фаолиятнинг тузилиши	64
3.1. Фаолиятнинг ўзига хослиги	68
3. Фаолиятни интериоризациялаш ва экстерноризациялаш.....	69
4. Фаолиятнинг ўлаштирилиши ва малакаларни эгаллаш	70
5. Реориентация психологик муаммо сифатида.....	79
ИККИНЧИ БЎЛИМ. ШАХС	82
V БОБ. ШАХС ТЎҒРИСИДА УМУМИЙ ТУШУНЧА.....	82
1. Умумий тушунча.....	82
2. "Эндопсихика" ва "Экзопсихика" ҳақида тушунча.....	85
3. Чет эл психологиясида шахс назариялари	90
4. Собик Совет психологиясида шахс ривожланиши назариялари шарҳлари	98
5. Собик совет психологиясида шахс таърифи	
6. Шахснинг психологик тузилиши моделлари таҳлили	105
7. XXI аср одамлари	114
8. Ўзини ўзи англаш	126